

VI. FEJEZET

A rendi állam kialakulása

1. Atyafiság, földbirtok, nemesség

A magyar hűbérviszony országos és helyi alakjainak vizsgálata során megállapíthattuk, hogy e viszony tiszta típusát többé-kevésbé megközelítő, a középkori Magyarország határain belül fennállott jogviszonyok és kondíciók előbb-utóbb mind a helyi, majd az országos nemesség deltájába torkollottak. A részletekbe menő kutatás tehát megerősítette azt a fentebb kifejezett nézetünket, hogy a magyar társadalom és alkotmány fejlődésének főága a rendiség, a hűbériség pedig csak mellékágaként jelenik meg. A magyar rendiség kérdésében azonban a vélemények — mint mondtunk — sokban eltérnek egymástól. A nézeteltéréseket és vitákat az a körülmény okozza, hogy a fejlődésben századokkal előbb jelenik meg a két vezető rend, a papság és a nemesség, mint a politikai hatalom gyakorlásában osztozó rendi „ország”, az egyes rendek összefogásából származó magasabb politikai alakulat. Ha tehát a rendi állam kibontakozását valójában meg akarjuk ismerni, ennek a két rendnek továbbfejlődését kell figyelemmel kísérnünk. Első és legfontosabb problémánk a nemesség 1351 utáni kialakulása lesz, mert ez a rend sajátította ki magának a középkorvégi államot olyan mértékben, amelyet csak az újkori Lengyelország mult felül.

Bevezetésként hívjuk még egyszer segítségül Weber szociológiai megállapításait. A patrimoniális uralom részletes tárgyalásánál kiterjed a küzdelemre, amely az ilyen államokban a patrimoniális uralkodó és a helyi földesurak csoportja között változó sikerrel folyik a termelőkért, kik a királynak alattvalói, a földesuraknak pedig jobbágyai. A helyi vezetőréteg mindenütt immunitásra törekszik: ki akarja zárni a királyi tisztviselők beavatkozását az alárendeltjeivel fennálló viszonyba; azt akarja, hogy a jobbágyok fölötti hatalmát az uralkodó ne csorbítsa, sőt biztosítsa. Célja a

„patrimoniális uralkodó összes alattvalóit mediátizálni, ket-
tőjük közé mindenféle politikai hivatal egyedüli birtokosaként a helyi honorácior-réteget beiktatni, közvetlen kapcsolatukat elvágni, az alattvalót és fejedelmet adó- és hadiszolgálatra, ill. jogvédelemre vonatkozó igényükkel kizárólag a helyi hivatalviselőkhöz utasítani, a fejedelem minden ellenőrzésének kizárásával, s magát a politikai hatalmat is — jogilag vagy tényleg — örökösen egy családnak vagy egy helyi honorácior-érdekeltségnek kisajátítani”. A *nulle terre sans seigneur* elvnek gyakorlati értelme ez: az uralkodó közigazgatása szempontjából nem létezik önjogú paraszti közösség, mert minden jobbágy patrimoniális kötelékbe tartozik és a királlyal szemben egyedül ura képviseli. Ezzel szemben az uralkodónak az az érdeke, hogy a magánhatalom alá szorított, mediátizált alattvalók száma és katonai-gazdasági teljesítőképessége ne csökkenjen. Amíg azonban nem sikerül megteremtenie a bürokratikus igazgatást és az állandó hadsereget, kénytelen a földesurak igényeinek engedni és velük valamilyen kompromisszumra lépni.

Ennek a kompromisszumnak a tartalma rendszerint az, „hogy a helyi patrimoniális uraknak a jobbágyaik fölötti uralmat és gazdasági rendelkezést annyira biztosítják, amennyire az uralkodó adó- és újoncozási érdeke megengedi, hogy a helyi igazgatást és a jobbágyaik fölötti alsó bíraskodást teljesen kézbe tartják és ezeket az uralkodóval és tisztviselőivel szemben képviselik, hogy továbbá minden (vagy a legtöbb) állami hivatal, nevezetesen minden (majd minden) tisztviselői állás nekik van fenntartva, hogy személyükre és földbirtokukra nézve adómentesek és mint *„nemeség”* megszemenő rendi kiváltságokat élveznek a bíraskodás, büntetésnemek és bizonyító eszközök tekintetében, ezek között (legtöbbször): hogy csak ők képesek patrimoniális uralmat gyakorolni, tehát *„nemesi”* jószágokat birtokolni jobbágyokkal, vagy más, patrimoniális módon függő paraszttal együtt”. Ezt a kompromisszumot az uralkodó csak ott kerülhette el, ahol vagy más, rendi becsületérvéstől áthatatott honoráciorokra támaszkodhatott (békebírák, Anglia), vagy éppen ennek a rendi öntudatnak a hiánya a patrimoniális bürokrácia kiépítését tette lehetővé (Oroszország). Ezek azonban már szélső határesetei a patrimoniális uralomnak.¹ Az elmondottak a *nemesi* társadalmi funkciójának és különös megbecsülésének, tehát rendi mivoltának patrimoniális alapjait világítják meg.

¹ Weber 714—5 (id.), 719 (id.), Angliára 716—9, Oroszországra 720—3.

A magyar nemesség megszilárdulásának megismerését ezeken az általános érvényű megfigyeléseken kívül nagyban elősegíti a lengyel nemesség kialakulásának rövid áttekintése. Lengyelország nemcsak — mondhatjuk — tiszta típusa a nemesi köztársaságnak, hanem egyúttal az az állam is, melynek társadalma és alkotmánya a magyarhoz leginkább hasonló fejlődésen ment keresztül. A két alkotmányfejlődés hasonlóságát már sokan észrevették, sokan is írtak róla. Először talán lengyel oldalon: Ulanowski (1906), Kutrzeba, Semkowicz, majd nálunk is: Kossányi (1916), Eckhart, Váczy, Hajnal. Érdekes, hogy a lengyelek azonnal hasznosították is a felismerést, mégpedig a társadalomtörténet homályos kérdéseinek megvilágításánál. A párhuzam első magyar feldolgozója azt hirdette, hogy a „fejlődés úgy Magyar- mint Lengyelországban teljesen hasonló, sőt bátran mondhatjuk, azonos körülmények közt indult meg” és hogy a két társadalom útja „a legnagyobb rokonságot mutatja”. De már ő is tiltakozott az elhamarkodott párhuzamok ellen, melyeket a régebbi lengyel kutatók szívesen vontak meg.² Azóta a hasonlóságot bővebben is kifejtették, sőt Váczy a *ius militare* kifejezést alkalmazta a XII. századbeli magyar familia-tagok kiváltságainak jelzésére.³

Eckhart Ferenc beható vizsgálataiból tudjuk, hogy mind a magyar, mind a lengyel alkotmányfejlődés kiindulópontja az uralkodónak nagy magánbirtokán alapuló személyes hatalma, melynek meg kell küzdenie a vérségi kötelékek, sőt a régi autonóm törzsek szívós ellenállásával. Mindkét országban az egész fejedelmi család sajátjának tartja az uralmat s tagjai ennek megfelelően tetszés szerint osztják fel maguk között az országot. A törvényhozást, bíráskodást, hivatalok betöltését, a haderő vezénylését magában foglaló teljes királyi hatalom azonban Lengyelországban a XII. században meggyöngül, Magyarországon az Anjouk uralmáig erős marad. A fejedelmi udvart frank mintára, bár némi eltérésekkel rendezik be, a vidéki szervezés alapjává pedig egyformán a várrendszert teszik. Analóg a társadalmi fejlődés is: a törzsek bomlása, a király kísérete, korlátozott tulajdonba juttatott adományok jelzik megindulását. A *ius militare* és a magyar adományrendszer csak távoli megfelelője a nyugati hűbériségnek; a törzsöröklést, a hűbéresek láncolatát és a külsőségeket nélkülözi, de lényeges eleme a hűség.

² Kossányi Béla: A lengyel nemesi társadalom megalakulása, TSz. 1916, 230—1, ő említi a lengyel írókat is.

³ Szimb. 77 sk.

A királytól kivivott jogokért első helyen az Egyház harcol, a legnagyobb birtokos; az adományosokból és a szabadokból kialakul az egyenlőségét hangsúlyozó nemesség, melynek önkormányzati szervezetei meggátolják a főúri rend kibontakozását; a polgári és jobbágyi jog pedig mindkét országban hasonló elemekből alakul ki, nem utolsósorban a németjogú telepítés hatása alatt. Az említett előzmények után érthető, hogy hasonlóan indul meg a nemzet részvétele is a törvényhozásban és kormányzásban; a XI—XII. század királyi tanácsának jogai kibővülnek, amikor az egyházi és nemési nagybirtok kiterjed; a XIII. század végén megjelennek és a XIV. század végére megszilárdulnak az országgyűlések. Ez már a rendi fejlődés kora: a nemesség sorra átveszi a főméltóságokat, a jobbágyiség helyzete megromlik. Az országgyűlés hatalmának megnövekedése folytán már nem a király jelképezi az államot, hanem a korona. Hozzátehetjük, hogy a lengyel rendiség valamivel utánunk járt, az Aranybullában kifejezett egyes jogokat is csak a XV. században vette át tőlünk.⁴

A lengyel társadalom kialakulásának alapja az erős vérségi közösség. A későbbi tartományokat benépesítő törzseken belül az igazi erőt a nemzetség (rod) képviseli. A nemzetségi összetartozásnak a lengyel vagyoni jog éppen úgy századokon át őrzi nyomait, mint a magyar. A vérségi közösségek nemcsak a leszármazás, hanem a gazdasági érdek alapján is összetartanak, idegen családokat fogadnak be, birtokhálózatukat messze vidékekre is kiterjesztik. Harcos életmódjuk megkívánja, hogy az uralmuk alatt álló földet népes szolgaréteg művelje. Ezzel az erőteljes nemzetségi összetartozással kell a felemelkedő fejedelmi hatalomnak megküzdenie.⁵

Az uralkodó hatalmát a jólszervezett kíséret, a *trustis dominica* biztosítja. I. Mieszko (Meskó, 963—992) idejéből igen érdekes tudósítás maradt fenn e kíséretre vonatkozóan, mégpedig Ibrahim Ibn Jakub arab zsidótól, kit Hóman nagyon megbízható

⁴ Eckhart, Jegtört. 301—4; La constitution hongroise et polonaise au moyen-âge, Résumé 1933, I. 321—2, és főleg: Les constitutions hongroise et polonaise au moyen âge, Przewodnik historyczno-prawny 4, 1934, 1—9. Az átvételekre Divéky Adorján: La constitution du Royaume de Jérusalem ... Résumé 1933, II. 440—1.

⁵ Hajnal, Kis nemezetek 32; Wojciechowski, Zygmunt: La féodalité en Pologne au MA., RHD. 1933, 206, és La condition des nobles et le problème de la féodalité en Pologne au Moyen Âge, (RHD. 1936—7) 1936, 660; Kutrzeba, Stanislaus: Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte (Puttkammer—Mühlbrecht 1912) 4, 9.

kútfőnek nevez.⁶ Ebből világosan kitűnik, hogy a fejedelem vitézeinek minden szükségletéről gondoskodott, de birtokot még nem adott nekik. Anonymus Gallus a XII. század elején azt írja, hogy Vitéz Boleszlónak a várakban szétesztott népes *trustis*-a van. Ez arra vall, hogy a Piastok uralmának megszilárdulása után a kíséretre már nem volt olyan közvetlen szükség, így tagjai letelepedtek az országban. Eleinte használatra kaphattak földet uruktól, leszármazóik azonban már örökjogra hivatkoztak olyan birtokban is, amelyet a *dux* fenntartott magának. A milesek az adománybirtokot nemzetségi jószágoknak kezdték tekinteni, a katonai szolgálatra képes nemzetségtagok viszont beléptek a vitézek közé. Itt is megindult tehát a vérségi és hivatali arisztokrácia összeolvadása.⁷

A *mile*-osztály kialakulását a királyi hatalom indította meg. Harcosokra az államélet első percétől kezdve szüksége volt, s ezeket részben a kíséretben találta meg, melynek tagjai földbirtokosokká lettek, részben a saját földjükön lakó szabadokban, kik az uralkodóhoz csatlakoztak. A *milites* tehát azonosultak a földbirtokosokkal! A régi szláv nemzetség összes jogaival tovább élt a vitézi nemzetségekben.⁸ A földre nehezedő katonai szolgálattal, hűbéri szerződéssel azonban nem találkozunk a Piastok Lengyelországában. Wojciechowski szerint éppen a vérségi elv erős érvényesülése gátolta meg a hűbériség kialakulását. A XII. századi vitézi osztály jogait (*ius militare*) így foglalhatnók össze: közvetlenül a király hatósága alatt áll; annak fizet tizedet, akinek akar és maga gyűjti össze; saját földje után nem tartozik adóval és vérdíja magasabb más rétegek vérdíjánál.⁹

⁶ Munkái I. 198. A tudósítás (Wojciechowski, Condition 1936, 652) így szól: „Meskó folyó pénzben szed adót; ez a pénz szolgál neki fegyveres embereinek fenntartására, kikből egy század másokból egy ezreddel ér fel; ruhát, lovat, fegyvert ad nekik és mindent, ami kell nekik. Mikor egyiküknek gyermeke születik, Meskó már születésekor kiutal egy összeget az eltartására, akár fiú, akár leány; mikor nősülőkora jut, a legénynek menyasszonyt szerez és megfizeti a vételarat a leány apjának; a leányt kiházásítja és hozományt ad apjának. A vételár nagyon fontos a szlávoknál; ha egy embernek 2 vagy 3 lánya van, azok gazdagságának forrásai, de ha 2 fia születik, az elszegényedésének oka”.

⁷ Wojciechowski, Féodalité 207, Condition 1936, 651—60, 663—5.

⁸ La tribu noble des XIIIe au XVe siècles n'est qu'une forme rajounie de l'ancienne tribu slave. Uo. 1937, 60; Semkovicz, Wladislaw: Der polnisch—schlesische Adel bis zum Ende des XIV. Jhs., Communications 1938, I. 135—8; Kutrzeba, Grundriss 68; Hoetzs, Otto: Adel und Lehnswesen in Russland und Polen und ihr Verhältnis zur deutschen Entwicklung, Historische Zeitschrift 108, 1912, 573—4.

⁹ Wojciechowski, Condition 1936, 666—72, és Das Ritterrecht in Polen vor den Statuten Kasimirs des Grossen (Breslau 1930); Hüppe, Siegfried: A lengyel alkotmány története (Budapest 1894) 92.

A XII—XIII. század fordulóján egy függő nemesi osztály körvonalai is mutatkoznak. Az ország többszöri felosztása során a két legerősebb palatinus: a krakkói és a sandomierzi, valamint más udvari méltóságok magán-kíséretet alakítanak mileseikből, s így járnak el maguk a vagyonosabb vitézek is. Az ország újbóli egyesítésével azután (XIV. sz.) a méltóságok ismét egyszerű milesekké, vitézeik pedig jobbagyokká süllyednek le (kmet). A lengyel jog nem türt meg más földjén lakó mileseket; ha nem volt birtokuk, ha nem rokonuk földjén éltek vagy nem mint soltészek működtek, vitézek sem maradhattak, mint Ziemowit mazóvi herceg 1390-i oklevele határozottan kimondja.¹⁰ Magánfamiliájuk a főpapkának is volt; a nagy adományokból hatalmas birtoktesteket alakítottak ki, s ezeket a királyság mintájára rendezték be. A krakkói püspöknél kamarás, udvarbíró stb. szolgál, mint a királynál vagy a nádoroknál. Az Egyház Lengyelországban is a XII. század végén valósítja meg kiváltságainak elismerését, a püspöki milesekről azonban már 1136-ban hallunk. Ezek a vitézek használatra kapják meg az egyházi földet és uruknak hadiszolgálatot teljesítenek. A XIV. századi országegyesítés után a püspök helyzete ismét a milesével azonosul, az ő vitézei tehát lesüllyednek s csak Sziléziában marad meg a magánkatonák külön osztálya.¹¹

A XII—XIII. század eseményei során alakul ki a lengyel vitézi kiváltságok rendszere, a *i u s m i l i t a r e*. A magasabb vérdíjhoz és a szabad tizedhez további jogok járulnak, elsősorban az adómentesség: a régi állatadó (*n a r z a z*) már a XIII. század elején elenyésczik, de a gabonaadó (*p o r a d l n e*) még sokáig fennmarad. Számos vitéz kap mentességet ez alól is, de csak 1333-ra válik általánossá a rendes, és Nagy Lajos 1374-i kassai privilégiumával a rendkívüli adó alóli felmentés. Ugyancsak 1333-ra tehetjük a bírói immúnitás általános elismerését, mely azonban nem foglalja magában a nagyobb ügyeket. Az immúnitás kiveszi a vitézt a tartományi palatinus és a *castellanus* (a lengyelek *comes*) hatósága alól (*i u s n o n r e s p o n s i v u m*). A magyar serviensek jogállásához ha-

¹⁰ Wojciechowski, Condition 1936, 672, 684—8. Itt idézi Ziemowit rendeletét: *Item si aliqui milites sederent in aliqua villa sub aliquo milite, et non esset illis concessum de speciali amicitia seu fraternitate, et non haberent aliquam scultetiam datam vel emptam, tunc illi milites ibidem inhabitantes non haberent ius militare sed cmetonum; quia iam cmetones appellatur tam diu, donec ab illo non recedant. Sed cum ad sua patrimonium recesserint, tunc ius militare viceversa habebunt, sicut ante habuerunt.*

¹¹ Uo. 689—700.

sonló az a vonás is, hogy a külföldi hadiszolgálatért a lengyel vitéznek is zsold jár.¹²

A dologiasodás térfoglalásával a XIII. századtól az immúnis vitézi birtokra katonai szolgálat nehezedik, először a nyugati hatásoknak legjobban kitett Sziléziában. A reális teher eszméje alapján az immúnis föld minden birtokosát lovagi szolgálatra kötelezték, ha nem is volt miles; csak az egyháziak állottak ellen ennek a jogelvnek. Így a hadakozó osztály fogalma szélesebb lett, mint a vitézi rendé. A XIV—XV. század során a nemesnek általában földbirtokkal kellett rendelkeznie; a *bene natus* és *possessionatus* élvezte csak a teljes társadalmi megbecsülést. A rend szinte azonosult a földbirtokos osztállyal, de a szabály ismert kivételt is. A XIII. századi *ius militare* ugyanis még nem jelentett egységes nemesi státust, a vitézek ekkor még nem voltak rend; csak a század végén szerezték meg a vitézi nemzetségek a gazdasági és bírói immúnistást a többi kiváltságához, mégpedig minden nemzetségtag számára. Maga a nemesség neve, a *szlachta* is a német *Geschlecht* szóból alakult ki, s így a *ius militare* valamely nemzetséghez tartozással lett egyértelmű. Ennek megfelelően a nemesi mivolt bizonyítása is az atyafiak tanúskodása útján történt: a közös címer és jelmondat elegendő volt a nemesi minőség igazolására. A valódi nemes születést a *szlachta herbowa* szavakkal fejezték ki, ahol a *herb* éppen úgy jelentett nemzetséget, mint címet. A származás örökös karizmája érvényesült itt; Nagy Kázmér szerint *nobilitatis stirpes ex progenitoribus earum originem semper ducunt*. A nemzetséghez tartozás révén így az is nemes maradhatott, aki földjét elvesztette s nem volt hadköteles; bár az *impossessionatus* (*golotta*) réteg a nemességnél elvben sokkal szerényebb jogokkal rendelkezett, a nemesi családhoz tartozás biztosította a társadalmi felsőbbrendűséget szolgálat nélkül is.¹³

De nem minden XIII. századi miles utódai lettek nemesekké a XIV. században. Kis lengyelországban (melynek törzse a krakkói és a sandomierzi vajdaság) Nagy Kázmér törvényei különbséget tesznek a 60 márka vérdíjjal értékelt *szlachczicz*, a 30 márkát érő *wlodyka* és az újonnan felemelt vitéz, a 15 márkára becsült *miles factus de sculteto vel de cmetone* között.

¹² Uo. 1937, 20—4, 28, 32—4.

¹³ Uo. 25—8, 35—6, 52 (az id.); Kossányi 249; Kutrzeba, Grundriss 148—9, 177; Hüppe, Alkotm. tört. 92—3, 95, 103, 107, 115.

Nagylengyelországban (melynek magja a poznáni és kalisi vajdaság) a király nem tett ilyen különbséget, Mazóviában pedig egységes volt a 40 márkás vérdíj és minden nemest w l o d y k á-nak neveztek. Ezt a problémát a lengyel tudósok még vitatják; az a kérdés, vajjon az eredetileg „urat” jelentő w l o d y k a-rétegből súlylyedt le az elszegényedő félnemesség, vagy inkább a hivatalnokok magasabb vérdíjának átörökítésével emelkedett föl a későbbi s z l a c h t a? Wojciechowski az utóbbi lehetőség mellett foglal állást, és a cseh társadalom hatását tételezi föl, mert ott ugyanezekkel a nevekkel mindvégig megkülönböztették egymástól a főnemesi és köznemesi osztályt. Akármennyire is érdekes volna számunkra, a probléma megoldásáról egyelőre le kell mondanunk.¹⁴ Ténv az, hogy a nemessé emelkedett milesek (kik a félnemesektől eltérően jogot formáltak címer és jelmondat használatára, valamint a szabad tizedre) kialakították, s az osztályhelyzet óriási különbségei dacára is féltékenyen őrizték a nemesek egyenlőségének elvét. A maga birtokán minden nemes kiskirály, egyenlő a vajdával: s z l a c h c z i c z n a z a g r o d z i e r ó w n y w o j e w o d c i e! Előkelőségének alapja a nemesi származás és a jobbágyok fölötti rendelkezés.¹⁵ Az egyenlőség gondolatának irottjogi kifejezésére csak az újkorban került sor. A nemesi nemzetségek a d o p t i o útján régebben is kiegészíthették magukat, de 1588-ig a király is felemelhetett valakit a magasabb rendbe; azóta jobbágyot csak az úr szabadíthattott fel, 1601-ben pedig eltiltották a nem-nemesek befogadását az atyafiságba. Ez a mindinkább kasztszerűvé váló nemesi társadalom az államot teljesen magának sajátította ki, de azt nem tudta megakadályozni, hogy ha egyszer a birtoklás elvét bebocsátotta, ne emelkedjenek ki soraiból a nagyvagyonú p a n-ok, kik az újkorban Nyugatról és a kapcsolt keleti részekből főnemesi címeket hoztak magukkal. Az újabb elemek beáramlásának meggátlását, tehát a nemesi rend lefelé való merev elhatárolását és az osztálykülönbségek-ből eredő eltérések makacs ignorálását joggal tették felelőssé a lengyel nemesi köztársaság hanyatlásáért és bukásáért.¹⁶

Az egyenlőség gondolatától áthatott, az államot kisajátító nemesi rend létezése érthetővé teszi, hogy történetének kutatói egészen Handelsman fellépéséig (1917) tagadták a l e n g y e l h í b é-

¹⁴ Wojciechowski, Condition 1937, 37—44, 50—4; Kossányi 255—6.

¹⁵ Hüppe, Alkotm. tört. 62, 98; Hoetzsch, Adel 581 (1); Kutrzeba, Grundriss 118.

¹⁶ Hüppe, Alkotm. tört. 29—30, 68—9, 96—9, 101, 104—6, 114; Kutrzeba, Grundriss 69, 148.

riség létezését. Grodecki kijelentette, hogy Lengyelország nem alkotott hűbérrendszert s nem is vett át ilyet (1930). Schmid hűbériség helyett feudalizációról beszélt és ezt a földesúri hatalomnak az alattvalókat elszakító tevékenységében (szerintünk: patrimonális hatalommegosztásban) látta; úgy vélte, hogy a lengyel alkotmány fejlődésében csak a hűbériség közjogi elemei vannak meg, de a magánjogiak hiányzanak, s általában a nemzeti állami átmenet nélkül ad helyet a rendi államnak (1933). Hűbériségről lengyel viszonylatban csak az beszélhet, aki a fogalmat egészen tágan értelmezi (Tymieniecki), s így a hűbérjog elemeit a paraszti birtoklásnak a *dominium utile*-hez hasonlatos jellegében és a nemeseknek király és jobbágyság közé ékelődésében látja (Wojciechowski, Hajnal).¹⁷ Helyesen jegyezte meg azonban Manteuffel, hogy először a hűbériség fogalmát kell meghatározni és csak azután lehet a kérdés megoldására gondolni. Útmutatására fordult a lengyel tudomány érdeklődése a frank birodalom intézményei felé. Wojciechowski ezekkel vetette össze a tárgyalt lengyel jogfejlődést és mindjárt az államalapításnál számos ponton frank hatásra bukkant. Megállapította, hogy a kíséret megegyezik ugyan a frank *trustis*-szal, későbbi kifejlődése azonban egészen más, mert hűbéri elvek helyett nemzeti szabályok irányítják. A herceg és vitéze közt nincs hűbéri kötelék, ezért a hűtlenség (*felonia*) fogalma is hiányzik. Az ország tartományokra oszlása, ez a látszólag hűbéri jelenség, voltaképpen az uralkodó nemzeti család osztozkodásából származik. A hivatalok az egyesítés folytán nem szakadhattak ki az államból és nem is válhattak örökösökké; a milesek és az uralkodó közvetlen kapcsolata mindvégig fennmaradt. A nagyurak XIV—XV. századi hatalma ellen a kismanesség állandó harcot folytatott s a nemesi egyenlőség kimondásában voltaképpen a régi nemzetségek egyenlőségét élesztette fel. A lengyel alkotmánynak legtöbb hűbéri vonása szerinte nem a nemesség, hanem az alatta

¹⁷ Handelsman, Marcell: *Z metodyki badah feodalizmu w Polsce*, 1917; *Zur Fragestellung in der mittelalterlichen polnischen Sozialgeschichte*, Zsr. f. vergl. Rechtswiss. 36, 1929, 28—98; és beszámolója, a *La Pologne au Ve congrès* (Varsovie 1924) c. kötetben, 95—112; Schmied, Heinrich Felix: *Die sozialgeschichtliche Erforschung der mittelalterlichen deutsch-rechtlichen Siedlung auf polnischem Boden*, Vierteljahrsschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. 20, 1927, és beszámolója, *Résumé* 1933, II. 412—4; Grodecki, Tymieniecki és Manteuffel lengyelnyelvű munkáit a fentiekkel együtt idézi Wojciechowski, *Condition* 1937, 60, jegyzetben; a paraszti jogra ld. uo. 75 sk; Hajnal, *Kis nemzetek* 62.

lévő rétegek (soltészek, kmetek) jogában található fel.¹⁸ A magunk-alkalmazta meghatározások szerint sem a soltészek, sem a jobbágyok jogviszonyát nem foghatjuk fel hűbérinek és így konklúzióként csak azt szűrhetjük le, hogy a lengyel alkotmány a törzsi-nemzeti közösségekből a személyes uralom típusán át egyenesen a rendiségbe torkolt. A nyugati hűbériség sem Lengyelországban, sem Magyarországon nem valósult meg.¹⁹

A lengyel rendiség és a rendi állam kialakulásáról ezek után már nem kell sokat mondanunk. Kiindulópontját a lengyel kutatás a papságnak a XIII. század elején adott kiváltságokban látja; ezeket követte a lovagok immunitása, s csakhamar felzárkózott harmadik rendként a polgárság. A patrimoniális állam a hűbéri átmenet nélkül vált rendi állammá. Mikor Jagelló Kázmér (1447—92) megtörte a kislengyel urak hatalmát, a veszedelmessé válható soltészti osztályt pedig vagy felszívta, vagy parasztsorba nyomta a nemesség, már csak egyetlen homogén renddel kellett számolnia a központi hatalomnak. A tartományi részgyűlések (sejmik) együttműködése 1505-ben alakította ki az országgyűlést (sejm), ezen azonban a városoknak nem volt képviselőjük. Így alakult Lengyelország egyetlen rendnek, a nemességnek államává, a híres nemesi respublikává (rzeczpospolita). Minthogy azonban a parlament hatásköre nem volt pontosan megállapítva, összehívásának idejét nem határozták meg és a rendek csak a maguk-megszavazta adókról rendelkeztek, az országgyűlés mindvégig gyöngé maradt. A követek hatáskörét a részgyűlések utasításai korlátozták, az egyhangúság elve pedig (a XVII. század közepétől: liberum veto) lehetetlenné tette a rendszeres munkát.²⁰ A lengyel állam rendiségének tiszta kikristályosodását semmi sem mutatja jobban, mint az egyes követ vétójoga: a diéta több tíz kis államnak nemzetközi konferenciája, a részgyűlés pedig több ezer kis monarchának a gyülekezete, mely nem sértheti meg a

¹⁸ Wojciechowski, Condition 1937, 54—76. A feloniára Hoetzsch, Adel 580.

¹⁹ Eckhart, Résumé 1933. I. 322; Váczy, Szimb. 87—8, 90. Találók megjegyzéseket tesz e tárgyról Hajnal, Kis nemzetek 35.

²⁰ Wojciechowski, Zygmun: L'état corporatif en Pologne du XIIIe au XVIIIe siècle, Communications 1938, II. 312—4, és Condition 1937, 75—6; Kutrzeba, Stanislaw: Les origines et le caractère du parlementarisme au Moyen Âge, Résumé, Bruxelles 1923, és Les principes du développement des états en Europe occidentale et orientale, Communications 1938, II. 324. — Az 1423-i wartai statutum szerint a nemes megválthatta annak a soltésztségét, aki inutílis vagy rebellis.

többségi szavazat súlyával az egyes birtokos szuverénitását! Hüppe szerint a lengyel állam bukását az erős királyság hiánya okozta, s helyesen mondja Eckhart, hogy a magyar alkotmány hasonló fejlődését csak a Habsburgok újkori abszolutizmusa gátolta meg.²¹

A magyar nemesség sem jutott túl még a XIII. században a miles-korszakon. A század végén megszületik a nemesi rend, ezt országgyűlési szereplése kétségtelessé teszi, de még nem foglalja magában mindazokat, kik hadakozó hivatást töltenek be. A várjobbágy, a partikuláris és feltételes nemes szolgálata általában könnyebb, néha nehezebb az országosénál; a különleges szolgálatnak, a helyi nemességnek számos alakja él tovább az Anjouk uralma alatt, ha nem is keletkeznek újabb típusok. Velük szemben az országos nemeseket *nobiles veri et puri* kifejezéssel illetik.²² A vitézi osztálynak ebben a széttagoltságában jelenik meg a nápolyi hadjáratban szerzett érdemeket jutalmazó 1351:11. törvénycikk, melynek igen nagy elvi jelentősége van:

Ad eorundem eciam nobilium petitionem annuimus, ut universi veri nobiles intra terminos regni nostri constituti, tam in tenutis ducalibus sub inclusione terminorum ipsius regni nostri existentes, una et eadem libertate gratulentur.

Ime — mondhatnánk — itt van Werbőczy egységes nemesi szabadsága! Pedig ez a törvénycikk még távol áll tőle. Tagányi Károly e cikket úgy magyarázta, hogy a régibb Árpádkor különféle osztályai most kezdenek két nagy, homogén rendbe tömörülni. Akik közbüli esnek, rosszul járnak, mert minden intézményhez tartozás, minden *conditio* parasztosnak tűnik fel. Pedig a nemesek nagyrésze szolgálatban áll; a Felvidék, Erdély, Szlavónia és az egyházak nemesei pedig csak korlátozott, tehát helyi, testületi nemességet élveznek. Az 1351:11. tc. kimondja ugyan az egységes nemesség elvét, de a föltételek és szolgáltatások megmaradnak, míg el nem évülnek, vagy kiváltságok révén el nem töröltetnek.²³

Ezt az álláspontot fejti ki és támasztja alá Fekete Nagy Antal. Szerinte a természetes fejlődést, melynek egyik mérföldköve az erdélyi nemesek felmentése az adó és a megszállás alól,²⁴ a nemes-

²¹ Hüppe, Alkotm. tört. 118; Eckhardt id. m. Przewodnik 1934, 8.

²² Fekete Nagy, Nemesség 166—7.

²³ Felelet 416—7.

²⁴ MGtSz. 1898, 602—3.

ség meggyorsítani törekszik. A törvénycikk alapján minden kondíciónak el kellett volna tűnnie, pedig a század folyamán még sok ilyent emlegetnek: a szepesi lándzsásokét, a turóci és lipthói jobbágyfiúkéét, a várjobbágyokét. A jog tehát sietteti a fejlődést, de az egységes nemesi osztályt csak a XV. század eleje valósítja meg. A szétosztottan élő partikuláris nemesség összeházasodik az országos nemességekkel, nemesjogú birtokot szerez, ugyanaz a személy feltételes és nemesi jószággal is rendelkezik, a király is felment egyeseket a kondíció alól. Elősegíti a teljes egybeolvadást a harckészség csökkenése mindkét nemesi rétegnél, valamint a kisbirtokosok azonos földművelő életmódja, melyben csak a háború jelent megszakítást. Mindezek a tényezők Fekete Nagy szerint Zsigmond idejében megszüntették a feltételes nemességet.²⁵ Hozzá kell tennünk, hogy az előző fejezet tanúsága szerint a helyi nemesség Szlavóniában, a Felvidéken és Erdélyben még a XV. században is fennállott; másrészt a nemesség kiegészülése nemcsak az azonos hivatású kondíciós rétegekből, hanem a nép nagy tömegeinek hatalmas tartalékából is állandóan folyt, az alább ismertetett módon. Maga az 1351:11. tc. sem akarta a helyi nemességet megszüntetni, csak a különböző országrészekben lakó igazi nemeseket tette egyenlőkké.

Ha a XIV—XV. század nemes-fogalmának átalakulását kellően meg akarjuk ismerni, mindenekelőtt meg kell szabadulnunk a Hármaskönyv bűvöletétől. Amint a történelmi irodalomból már régebben ismeretes, hogy az I. 3. címbe foglalt elbeszélés a nemesség eredetéről a Kézai—Thuróczy-hagyomány egyszerű átvétele s mint ilyen, nem léphet fel a hitelesség igényével, amint Eckhart Ferenc fejtegetései szerint a híressé vált szentkoronatan megszövegezésének is csupán a nemesi egyenlőség bizonyítása volt a célja,²⁶ úgy mondhatjuk ki vizsgálataink alapján teljes határozottsággal azt is, hogy az I. 4—8. címekben foglalt tételek, melyek a nemesség megszerzésével foglalkoznak, nem egyeznek a középkor utolsó századaiban érvényesülő szokásjoggal. Nem tekinthetők fikciónak olyan mértékben, mint a nemesi egyenlőségnek az I. 2. címbe előadott tétele, de a Hármaskönyv szabályaitól sokban eltérő fejlődés eredményei, melyeket a középkori nemesség-szerzésre érvényeseknek elfogadnunk nem lehet. Werbőczy tudvalevőleg a nemesítés eredeti módjainak a birtokadományozást és a nemeslevél juttatását, származékos módjainak a nemes atyától való születést és

²⁵ Nemesség 168—71.

²⁶ Szentkorona 201—10.

az örökbefogadást tekinti, az utóbbit azonban csak királyi beleegyezéssel, miáltal az adomány erejét ölti fel. Akinek az uralkodó bármilyen fekvő birtokjogot adományoz, ez által igazi nemessé lesz de nemes az is, akit a király (címer adományozása mellett, vagy anélkül) az ország nemeseinek társaságába befogad. „Mert a fejedelmet is csak nemesek választják és a nemeseket is csak a fejedelem teszi azokká, s ékesíti nemesi méltósággal.” (I. 3., 7. §.) Hogyan alakultak ki ezek a tételek?

Az első szembetűnő jelenség, amelyet meg kell vizsgálnunk, a kifejezett nemesítések elapadása a XIV. század első felében. Az Árpádkor nemesítő formuláit nagy szorgalommal gyűjtötte össze Váczy Péter. Az Árpádház utolsó koronás tagjainak az arengákban sokszor kifejezett törekvése volt, hogy a harcos rend számát növeljék, s ezáltal országuk erejét gyarapítsák.²⁷ I. Károly uralkodása ezen a téren gyökeres változást jelent. Természetesen nehéz valamilyen jelenségnek a hiányát bebizonyítani, mégis feltűnő, hogy az Anjoukori Okmánytárban kiadott bőséges okleveles anyagban csak 1344-ben találjuk az első kifejezett nemesítést, s ezóta csörgedezik ismét a nemeslevelek forrása: a királyi kegy. A nemesség most is *ex regie nobilitatis virtute* származik, tehát elvileg a helyzet nem változott; de törés következett be a királyi társadalompolitikában.²⁸ Okaira nézve csak feltevéseket kockáztathatunk meg. Az első Anjou ismerte az 1290-es évek hirtelen-nőtt országgyűléseit, melyeken a főpapság és a nemesség a *libertas* mértéktelen kiterjesztésével szorította vissza a bárók nyomasztó hatalmát. Reálpolitikus létére nem habozott uralmát a nehéz harcok árán alávetett és megújított nagybirtokos főúri osztályra alapítani.²⁹ A századvég szövetségesei közül az Egyház visszahatását ismerjük: 1318-ban országgyűlést kényszerített ki, s négy főpap pecsétjével ellátott másolatot adott ki az 1222-i Aranybulláról. A nemesség csak Nagy Lajostól tudta kivívni ennek az okmánynak újra-

²⁷ Váczy, *Serviensek* 252—63. Az Anjoukorból ő is csak az 1344-i nemesítést idézi, majd 1355, 1359, 1360 és 1363-ból ad példákat, főként a *Felvidékről*, uo. 255.

²⁸ 1344: Anjou IV. 450; 1349: Sopron I. 207; 1352: *ex regie nobilitatis virtute nobilitasset*, Anjou V. 608; 1354: uo. VI. 238; 1357: uo. V. 535; 1358: Gregorich, *Bory* lt. 103; 1359: Zichy III. 208; Anjou VII. 554; 1382: adomány ... *sub vero et sincero nobilitatis titulo possidendum*, HO. IV. 218.

²⁹ Hóman—Szekfü MT. II. 80—2. Deér szerint viszont (Zsigmond 56) az Anjouk az elnyomott nemesség védelmére vállalkoztak az oligarchia ellen; ez az állítás még bizonyításra szorul.

kiadását, s érdemeivel láthatóan enyhített a királyság álláspontján. Lajos alatt indul meg újból a nemesítések folyamata, de már sohasem lesz olyan bőséges, mint a XIII. században volt. A nemesi rend kiegészülésének, a társadalmi felemelkedésnek szünetelését azonban nem tételezhetjük fel. A nemességbe vezető utak az atyafiság és a földbirtok voltak, mint a nemesi állapot ismertető jegyei.

Az Árpádkori nemeslevelek, s Anjoukori folytatóik is mindig a jutalmazott örökösre szóltak. Természetes tehát, hogy a nemesi származás a XIV. században is a nemesség legbiztosabb bizonyítéka volt. Láttuk, hogy a horvát-szlavón prédiálisok a „tizenkét nemes nemzetségből” való származásukkal és szabad birtokjogukkal érveltek hatalmas ispánjuk jogfosztó törekvéseivel szemben, s a szabadságtól és birtoktól való megfosztást tekintették a jobbagyságba süllyesztés módjának.³⁰ Magyarországon sem vették el a nemesi származásra való hivatkozás karizmatikus erejét; Kézai pl. I. Endre és fivérei nemességét azzal indokolja, hogy Szár László fiait, s a Hermány-nem őseit csak *satis nobiles*-nek tartja.³¹ A szó eredeti előkelő értelme még nem homályosodott el egészen: a nádor az ország első nemese, s a tárnokmester felesége, meg más előkelő asszonyok ugyancsak nemesek, származásuknál fogva.³² A nemes vérség az egyházi méltóságoknál is követelmény, mint az egri püspöknél az 1271-i privilégium szerint, de nemesnek szólítják az Anjoukor kezdetén pl. a zalavári apátot is.³³ Érthető, hogy azok a nemes családok, kiket ebben az időben jogállásuk bizonyítására szólítanak fel, arra hivatkoznak, hogy őseik emberemlékezet óta igaz királyi serviensek, sőt nemességük egyenesen Szent István óta áll fenn.³⁴ Látni fogjuk, hogy a státusperben döntő tanuvallo mást a megyei közönség tette, elképzelhetjük tehát, hogy az „emberemlékezet óta” fennálló nemesség mindazokra az atyafiakra ki-

³⁰ Ld. az V. fejj. 21. jegyzetnél.

³¹ SRH. I. 178, 190.

³² 1280: *domine consorti sue de nobili orte prosapia ratione dotis legavit ... a volt nádor, tárnokmester, Csáky I. 15; 1302: Csák Máté nádor ... primus et precipuus inter omnes Regni Ungarie nobiles, Anjou I. 26; 1323: nádornak; ... nobilitatis vestre proximitas (majd) vestre amicitie nobilitatem, uo. II. 67; 1348: Leusták mester özvegye ... secundum decentiam sue nobilitatis tam cito ad nostram presentiam accedere non valebat, Bánffy I. 156; még 1411 is, János cetinjei comes leányáról: sicut decet nobilitatem suam, Frangepán I. 164; de 1415, paplanos ágyról szólva: prout ad filiam baronum pertineret, Hazai oklt. 360.*

³³ 1271: *nobilis genere, Endlicher 531; 1314: a nobili abbate et conventu de Zalawar petimus, Zala I. 143.*

terjedt, akiket életmódjuk révén a megye nemes családjai maguk közül valónak számítottak.

Ennek az életmódnak az alapját a nemesi birtoklás szolgáltatta. A középkor első századaiban ugyanis szabad birtoka minden rendű és rangú embernek lehetett (a rabszolgákat kivéve), s még a királyi adomány sem emelt fel valakit *ipso iure* a nemességbe. Hogy más példát ne említsünk, a király adományt tett erdőóvóknak anélkül, hogy ezáltal a nemesek soraiba léptek volna,³⁵ s ugyanezt elmondhatjuk a polgárokról is. Még a XIV. század vége felé is lehetett szabad birtokot nemes várjobbágyi címen kézen tartani.³⁶ A nemesi birtoklást akkor emelték ki különös világossággal, amikor bizonyos kondíciókkal, így a szepesi provincia birtokjogával állították szembe.³⁷ A nemesítés, mint említettük, rendszerint a jutalmazott birtokának nemesivé változtatását is kiemelte, de szünetelése idején is a leszármazással egyenlően fontos kritériuma volt a nemesi mivoltnak a nemesjogú birtok fölötti rendelkezés. Egy tulajdonperben még I. Károly is az „udvarnokok szabadjai” címén ítélte vissza valakinek a valódi nemesség jogán követelt jószágát, s igazi nemesnek csak azt tartották, aki „a nemesek szabadsága” vagy „szokása” szerint birtokolt: az örökjogú szabad birtok a nemesség *manifestum indicium*-a lett. Ennek következménye volt, hogy ha nemes jogállású ember kezére olyan jószág jutott, amelyhez a régi tulajdonos révén valamilyen kondíció tapadt, iparkodott kieszközölni, hogy a király ezt a feltételt levegye róla és így magát a birtokot is megnemesítse. Amikor a király várjobbágyot vagy paraszti állapotú embert a nemesek sorába akart

³⁴ 1335: *a tempore sancti regis Stephani nobiles servientes et regales ad modum regni ceterorum regnicolarum extitissent* (sőt a király is elismeri, hogy ők) *a tempore sancti regis Stephani semper exercitantes nobiles extitisse*, Sopron I. 164—5; 1339: *a tempore cuius non extaret memoria, ab avo protavo et attavo semper veros nobiles fuisse et porciones ipsorum possessionarias in dictis possessionibus habitas ad modum et libertatem verorum nobilium possedissee* ... alább szentistváni nemeseknek mondják magukat, Zala I. 430—1; 1410: *ősök* ... *veri et iusti nobiles in dicta possessione E. prefuissent et existerent*, Sopron I. 619.

³⁵ Tagányi Károly: Magyar erdészeti oklevéltár (Budapest 1896) I. 9, 16.

³⁶ 1375: *nobilis iobagionatus castri titulo*, Zichy VI. 21.

³⁷ 1255: *eo titulo eo iure ea plenitudine eaque libertate, qua veri et primi regni nostri nobiles gratulantur*, Hazai okl. 29, (kifogástalan: Reg. 1061. sz.); 1283: *prout nobiles in Ungaria existentes tenere seu possidere possessiones suas proprias consueverunt*, HO. V. 67. — V. ö. az V. fej. 96—8. jegyzetnél.

emelni, ennek jeléül örökös birtokot adományozott neki, s -- mint Nagy Lajos világosan ki is mondotta — ez által nemesítette meg. Más jogcímeiktől megkülönböztetve a század vége felé találkozzunk a nemesi címen való birtokadományozással, ami a következő század elején — láttuk — elterjedt a partikuláris jog alatt álló területeken is.³⁸ Minthogy a szabad birtokosok nagyrésze egyúttal a nemesek közé is tartozott, törvényeinkben számos esetben megfigyelhetjük, hogy amikor birtokosokról akarnak szólni, csak a nemeseket említik (1298, 1351 stb.). Ennek a szóhasználatnak még nincsen kizáró jellege. Már az Anjoukor első évtizedeiben feltűnik az oklevelekben a nemes birtokos mellett a *homo possessionatus*, kinek jogállása — látni fogjuk — a nemeséhez hasonlatos. Meggyőződésünk, hogy ennek a birtokososztálynak alaposabb megismerése adja kezünkbe a kulcsot a magyar nemesség XIV—XV. századi fejlődésének megértéséhez: ezért most a *homo possessionatus* fogalmát vesszük közelebről szemügyre.

Mindenekelőtt tényként kell megállapítanunk, hogy az Anjoukor első évtizedeitől kezdve egészen a középkor végéig a nemesek mellett törvényekben és oklevelekben egyaránt szerepelnek „bármely más jogállású emberek” is (*alterius cuiusvis status et conditionis homines, alterius pre emi-*

³⁸ 1329: alább 73. jz., Anjou II. 412; 1339: fent 34. jz.; 1339: *per se sub metis distinctis predicto Stephano filio Michaelis hereditarii iuris titulo, more aliorum nobilium regni pertinere, (a régi cím: liberi udvarnicatorum birtoklása, még az 1244-i oklevelet is felmutatják!), Anjou III. 561—3; 1344: birtok felmentése szolgálatoktól, hogy gazdái ... secundum consuetudinem nobilium regni nostri possideant, Zichy II. 136; 1344: *ipso cum possessione eadem et aliis eorundem possessionibus usque nunc per eos possessis nobilitando*, Anjou IV. 450; 1349: *more nobilium regni nostri*, Sopron I. 207; 1355: Bátor f. Domokos és Lodan f. Dénes, kik ... *originem a hominibus popularibus traxisse dignoscuntur, forentque et essent homines populares ac possessionibus destituti ... adománybirtokot kapnak* Arvában ... *in indicium et signum verae et sinceræ nobilitatis eorundem*, Fejér IX/2. 387; 1357: *more et ad instar nobilium regni nostri primorum et principalium ... (a jószágot meg) in indicium nobilitatis eorundem manifestum in perpetuam hereditatem asseribimus*, Anjou VI. 535 (Kovachich, Suppl. I. 284. a birtokkal való nemesítés első példájának tartotta); 1359: Nagy Lajos kemleki várjobbágyoknak Bedinica várföldet örökbirtokként adja ... *nobilitamusque ipsos per huiusmodi possessionariae collationis nostræ medium*, Fejér IX/3. 35; 1377: Tiba birtokot ... *quam tam predecessores sui quam ipsi sub mero nobilitatis titulo conservassent, sed quia ipsi revera intellexissent ipsam possessionem iobagionum seu populorum castrensiū prefuisse, ideo supplicavit (a Nagymihályi-nemzetség) ut a prefata possessione dictam conditionem amovere dignaremur*, Sztáray I. 438; 1382: fent 28. jz.*

nentie homines), egyháziak és világiak, akiknek földbirtokuk, bányájuk, vásárjoguk, sőt várnagyuk és gazdatisztjuk van.³⁹ Ebben nincs semmi meglepő, ha meggondoljuk az imént csak példaképpen említett jogcímekeket, amelyeken ingatlan és vele együtt alávetett népesség fölött lehetett rendelkezni. Feltűnőbb már az, amikor ezeket a minden rendből és osztályból való embereket olyanokként említik, akik a nemesekkel egy beszámítás alá esnek. Így mindenféle jogállású embereket hívnak a nemesi megye közgyűlésére, s ilyenekről mondják, hogy hadakozni kötelesek.⁴⁰ Mi az a jegy, ami elválasztja őket a kiváltságokkal nem rendelkezőktől? Néhány példában azokat említik, „akiknek jobbágyaik vannak” (*jobbágyones habentes*), illetve jobbágyaik és birtokaik, ami csak az előbbi megjelölés bővebb kifejtése.⁴¹ De ezt a kifejezést csakhamar fölváltja a hivatalossá vált *homines possessionati*. Először az 1273-i szlavóniai statútumban találkozunk velük; úgy rendelkezik róluk, hogy bűnügyekben nincs szükségük kezességre. Ez azonban még nem egyéb, mint a birtokos-mivoltból folyó gyakorlati következmény; a birtokosnál maga az ingatlan a sértett kielégítésének biztosítója. Ugyanilyen értelemben rendeli a Corpus Jurisba fölvett kamaraispáni szerződés, hogy a tárnokmester és az esztergomi érsek csak birtokosokat küldjenek ki a maguk képében, mert ezeket jobban felelősségre lehet vonni, s a földbirtokosságnak

³⁹ 1298:50. tc. Syll. 43; 1342. kamaraszerződés 53. § *fora habentes*, CJ.; 1351: Anjou V. 518; 1355: uo. VI. 396; 1366: Mihályi, Mára-maros-i diplomák 59; 1371: Sopron I. 392; 1405 (I):6, 8, (II): 13, 14, 16. tc.; 1434: *possessionatis et non possessionatis*, Suppl. I. 452, 456; 1439:18. tc.; 1451: Pesty, Szörény megye III. 61; 1467: Suppl. II. 193; 1474 (rendi): 1. tc.; 1486:64. tc. — A lelőhely nélkül id. törvényeket a Corpus Juris tartalmazza.

⁴⁰ 1343: *universis prelatiis, baronibus, comitibus, castellanis, nobilibus et aliis cuiuscunque status conditionis et preheminentie hominibus in comitatu Zabouch constitutis exercituare debentibus*, Gábor Gyula: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt (Budapest 1908), 122; 1365: *nobiles ac alterius status homines exercitantes*, uo. 123. — Közgyűlés 1361: *iudicibus nobilium et universis nobilibus ac alterius cuiusvis status et condicionis hominibus in comitatu de Ugocha constitutis*, uo. 206; 1369: uo. 233; 1381: uo. 208. Bár a tudományvételt a nemesektől és nem-nemesektől egyaránt kivették, a közgyűlésen való teljesjogú részvétel csak a birtokosokat illethette; erre következtettek az 1349-ben Szepesmegyében előfordult esetből, mikor a felperestől megkérdezik, birtokos-e, és ő tagadóan válaszol: uo. 39 (1).

⁴¹ 1325: Anjou II. 198; 1339: uo. III. 584; 1347: uo. V. 24; 1358: Zichy III. 136; 1370: *prelatiis baronibus comitibus castellanis et aliis cuiusvis preheminentie hominibus possessiones et jobagiones habentibus*, HO. III. 189.

természetes következménye az is, hogy adósságaiktól ingatlan átengedésével szabadulhatnak (mondhatjuk: *datio in solutum* által).⁴² Mi azonban a kifejezés műértelme?

Ezt az értelmet a familiárisok fölötti joghatóság kérdésével kapcsolatban megismert formulában találtuk meg először. A nemesek és birtokosok úri hatóságot gyakorolnak jobbágyaik és a jószágaikon lakó birtoktalan familiárisaik fölött.⁴³ A formula, mint tudjuk, az 1330-as években lép fel és már egy-két évtized múlva végleges alakjában állandósul. Negatív oldalról, a „birtoktalan familiárisok” szempontjából vizsgálva sikerült tisztáznunk, hogy a birtoktalan nemtelent jelent, s így arra is következtethettünk, hogy a birtokos viszont a gyakorlatban a nemessel egyértelmű s mint ilyen, mentes az úriszéki *iurisdictio* alól.⁴⁴ Ezt a következtetést megerősítik azok az esetek is, amelyekben a nemesek és birtokosok sablonszerűen szerepelnek egymás mellett az egész középkor folyamán, s az utóbbiak semmivel sem alábbvalók az előbbieknél. Ilyen példáknak se szeri, se száma, de először azokat figyeljük meg, amelyek a *homo possessionatus* értelmét jobban megvilágíthatják, tekintet nélkül tevékenységére és a rárótt feladatokra. Az úri hatóság formuláján kívül 1335 óta találjuk meg a két kifejezés együttes használatát, a teljes jogegyenlőség alapján. Az 1444:27. tc. szerint hatalmaskodás esetén a nemes és birtokost hitelhely közbejöttével kell megidézni, nem pedig előállítani. Erdély nemeseit és birtokosait tartja meg kiváltságaikban V. László. ígérete szerint. Saját használatra nemes és birtokos egyaránt vámmentesen szállíthatják áruikat; ha várossal peres ügyük támad, egyenlő elbírálás alá esnek; ha familiárisokként uruk várából vagy birtokából követnek el bűncselekményt, az ő joghatósága érvényesül fölöttük. Ismételjük, ezek a kiragadott példák belenyúlnak a Jagellókorba, sőt túlmutatnak a középkor keretein is. Nemes és birtokos formulaszerűen, el nem választható kifejezéseként szerepelnek.⁴⁵

⁴² 1273: 14. pont: *In actione eciam furti sive violencie vel cuiuslibet maleficii, homo possessionatus sine caucione fideiussoria iudicetur*, Emdlícher 539; 1342: kamaraszerződés 55. §: *qui possessiones habeant, et si demerita ipsorum requirerent, pendere habeant*, CJ.; 1349: *Et quia de huius regni consuetudine quilibet possessionatus dando possessionem in specie a debitoribus suis se poterit expedire, ... mondja János egrí vicarius, Anjou V. 297.*

⁴³ Ld. a IV. fejt. 361—5. jegyzetnél.

⁴⁴ Ld. a IV. fejt. 366—8. jegyzetnél.

⁴⁵ 1335: *et vobis universis nobilibus et possessionatis hominibus ... precipimus*, Anjou III. 231; 1352: uo. V. 548; 1353: *possessionati nobiles et possessionarii homines nimirum quinque yobbagiones habentes ... már*

De nemesnek tüntetik fel a birtokost azok az esetek is, amelyekben a birtoktalannal állítják szembe. Nem beszélünk itt az úri hatóságra vonatkozó, már ismert jogelvről; ennek kevésbé sablonos alakjai is az egyházi és világi méltóságok, valamint a nemesek mellett külön említett, de velük a kiváltságban osztozó rétegnek tüntetik fel a birtokosokat.⁴⁶ Vannak más példáink is, amelyek a birtokost a nemtelennel helyezik szembe, vagy nemest-birtokost a nemtelen-birtoktalannal. Így 1356-ban Szécsi Miklós országbíró azt a kérdést vizsgálja meg egy birtokperben: *homo possessionatus vel ignobilis* volt-e a nemes leány férje, mire a válasz úgy hangzik, hogy *impossessionatus* volt. 1364-ben egy bizonyos Dalen és fiai birtokfoglalás miatt bepanaszolják György fia Jánost és társait Kőrös megye hatósága előtt. Ezek osztálylevéllel és a székülő nemesek tanúságával bizonyítják, hogy Dalen sem a vitás Bikerdóalja jószágukon, sem másutt nem volt soha *possessionatus*, hanem *rusticus* módjára lakik ott, mire a megyei hatóság is parasztnak és birtoktalannak nyilvánítja Dalent és fiait, s a bepanaszolt alpereseket hagyja birtokban. 1416–18 körül Cillei Hermann szlavón bán közgyűlésen hozott statútumainak megsértőit azzal bünteti, hogy minden nemes familiárisuk nyolc napon belül köteles elhagyni szolgálatukat, s ha ezt nem tennék meg, a nemesek minden jószágát el kell foglalni, a nemtelen familiárisokat pedig minden nemes vagy birtokos elfoghatja és felakaszthatja. Vagy említsük itt Zsigmondnak éppen Cillei Hermann számára adott kegyelemlevelét, mely szerint a grófot *tam nobiles et possessionati, quam eciam impossessionati*

nem tizedmentesek, de 5 jobbágyon felül azok, Kukuljevič, Iura II. 7, 1365: Hurmuzaki, Documente I/2. 109; 1367: Teleki I. 158; 1396: Kukuljevič, Iura II. 11, ld. V. fej. 18. jz.; 1397: decr. MTT. III. 223, 231; 1408: Zala II. 336; 1428: Zichy VIII. 355; 1444: 27. tc.: Syll. 86; 1451: *nobiles scilicet et possessionati Hungari homines ... várnagyok, Teleki, Hunyadiak X. 309; 1457: HO. VII. 478; 1467: Quia ex antiqua libertate dicti regni nostri quilibet nobilis et possessionatus homo victualia et alias res pro sustentatione curie sue undecunque deferendi liberam habet facultatem, Podmaniczky I. 69; 1486:33. tc.: familiárisok; 49. tc. bányáik vannak; 1492:30. tc.; 1498:38. tc. pereik a városokkal. Az újkorban a birtokos és birtoktalan nemes között tesznek különbséget, ld. Szabó István, Turul 1941, 15 (20).*

⁴⁶ 1365: *Ceterum committimus, ut iobagiones seu populos et famulos impossessionatos (!) predictorum ... non possint per aliquos homines cuiuscunque dignitatis vel status sint, in causis aliquibus (kivéve a közbüntetteket) iudicari, arestari et impediri in tenutis et possessionibus tam ecclesiarum et nobilium, quam aliorum possessionatorum hominum quorumpiam, Gábor, Megye 216; 1365: Hurm. I/2. 109; 1366: Mihályi 59.*

et ignobilitatis condicione fruentes homines, különösen pedig a Blagay-grófok vádolják különböző bűncselekményekről. Végül az 1447:8. tc. a nemes és birtokos gonosztevőkről szólva alább a nemes-nemtelen megkülönböztetésre tér vissza.⁴⁷ A középkorban e kifejezések magyarázatára nem volt különösebb szükség, nekünk azonban a sablontól való legkisebb eltérés is sokat mond.

A homo possessionatus jogállására nézve még több felvilágosítást adnak azok a funkciók, amelyeket a nemessel együtt betölt, azok a parancsok, amelyeket király és törvényhozás hozzá intéznek. Ezeknek első csoportja azzal a ténnyel függ össze, hogy a birtokos jobbágyoknak ura és bírója. Számos esetben fordulnak hozzá azzal a felhívással, hogy jobbágyait a törvény és szokásjog értelmében, a szabályos módon más úr birtokára költözni engedje, őket visszatartani ne merészelje. A parancs néha a nemesnek, birtokosnak és gazdatisztjének is szól; máskor arra vonatkozik, hogy a városba szökött jobbágyokat ne erőszakkal, hanem a városi hatóság közreműködésével szállítsa vissza.⁴⁸ Az úri hatóság biztosítását már ismerjük; ez odáig megy, hogy a nemes és

⁴⁷ 1356: Fejér IX/2. 557; 1364: sohasem volt ... possessionatus ... ymo pocius semper et in omni loco rusticorum permansiisset; unde quia nos eundem Dalen ac filios eiusdem (vizsgálat alapján) rusticos esse et impossessionatos veraciter scivimus et invenimus, Gábor, Megye 220; 1416—18: nobiles famuli (birtokvesztés terhe alatt hagyják el urukat), ignobiles vero familiares (... nobiles quilibet seu homo possessionatus captivare, captivosque ad spinam tamquam latrones pertrahere valeant, Kukuljevič, Iura I. 184; 1427: a szövegben, MTT. II. 200; 1447:8. tc.: Si autem malefactor ipse nobilis fuerit et possessionatus, et per universitatem nobilium ... proscriptus (minden birtokától megfosztják,) sive sit nobilis, sive ignobilis, Syll. 119. — V. ö. Sasinek Fr. V.: Glossarium, TT. 1893, 22: a birtokos önjogú, ezáltal nemes!

⁴⁸ 1325: Anjou II. 198; 1335: uo. III. 231; 1339: uo. III. 584; 1347: uo. V. 24; 1352: uo. V. 548; 1358: Zichy III. 136; 1405(I):6. tc.: Sanximus praeterea, ut amodo in antea cives, hospites seu jobagiones nostri regales de nostris civitatibus, possessionibus, oppidis et liberis villis, castrorumque nostrorum tenentis, ad ecclesiarum, nobilium et alterius praeeminentiae hominum possessiones, et e converso earundem ecclesiarum, necnon nobilium et alterius praeeminentiae (az 1405(II):14. tc.-ben: status) hominum jobagiones in praefatas nostras possessiones, castrorumque nostrorum tenentis, ... a nemesekéről az egyháziakéra és viszont költözhetnek; 1410: Hazai oklt. 347; 1418: nobilibus ac alterius cuiusvis status possessionatis hominibus in quibusvis comitatibus possessiones habentibus eorumque officialibus, Károlyi II. 39; 1422: Suppl. I. 321; 1445:22. tc., Syll. 106; 1459: visszakövetelés, Teleki, Hunyadiak X. 633; 1458 (Szlágyi): 15. tc.; 1467: Teleki, Hunyadiak XI. 288; 1471: uo. 440; 1481: uo. XII. 181.

birtokos az 1495:19. tc. értelmében szabadispán (*liber comes*) is lehet. Ebben az esetben a „birtokos” kifejezés természetesen gyűjtőnév, használata azonban világot vet rá, hogy a szabad birtokjog alapján a terület és népesség egy része fölötti teljes rendelkezésig emelkedhetett a nemességen kívülálló is. Az alattvalók fölötti bíraskodást csak mások jogai korlátozzák; többször felszólítják a birtokosokat, hogy más jobbágyain ne ítélkezzenek, Perényi Miklós pedig azt írja Kassának, hogy a megkeresett gonosztevőket birtoka határán túl nem nyomozhatja, mert az ilyenekből származik a más urakkal való kúriai perlekedés. A nemesi birtok tehát, bármilyen kicsiny, a megyéhez hasonló közigazgatási egységként, mondhatjuk tartományként jelenik meg, melynek határait idegen hatóság át nem lépheti. Cillei Hermann említett szlavóniai statútuma rendkívüli eljárásra is kötelezi a nemeseket és birtokosokat: a hatalmaskodók kinyomozása végett jobbágyaik közül esküdteket kell választaniuk, kik a kiküldendő szolgabírók előtt vallomást tesznek, s a megjelölt gonosztevőket az úr kivégezteti. Tanulságosan látjuk ebből a példából, hogyan szivárognak le a nemesi jog formái a jobbágyönkormányzat alsóbb rétegeibe.⁴⁹

A birtokost, mint földesurat, megilletik a jobbágyaitól járó *jövedelmek*, mint a kilenced vagy a földbér,⁵⁰ ő a felelős azokért a közszolgáltatásokért is, amelyekkel népei az uralkodónak vagy a vármegyének tartoznak. Így 1351-ben Bács és Szerém megyék nemessége és birtokosai jobbágytelkenként 40 dénár kamarahasznót ígértek a király adószedőjének, Valkó megyében azonban nem sikerült velük megegyezésre jutni. Az 1397-i országgyűlésen Szlavónia, valamint Pozsega és Valkó megyék nemesi és birtokosai az országos nemességgel egyenlő kiváltságot biztosítanak maguknak a kamarahaszna ill. nyestbóradó tekintetében. A török nyomás erősödése folytán egyre gyakoribbak azok az esetek, amelyekben a neme-

49 1365: Hurmuzsaki I/2. 109; 1366: Mihályi 59; 1416—18: *in bienni termino, per nos ad id deputando, quilibet nobilis et homo possessionatus in facie possessionis sue coram mentionatis iudicibus nobilitum... inter jobagiones suos iuratos assessores eliget*, Kukuljević, Iura I. 182, ld. még 47. jz.; 1483: Perényi: *Non enim nobis egre ferre velitis, quia tam repente eos inquirere non valuimus, paucula enim bona hic habemus, fluvius quidem est ex utraque parte, et ibi meta est bonorum nostrorum, et ultra fluvium aliorum dominorum, et metas aliorum nobis non licet intrare, quod et impost ex hinc litigie (!) in curia regie maiestatis suborirentur*, TT. 1902, 357; 1495:19. tc.: *nobiles et possessionati homines privilegiati, qui liberi comites appellantur, tales malefactores castigandi habeant facultatem...*

50 1370: HO. III. 189; 1436: Suppl. I. 468.

sek és birtokosok a rendkívüli hadiadó befizetéséért kell, hogy felelősséget vállaljanak; hozzájuk fordulnak az adószedők, ők pedig kötelesek az adóztatást nem akadályozni, sőt elősegíteni. Ugyancsak ők felelősek a népeiktől járó egyházi tized beszolgáltatásáért, az 1521:22. tc. pedig tőlük kívánja meg, hogy az ország nehéz helyzetére való tekintettel jövedelmük felét engedjék át közcélokra.⁵¹ De a törvény nemcsak egyre újabb terhekkel rója meg a birtokosok népét, hanem meg is védi attól, hogy hatalmas urak váraihoz munkaszolgáltatásra kényszerítsék őket.⁵²

A birtokosok azonban nemcsak hatóságuk keretein belül élvezik a nemesek jogait, hanem a politikai életben is, mégpedig éppen a földbirtok címén. Jellemző erre egy 1355-i eset. Erdély nemessége két küldöttje útján panaszt tett a királynál, hogy a vajdának a király személyében és képviselője jelenlétében tartott közgyűlésen egyes főpapok, bárók, nemesek és másrendű emberek, kiknek Erdélyben birtokuk van, de másutt laknak, nem jelennek meg s így az ügyeket nem lehet elintézni. Nagy Lajos erre meghagyta, hogy az említett birtokosok jelenjenek meg a gyűlésen és mentességük ellenére is fogadják el a vajda ítéletét úgy, mint a királyét. A birtok eszerint nemcsak jogosít, hanem kötelez is a közgyűlésen való megjelenésre. Ugyanilyen példáink vannak Szlavóniából is, ahol a birtokosok a középkor végéig a nemesekkel egyenrangú tagjai a tartománygyűlésnek, s nem egyszer ennek nevében lépnek fel a bán, albánok, ispánok és ítélmesterek elleni panaszaikkal az udvarban. Ilyen panasz következtében hagyja meg Zsigmond Szlavónia tisztviselőinek, hogy a nemesek és birtokosok elleni kereseteiket kizárólag a közgyűlésen terjesszék elő, míg hivatali idejük tart. A köz-

⁵¹ 1351: *predicta universitas nobilium et alii cuiusvis conditionis et status homines ... possessiones habentes* (és több hasonló kif.), Anjou V. 518; 1397. decr.: *Item supplicatum extitit nostre serenitati per regnicolas regni nostri universos, (ut) cunctos nobiles et quovis possessionatos regni nostri Sclavonie, necnon comitatum de Posega et de Valko homines in solutionibus lucri camere seu mardurinarum in eisdem libertatibus in quibus iidem regnicole regni nostri Hungarie forent constituti, relinquere dignaremur ...* (alább) *Item victualia, munera et alia consimilia quorumvis possessionatorum hominum, de una possessione ipsorum ad aliam, aut alia loca deferencia, sine tributaria solutione dimittantur.* MTT. III. 223, 231; 1443: Zichy IX. 52, 54; 1444:2. tc., Syll. 77; 1446: Vest. 261; 1453: Suppl. II. 119; 1457: Kukuljevič, I. 202; 1467: Vest. 375; 1476: Teleki, Hunyadiak XI. 572; 1468: tized, Kukuljevič, Iura I. 209; 1474 (rendi):1. tc.; 1485: Vest. 401; 1486:64. tc.: megyei terhek; 1489: Melczer, Okmányok 118; 1521:22. tc., Syll. 301.

⁵² 1445:4. tc., Syll. 98.

gyűlésen vizsgálják meg a király küldöttei a nemesek és birtokosok jogállását bizonyító okleveleket; itt határoznak ők az 1433-i hadi szabályzat szerint az egyes földesurak részéről teljesítendő hadiszolgálat mértékéről is, osztálykülönbség nélkül. E *regestum* ki mondja ugyanis, hogy a szegények és gazdagok egyaránt vegyenek részt a hadkontingens megállapításában, s mindenki szabadon mondja el véleményét, a hatalmasoktól való félelem nélkül. Az eredményt a királyi tanácsnak jelentő férfiakat is a nemesek és birtokosok választják meg. A XV. század közepétől kezdve sablonossá válik a megyei közönséghez intézett parancsoknak a „nemesekhez és birtokosokhoz való címzése: őket hívják fel a hatalmaskodók és gonosztevők megfékezésére, őket kérdezi meg Mátyás: hajlandók-e megváltani a nádori közgyűlés megtartását és ők kapják meg ilyen esetben a *congregatio* terhe alóli felmentést.⁵³ Még olyan fontos közjogi jellegű intézkedést is, mint a főispán kinevezése vagy méltóságának egy várhoz csatolása, a nemesekkel és birtokosokkal közöl az uralkodó, II. Ulászló pedig őket értesíti az ellenfeleivel kötött békéről és hívja fel arra, hogy hűségében maradjanak meg.⁵⁴

⁵³ 1355: *nonnulli prelati, barones, milites* (alább: *nobiles*) et *alterius status homines possessiones in dictis partibus Transilvanis habentes, qui in aliis partibus regni nostri residerent*, Anjou VI. 396; 1408: *cunctorum nobilium et aliorum possessionatorum hominum universa litteralia instrumenta et quaelibet possessionaria munimenta revidere et examinare iussit*, Mihályi 152; 1412: ugyanaz Erdélyben, Teleki I. 384; 1414: *in personis universorum nobilium et alterius cuiusvis status et conditionis possessionatorum hominum Zagrabienensis et Crisiensis comitatum nostra intellexit serenitas ... a bán, albán stb. eljárását saját ügyeikben*, Kukuljevič I. 186; 1433: *regestum 10: consensu nobilium et possessionatorum hominum cuiuslibet comitatus accedente*, 23: *nobiles possessionati homines cuiuslibet (comitatus) congregarentur* (és szabadon nyilatkozzanak, majd válasszanak követeket) *a tota communitate nobilium divitum et pauperum*, Suppl. I. 398, 410; 1441: hatalmaskodók megfékezése, Zichy IX. 26; 1457: *nuncii universitatis nobilium ac aliorum possessionatorum hominum comitatus Zagrabienensis ... panaszolnak*, Kukuljevič I. 202; 1467: nádori *congr. elengedése*, Suppl. II. 193; 1468: ennek megváltása, Teleki, Hunyadiak XI. 346; 1477: *unumquemque tam magnatem, quam nobilem, cuiusvis status et condicionis possessionatum hominem connumerare, et quot quisque homines ad defensionem et conservacionem eius regni nostri pro viribus suis et pro facultate disponere possit, fideliter computare et estimare debeatis*, uo. XII. 35, Kukuljevič I. 208; 1477: uo. 213; 1498: panaszzuk a tartomány nevében, uo. 236, 238; 1499: uo. 241. — Gábor (Megye 38) helyesen állapítja meg, hogy a közgyűlésnek tagjai a nemesek mellett *hospesek*, polgárok és birtokos jobbágyok is, de ezt tévesen vezeti le abból, hogy az „*alterius status homines*” azok, akiknek *status* van, ezek pedig csak a birtokosok.

⁵⁴ 1453: Zichy IX. 343; 1458—90 (formula): Gábor, Megye 57; 1459: Hazai oklt. 424; 1484: Gyula 25; 1506: uo. 43.

A birtok nemcsak jogosít a megyei közéletben való részvételre, hanem kötelez is a honvédelem terheinek viselésére. Deér József kimutatta, hogy a birtokosok aránylagos katonaaállítására Zsigmond személyes kezdeményezésére vezethető vissza s először az 1397-i temesvári decretumban jelenik meg; az a gondolat azonban, hogy a szabad birtok egyúttal kötelez is a honvédelemben való részvételre, már az Anjoukorban is élt. 1367-ben Nagy Lajos készlődésre hívja fel Erdély nemeseit és birtokosait, hogy azonnal hadbaszállhassanak, s régi szokás szerint a királynak és koronának szolgálhassanak, amint hadakozni kötelesek is. Ugyanígy szólítják fel 1452-ben a rendek Bécsben tartózkodó követei Horvátország nemeseit és birtokosait, hogy legyenek készen a Frigyes őrizetében tartott fiatal király szolgálatára, s mindannyiok jogainak és békéjének védelmére, amivel mindannyian hűségüknél fogva tartoznak. A hadfelkelési parancsot egyébként is hozzájuk intézik, ők vonulnak be, vagy húzzák ki magukat a hadakozásból, mint Zsigmond 1399-ben panaszolja. Az 1433-i honvédelmi tervezet alapgondolata, hogy a királyon, a királynén és az egyházfőkön kívül régi szokás szerint az *universitas regnicolarum nobilium et possessionatorum* tartozik az ország határainak védelmére felkelni. Ezt a gondolatot valósítja meg részletes rendelkezései során, melyekből már idéztünk, a 11. cikk pedig azt is kimondja, hogy a nemesek, kik a király vagy más urak szolgálatában vonulnak be, a *ratione possessionum suarum* teljesítendő katonaaállítástól ezáltal még nem mentesülnek. Amikor így a személy és a vagyon kötelezettsége egy sajátos esetben elválik egymástól, felszínre kerül a hadiszolgálat motivuma: a földbirtok. A Zsigmond reformjaiban kifejezett elv a középkor egész folyamán érvényesül: számos esetben rendeli el király és törvényhozás a nemesek és birtokosok fejenkénti felkelését, amelyhez a birtokaik arányában állítandó katonaság járul. Mátyás egészen az 1397-i törvény szellemében írja Győrmegye nemesének és birtokosainak, hogy minden báró, nemes és *possessionatus homo* jöjjön hadseregébe, úgy, hogy akinek több birtoka van, több emberrel vonuljon be, akinek kevesebb van, kevesebbel, s még a szolgálatban álló zsoldosok is küldjenek maguk helyett harcosokat minden jószáguk arányában.⁵⁵

⁵⁵ 1367: *universis et singulis nobilibus et possessionatis hominibus in partibus Transilvanis ubique constitutis et existentibus* (parancs a felkészülésre,) *fidelia imo opportuna servitia nobis et sacre corone iuxta vestram consuetudinem ab antiquo assuetam, quibus mediantibus nobis-*

A megyei közönség tagjai, a nemesi hadsereg katonái tehát a *homines possessionati*. De ha részt vesznek az ország fegyveres védelmében, részt kell kapniuk ennek legfőbb tanácsában: az országgyűlésen is. Ez a részvétel követeik útján történik, akik kivétel nélkül mindig nemesek, sőt közülük is a tehetősebbek; de a követek választására a nemeseket és a birtokosokat hívják fel, a diétára az ő tekintélyükkel és megbízásukból mennek a megye küldöttei. Megyegyűlés és diéta között egyébként is átmenet van: Zsigmond 1405-i tanácsi (II.) decretumát pl. a megyei közgyűlésekre összehívott egyháziak és világiak, nemesek és nem-nemesek (!) fogadják el. Először 1445-ből találunk példát rá, hogy az ország főpapjai és bárói egy megye nemeseit és birtokosait hívják fel az országgyűlésen való megjelenésre, mégpedig képviselőik útján; ez azonban nem bizonyítja, hogy már előbb nem vettek részt a választásban. Tudjuk ugyanis, hogy ilyen *regales*, országgyűlést összehívó levelek csak ebből az időből maradtak ránk. A régebbi törvények 1267-től kezdve mindenesetre csak a nemesek képviseléről beszélnek. Az I. Ulászló halála utáni *interregnum* ebben a kérdésben is olyan alkotmányos elvet hozott felszínre, amely már az előző

cum astringimini exercituare, exhibituri, Teleki I. 158; 1397: *decr.*, Deér, Zsigmond 18; 1399: kivonják magukat, jegyzékbe veendő, Gábor, Megye 236; 1417: Zala II. 409; 1433. *regestum bev.* és 11. pont, Suppl. I. 375, 400; 1434: *uo.* 452; 1435(I):4. tc.: familiárisok katonáállítása birtokuk után; 1445:13. tc. Syll. 102; 1452: *ad servitia dicti domini nostri regis parati esse velitis et agere ea, que libertatem domini nostri predicti et ius et utilitatem et pacem omnium nostrorum concernunt ac honorem, prout ex debito fidelitatis unusquisque vestrum obligatur*, Teleki, Hunyadiak X. 326; 1454: HO. VII. 470; 1454. *decr. bev.* és 11. tc.: 1458: (Szilágyi) 2. tc.; 1459:10. tc.: Syll. 264; 1460: Zichy X. 109; 1463: *in extrema necessitate ... per singula capita insurgere tenentur*, Székely Oktl. I. 196; 1465: Suppl. II. 175; 1466: *quilibet baro, nobilis et possessionatus homo iuxta exigentiam omnium bonorum et possessionum suarum ... in nostrum exercitum sine mora venire debeant, ita ut qui plures possessiones habent, illi cum pluribus veniant, qui vero pauciores habent, cum paucioribus veniant ... (a szolgálatban állók pedig) pro ratione omnium bonorum suorum homines armatos disponant*, Teleki, Hunyadiak XI. 154; 1467: hadiszereket adjanak, Podmaniczky I. 66; 1471: Teleki, Hunyadiak XII. 35; 1477: fent 53. jz.: 1492—18—20. tc., az utóbbiban 3. §: *Nobiles siquidem et caeteri possessionati homines minoris status (20 telekből egy lovast), nobiles autem unius sessionis, utputa jobagiones non habentes (10 kúriájuk után 1 lovast küldjenek)*; 1523:18. tc. — A személyi és dologi kötelezettség tanulságos elválasztását láthatjuk II. Lajos 1521-i oklevelében, mely szerint az erdélyi szászok között élő Hezeldorf-i Tóbiássyak ... *ipsi et heredes sui personaliter in medio Saxorum iure et consuetudine illorum exercituare, in medium autem nobilium ratione bonorum suorum gentes et pecunias dent et contribuant*. Müller, Gräven (id. V. fejt. 239. jz.) 120—1.

évtizedekben is alakulóban lehetett, s csak a most előadott előzmények logikus következménye volt. Nem hihető ugyanis, hogy a diétai meghívóba a „nemesek és birtokosok” sablon becsúszhatott volna az országos tanács tagjainak hozzájárulása nélkül. Emellett szól az is, hogy mind maga az országos tanács, mind V. László és Mátyás is alkalmazták a „nemeseknek és birtokosoknak” szóló meghívókat, persze felváltva olyanokkal, amelyek (a *potiori*) csak a nemeseket szólítják föl a követek választására.⁵⁶

De tovább mehetünk: a birtokosok nemcsak aktív választójoggal rendelkeznek birtokaik címén, hanem esetenként tagjai is az országgyűlésnek! Hunyadi János kormányzó mondja először 1446-ban a rákosi végzeményt a Székesfehérvárt összegyűlt főpapok, bárók, nemesek és más birtokosok végzeményének, kik mindnyájan a diétában megtestesült *universitas* tagjai. Az 1447:31. tc. ugyanakkor kizárja az évenként tartandó országgyűlés tagjai közül azokat a nemeseket, akiknek nincs legalább húsz jubbágyuk; ezek tehát alacsonyabb közjogi állást élveztek volna, mint a nem-nemes birtokosok! Ugyanígy disztinvál az 1525 (rákosi):36. tc. is, mely minden nemest és birtokost a Hatvanban való megjelenésre kötelez, még az egytelkeseket is, de azokat, kiknek még száz forintot érő ingóságuk sincsen, tízenként csupán egy nemes küldésére kötelezi. A *possessionatus homo* természetesen több vagyonnal rendelkezett, mint az egytelkes nemes, hiszen jobbágyai voltak, s ezt a törvény kifejezésre is juttatta. Az imént azt mondtuk, hogy az országgyűlés követei mindig tehetősebb nemesek voltak, s valóban a birtokosokat csak azok a törvények kötelezték személyes részvételre, amelyek a fejenkénti megjelenés elvét akarták megvalósítani. Minthogy Mátyás nem volt hajlandó tömeges országgyűléseket tartani, az ő idejéből nem maradt fenn ilyen rendelkezés, de nem egyet ismerünk az uralmát megelőző és követő zavaros időkből. Ezek

⁵⁶ 1405: *ad congregationem generalem universitatis nobilium ac alterium status ... hominibus ... celebratam*, (majd) *virii utputa ecclesiastici et seculares, nobiles et ignobiles*, Suppl. I. 310; 1445: *universis et singulis praelatis, baronibus, nobilibus et alterius cuiusvis status possessionatis hominibus comitatus Zaladiensis ...* (alább, követek útján jöjjenek) *nobiles et alii*, Zala II. 524; 1450: *de singulis quoque comitatibus maioribus quatuor, minoribus vero duo nobiles prudentia et eloquencia predilecti* — — — *auctoritate et mandato nobilium et possessionat(or)um hominum illius comitatus* — — — *illuc mittantur*, Zichy IX. 268; 1452: Gábor Gyula: A kormányzói méltóság a magyar alkotmányjogban (Budapest é. n.) 217; 1454: Zichy IX. 470; az országgyűlés napját közlik) uo. 475; 1466: Suppl. II. 176; 1490: Teleki, Hunyadiak XII. 485 (az utóbbi kettő Mátyástól!).

ismét egybeolvasztják a jogot és kötelességet (hasonlóan a megyegyűléshez) annyiban, hogy a nemeseket és birtokosokat nemcsak felszólítják, hanem kötelezik is a diétán való megjelenésre, az elmara-dókat pedig a jószágvesztésig terjedő büntetéssel sújtják.⁵⁷

Azt hisszük, a *hominis possessionati* felsorolt funkciói meggyőzhettek arról, hogy a középkor utolsó századában, de egyes vonatkozásokban már az Anjoukortól kezdve, a nemesi jogoknak és kötelezettségeknek alapja a földbirtok volt, s ennek alapján olyanok is osztoztak bennük, akik formáserint nem rendelkeztek a nemesi prerogatívával.⁵⁸

Mi ennek a jelenségnek az oka, s hogyan kell értékelnünk társadalomtörténeti szempontból? A birtokosok benyomulása előbb a birtok határain belül, majd a megyei életben s végül az ország képviselőletében gyakorolható nemesi kiváltságok bástyái közé csak azt lepheti meg, aki a középkorra nézve is a Werbóczy-kimondotta tétel-eket tartja érvényeseknek. Számunkra ez a fejlődés természetes következménye a magyar rendi társadalom XIII—XV. századi alakulásának. Mivel itt egy rend, a nemesség kiegészüléséről van szó, ismét az I. fejezetben vázolt azon kritériumokhoz kell fordulnunk, amelyek a rend fogalmához szerintünk megkívánt különös társadalmi megbecsülést megalapozzák. Meg kell vizsgálnunk, vajjon életmód és hivatás tekintetében hasonult-e a birtokosság a nemességhez, s valóban ezek a momentumok tették-e részessé a harcosrend jogaiban; majd egyes javak és gazdasági esélyek monopolizálásában való előhaladását kell szemügyre vennünk. Minthogy a társadalomtudományi típusokat — mint eddig — ezután sem kívánjuk ráerőszá-

⁵⁷ 1446. decr. bev: *universitas dominorum praelatorum, baronum et nobilium, ac aliorum singulorum possessionatorum hominum huius regni Hungariae iuxta dispositionem et ordinationem eorundem nuper in civitate Alba Regali factam, in hac praesentem solemnem congregationem amplissime coadunata*, Syll. 108; 1447:31. tc., uo. 128; 1457: in quem et omnes nobiles et possessionatos (!) homines huius regni nostri ad praescriptum terminum tenebuntur per singula capita convenire, TT. 1902, 283; 1458:(Szilágyi):13. tc. hasonló, birtokvesztés terhével; 1498:1. tc. birság terhével; 1525:(rákosi) 36. tc., Sylloge 362. — A szövegben említett megkülönböztetéshez hasonlólt idéztünk hadi szempontból az 1492:20. tc. alapján, fent 55. jz. — Az eddigi példák-ból is kitűnik, hogy a *poss. homo a regnicole*, tehát a politikailag jogosult lakosok közé tartozik; állítsuk pl. szembe az utolsó két jegyzet példáit az 1495:25. tc.-el, mely szerint országgyűlést ... *praelatis, baronibus ac caeteris regnicolis* ... kell hirdetni. (6. §.)

⁵⁸ Helyesen jegyzi meg Arion, Cnejii 153 (436) az úri hatóság-ról: *dreptul de judecată este o consecința a proprietății pământului*.

kolni az adott fejlődésre, ez a vizsgálódás egyúttal a rendi megbecsülés jegyeinek érvényességi próbája is lesz.

Láttuk a III. fejezetben, hogy a dologiasodás társadalomszerkezeti változása a nemes szolgálatát már a XIII. században is egyre inkább a birtokhoz kötötte, s ezt csak a mértéknek határozatlansága, a teljes egyéniség igénybevétele választotta el a kondicionárius vitézek hadakozásától. A *ratione terre* történő katonáskodás, melyet elvétele a nemesítő oklevelek is említenek, nem valami hűbéri sajátosság, hanem az eldologiasodott közfelfogás kifejezése.⁵⁹ A változás a földközösség bomlásának, a birtokba vehető ingatlanok megcsappanásának, s vele a földbirtok fokozódó megbecsülésének következménye, melyet újabb irodalmunkból jól ismerünk. Azt is tudjuk, hogy ez a fordulat a XIII. század folyamán következett be. A vagyon momentumának előtérbe nyomulását csattanósan bizonyítja az a mód, ahogyan a XII. század végének és a XIII. század alkonyának történetírói megindokolják Álmos (ill. Árpád) fejedelemmé választását. Anonymusnál az Álmos-nemzetség tagjai *clariores erant genere et potentiores in bello*, s ugyanezek a vonások (a hűséggel párosodva) emelték a hét vezért társaik fölé. Kézai már sokkal anyagiasabban magyarázza meg Árpád felemelését: *de genere Turul, rebus ditior erat et potentior gente*.⁶⁰ Há tehát Kún László történetírója (elkerülve az anakronizmust) a fejedelem ingóvagyonát és hatalmát emeli is ki, egy olyan társadalom körvonalait sejtjük meg mögötte, amely a földtulajdonnal köti össze az előkelőséget.

Ebben a társadalomban döntő szerephez jutott az ezidőben általánosan megszerzett immunitás, tehát az ispáni hatóságot kizáró úri hatalom is. Az a kompromisszum jött létre az Aranybullák századában, melyet általános jelenségként e fejezet elején ismertünk meg: a birtokosok (s nemcsak a nemesek) sikeresen mediatizálták alattvalóikat, s zárták ki a központi hatalom szerveinek beavatkozását birtokuk belső ügyeibe. Ennek a fejlődésnek logikus következménye lett az 1351-i kilencedtörvényben kifejeződő egységes jobbágyok kialakulása. A patrimoniális uralkodó hatalmának kisajátítása a jobbágyok munkáján alapuló úri egzisztenciát biztosított mindazoknak, akik a XIII. század nagy változásaiban meg tudták őrizni szabad birtokjogukat, vagy ilyenhez jutottak, s ezáltal nemesi életmódot folytathattak. Weber azt írja az ilyen átalakulásról, hogy „nem szük-

⁵⁹ Ld. III. fej. 143, 154—5. jegyzetnél.

⁶⁰ SRH, I. 40, 165.

ségképpen a birtok nemesít, mint olyan, hanem az életmód, amelyet lehetővé tesz”.⁶¹ Nálunk nemcsak a szászok között voltak *more nobilium se gerentes*,⁶² hanem a nem-nemes magyar birtokosok nagyrésze is nemesként próbált viselkedni és élni. Ezzel a nemesi származás karizmatikus minősítése a gazdasági minősültségnek adott helyet, s megnyitotta a birtokosoknak a nemesi közösségbe vezető utat.

De osztozott a birtokos a nemes katonai hivatásában is. A felsorolt példák után ezt alig kell bizonyítanunk; nemcsak az 1231-i Aranybullának arra a cikkére hivatkozhatunk itt, mely támadó háborúra kötelezi azokat, *quibus amplas concessimus possessiones*,⁶³ hanem a III. fejezetben megismert változásokra is. Ha tehát nem is vinnénk vissza Deérrel a földbirtok katonai kötelezettségének gondolatát a királyság kezdeteire, abban igazat adunk neki, hogy ez a gondolat még az Árpádkorban alakult ki és innen jutott örökségként az Anjouk honvédelmi politikájába.⁶⁴ Erre nézve csak az 1367-i hadbahívó parancsra utalunk ismét, mely Erdély nemeseit és birtokosait szólítja fel készülődésre.⁶⁵ Amikor azután Zsigmond személyes iniciatívája 1397-től kezdve a földbirtok arányos megterhelését valósította meg, s a telekkatonaság intézményét mélyen meggyökerezettette a magyar hadügyi igazgatásban, semmi oka sem lehetett többé a szentistváni kiváltságokra és származására hivatkozó nemesi rendnek arra, hogy az alsóbb néposztályokból vagy a kondíciós rétegekből felemelkedő birtokosoktól megtagadja a privilégiumok közösségét. Katonai hivatás szempontjából a törvények és királyi parancsok nem tettek különbséget nemesek és birtokosok között; más kérdés, hogyan töltötték be ezt a közös hivatásukat a gyakorlatban.

A birtokosok felemelkedése azonban kizárta a jobbágyok-lakta vidéki földbirtok s a felettük való uralom monopolizálását. Lehet-e monopóliumról beszélni akkor, amikor minden birtokos, bármilyen rendű és rangú legyen is, részesévé válik a nemesi rend jogainak és kötelezettségeinek? A *homo possessionatus* fogalma szükségképpen ingadozó, határai nyitottak a felemelkedő kondíciós rétegek, a gazdagodó városi polgárok, a szorgosan gyűjtögető parasztok felé. Tehát nemcsak a birtokosokkal kapcsolatban nem beszélhetünk

⁶¹ Weber 778.

⁶² 1290:10. tc.: Marczali 188.

⁶³ Id, Deér, Zsigmond 46 (155).

⁶⁴ Uo. 47—9.

⁶⁵ Fent 55. jz.

arról, hogy a jobbágy nép és a nemesjogú birtok fölötti rendelkezést kisajátították maguknak, hanem a nemesek rendi megbecsülésének alapjait is fogyatékosnak kell mondanunk azért, mert e kisajátítást a közjogilag is elismert, mindig újra felfrissülő birtokosréteg mindvégig megakadályozta. Ez a hiányosság világít rá a birtokosok felemelkedésének társadalomtani értelmére: nem a különös megbecsülés, hanem a v a g y o n, a termelés eszközeivel való rendelkezés tette őket a nemesi kiváltságok osztályosaivá. Mivel pedig az ilyen alapon szerveződő társadalmi csoportot nem rendnek, hanem osztálynak nevezük, kimondhatjuk: a d o l o g i a s o d á s é r v é n y e s ü l é s é t ő l a k ö z é p k o r v é g é i g v o l t a k é p p e n n e m a p a p i é s n e m e s i r e n d, h a n e m a f ő p a p o k a t, a l s ó p a p s á g o t, f ő u r a k a t, k ö z n e m e s e k e t é s m á s r e n d ű f ö l d t u l a j d o n o s o k a t m a g á b a ö l e l ő f ö l d b i r t o k o s o s z t á l y j u t o t t g a z d a s á g i é s p o l i t i k a i k i v á l t s á g o k h o z M a g y a r o r s z á g o n. A kiváltságok különbözőségén épülő rendi társadalmat ebben a korszakban a vagyoni különbségeken nyugvó o s z t á l y t á r s a d a l o m o l v a s z t o t t a m a g á b a.⁶⁶

Ha a társadalmi fejlődés a birtokosokat egyenjogúakká tette a nemesekkel, vagy — mint pontosabban mondtuk — a nemesi rend földbirtokos osztálya bővült, a n e m e s s é g m e g s z e r z é s e tekintetében sem lehettek érvényesek Werbőczy tételei, hanem feltétlenül szerepelnie kellett a nemesítés módjai között a földbirtok juttatásának, mégpedig nemcsak a király, hanem magánosok részéről is. Ha tehát a IV. fejezetben a királyi adományrendszer mellé a magánonációt állítottuk, most a teljes jogot biztosító királyi nemesítés mellé oda kell helyeznünk a m a g á n n e m e s í t é s t i s, a z z a l a fenntartással, hogy ez rendi szempontból nem volt egyenértékű az előbbivel, amint a magánonáció sem adott teljes birtoklási jogcímet. A nemesség kritériumait fentebb a nemesi származásban és a nemesi birtoklásban jelöltük; a legtokéletesebb magánnemesi-

⁶⁶ Ld. az osztály és rend különböztetését az I. fej. 48. jegyzetnél. — A fent jelzett összefüggés nem volt rejtve régebbi íróink előtt sem. Fraknoi szerint pl. (Szekszárd 39) „a társadalmi osztályok elválásának alapját a birtokviszonyok képezték. Az önálló földbirtok volt a szabadság (nemesség) föltétele: hiánya a szolgaságot vont maga után”. Timon is így ír (M. alk. és jogtört. 6. kiad. 124—5): „A rendi szervezet a földbirtokon nyugvó szervezetté alakul át. Kinek-kinek rendi állására nézve nem a származás lesz irányadó, hanem a földbirtok ... A középkorban ... azokat kell a nemesek alatt értenünk, kiknek szabad birtokuk van és ezen birtokuk alapján részesei a közjogoknak, a politikai szabadságnak.”

tésnek azt kell tehát tekintenünk, amely mindkettőt pótolja (vagyis a *communio sanguinis* és *communio iuris* megvalósítója), kevésbé tökéletes alakjának pedig azt, amelyik csak szabad birtokot juttat, birtokosi osztályhelyzetet teremt, s így a nemessé válásnak csak előfeltételét adja meg. Az előbbi típust a leánynegyed természetbeni kiadása, az utóbbit nemesjogú birtoknak szolgálatokért vagy pénzért való átengedése valósítja meg.

A leánynegyed természetbeni kiadásával s annak a családtagok státusára való kihatásaival már foglalkozott az irodalom, de kielégítő megoldásra — ismét Werbőczy tekintélyének nyomása alatt — nem juthatott.⁶⁷ Helyes képet pedig csak úgy kaphatunk, ha az ellenkező bizonyításig a Hármaskönyvet az 1514-ben fennállott jogrendszer politikai szempontból színezett képének s nem az egész középkori magyar jog tükrének tekintjük. A leánynegyedet már 1290-ben feltételezhető, de az Anjoukorban bizonyosan létező jogszokás szerint a fizetésére kötelezettek természetben adták ki annak a nőrokonuknak, aki „nemtelenhez és bitoktalanhoz”, ritkább kifejezés szerint „közemberhez” vagy „jövevényhez” ment nőül.⁶⁸ Az írott jogban először az 1435 (II.) :19—20. törvénycikkek mondták ki ezt szabályként; ezek értelmében a hajadon leányok számára az atyai házat és a jószágok negyedrészt el kell különíteni, s férjhezmenetelükig birtokukban kell hagyni, azután pedig negyedjogukra nézve pénzben kell kielégíteni őket. Ha azonban valamelyik leány az öröklésre és a pénzbeli kifizetésre jogosultak beleegyezésével birtoktalan-emberhez menne nőül, az addig bírt negyedrészt örökjogon, tulajdonba kell meghagyni neki. Ha a megkérdezést elmulasztotta, vagy beleegyezést nem kapott, csupán pénzbeli kielégítésre van igénye. Ezt a szabályo-

⁶⁷ Gábor Gyula: Péterfalvi Nagy Albert ugoicsai alispán nemessége (1514), Turul 36, 1918—21, 11—20; Kelemen László: A leánynegyed (quartalitium), Szeged 1926 (Acta Univ. Fr. Jos., Sectio Jur.-Pol. I, 6.); Holub József: Néhány kérdés a leánynegyed köréből, Budapest 1936 (Ért. a fil. és társ. tud. k. IV. 15.).

⁶⁸ Homini ignobili (et impossessionato) 1346: HO. I, 192; 1352: Anjou V. 607; 1385: Fejér X/8. 193 (itt a nobilis és possessionatus férj negyedkövetelését pénzfizetésre szorítják, Kelemen, Leánynegyed 199—200); 1391: Sztáray I. 523; 1410: Sopron I. 613; 1421: a férj Teutonicus, Wenzel XII. 408; 1433: HO. III. 367; 1462: MTT. VI. 44; 1488: Sopron III. 557; 1500:14. tc. A példákat szaporíthatnók. — Homini populari (et impossessionato) 1373: Zala II. 68; 1423: a férj Lengyel, Zichy VIII. 94; h. populancium (?) ignobili 1444: Károlyi II. 238. — Homini advena et impossessionato 1382: HO. III. 217; 1390: Fejér X/3. 108 (Gábor id. m. 16 (1).); de jövevények az említett Német és Lengyel is.

zást ismételték meg (a beleegyezésre jogosultakat illető némi eltéréssel) az 1486:26, 1492:63. törvénycikkek és a Hk. I. 29—30. címei.⁶⁹

Felfogásunk szerint a leánynegyed természetbeni kiadása egyértelmű a nemes atyafiságba való befogadással. Természetes, hogy a fejlődés kezdetén nem szívesen vették ezt az érdekeltek: az atyafiak, kiknek öröklési esélyeit, és a király, kinek háramlási várományát csökkentette, ill. odázta el egy új férfitag felvétele. Ennek az ellenkezésnek a kifejezése maga az 1290:36. tc., melyből a jogszokás fennállására következtettünk: ez megtiltja, hogy hitbér vagy leánynegyed címén *extraneus* lépjen be a nemesi jószágba, és minden esetben fenntartja az örökösöknek és atyafiaknak méltányos becsű szerinti megváltási jogát. Ugyanez a gondolat bukkan föl egy 1352-i esetben, amikor két bánki nemes átengedi özvegyen maradt, majd nemtelenhez nőül ment anyjának Erdőd jószág egyharmadát, aminek fejében ez lemond hitbér-hozomány-igényéről és 13 lovat ad. Ebben az időben a *mesalliance*-ot kötött asszonynak már fia és leánya van parasztsorsú urától, s nemes gyermekei kikötik, hogy ha ezek utód nélkül halnának el, Erdőd egyharmada rájuk és örökösöikre szálljon vissza, hogy *extranei possessores* ne örvendhesenek neki.⁷⁰ De ellenkezik némely esetben maga a király is; hiszen ha a nemes családok a maguk kebelében döntenének a nemtelenek föl vételéről, veszélyben forogna a háramlás és a fiúsítás kegye is vesztene jelentőségéből.⁷¹ Ezért mondja Nagy Lajos az ország szokásának azt, hogy nemes és birtokos nem adhatja ki természetben leánya negyedét királyi beleegyezés nélkül, s ezért adományozza 1381-ben a gyermektelenül elhalt Szerbecsei Dorottya nemes asszony

⁶⁹ Részl. Kelemen, Leánynegyed 196—200, Gábor, Nagy Albert 16 (1), Holub, Néhány kérdés 21 (10).

⁷⁰ *Item in possessiones nobilium ... non possit introire extraneus ratione dotis aut ratione quartae filibus debitae, sed heredes decedentium vel proximiores de generatione sua redimant eas secundum extimationem iustam regni nostri consuetam, Syll. 25, id. Holub id. m. 19—20;* (a későbbi keltű 75. tc. is foglalkozik a negyed kiadásával magszakadás esetén, Syll. 51.); 1352: Anjou V. 607.

⁷¹ Ld. Holub József: A fiúsításról, Klebelsberg Emlékkönyv (Budapest 1925) 305—19. — A leánynegyed természetbeni kiadása és a fiúsítás között természetesen élesen különböztetnünk kell. A fiúsítás a *deficiens* nemes egész örökségét juttatja királyi kegy folytán a leánynak és férjének, a negyed birtokban való kiadása nemesak magszakadás esetén válhatik szükségessé és a birtoknak csak egy hányadát adja kezükre. A fiúsítást megelőző gyakorlatban is szokásos volt a vő örökbefogadása, melyhez kikérték a király beleegyezését (1275, 1322: Holub uo. 308). A leánynegyeddel kapcsolatban mindvégig ez volt az eljárás, akár *consensus*-szal, akár anélkül.

jószágait a férjének, egyúttal megnemesítvén őt.⁷² Az a jogelv azonban, amelyet a király képviselt, nem volt a tartós érvényű; legyőzte az atyafiság ereje, mely a család továbbélését és gyarapodását az említett vagyoni érdekek ellenére nem-nemesek felvételével is szolgálta.

Hogy a leánynegyed természetbeni kiadása az atyafiságba való befogadással volt egyértelmű, egy korai példán mutathatjuk be. 1329-ben megjelentek a sági konvent előtt Péter fia András nemes, a királyi familia tagja és nővérének fia, ki a jelek szerint nem-nemes Somogytól származott. Mindketten a hontmegyei Egeg faluban laktak, de viszonyuk nem lehetett nagyon barátságos, sőt egy összetűzés során András nemes egy kardvágással és egy törszúrással meg is sebesítette unoköccsét. Most ezért a kettős sebesítésért és nővére negyedének fejében átadja Somogy fia Andrásnak a falubeli birtokának felét, valamint azt a n e m e s s é g e t, amellyel ő és rokonai eddig birták a jószágot. Az egyességben megállapítják a kölcsönös öröklési és elővételi jogot; kimodják, hogy a netán veszendőbe ment részeket visszaszerzésük után közösen fogják birtokolni, s Péter fia András még szavatosságot is vállal. De megegyeznek abban is, hogy ha valamelyiküket megsebeznek vagy megölnék, a másik köteles érte bosszút állani, mint atyafi atyafiért.⁷³ Az ilyen esetekből érthető, hogy a nőnek már az 1435(II.):20. tc. előtt sem volt szabad rokonai beleegyezése nélkül nem-nemessel házasságot kötni, hiszen egymaga nem fogadhatta be férjét a nemesi nemzetségbe. A jogesetben megnyilvánuló felfogás feltűnően egyezik a lengyel nemesi családokba való *adoptio* intézményével.

Ezekután a negyed természetbeni kiadásának státusbeli hatásait így csoportosíthatjuk: megóvja a nemes leányt s leszármazóit a rendi állás elvesztésétől, s utódaival együtt nemessé, vagy legalább is birtokossá teszi a paraszt- vagy polgárszármazású férjet. Az elsőt az oklevelek kifejezett említései bizonyítják, melyeket nyugodtan vehetünk szószerint. 1346-ban Miklós nádor az országos jogszokásra és a kánonjogra hivatkozva azért rendeli el a negyed birtokban való kiadását Egyházasszonyomi Ágnes számára, hogy a nemes vérből is származó örökösök ne legyenek *d e g e n e r e s*, hanem a nemes asz-

⁷² Holub, Néhány kérdés 19, 25.

⁷³ 1329: *cum eadem et super eandem nobilitatem, in qua idem Andreas filius Petri unacum proximis suis ipsam possessionem usque huc conser-
vasset et possedisset ... (Végül) dicentes eciam partes, quod si unum
quemlibet ipsorum interficere an vulnerare contingeret, extunc unus ip-
sorum ius alterius sicut frater fratris prosequi teneretur, Anjou II. 412—3.*

szony leszármazói lévén, mindig megmaradjon nemesi jellegük. 1352-ben a Bánkiak azért adják ki Erdőd egyharmadát mostohatestvéreiknek, hogy az anyjuktól származó gyermekeket ne tekintsék nemteleneknek apjuk után. A század okleveleiben azért kapja meg a nemes leány a negyedét birtokban, hogy ne érje a nemtelenség gyalázata, s hasonló egy egri egyházi bírósági ítélet indokolása is, mely a nemes asszonyokat és leszármazóikat akarja ugyanettől megmenteni. Az 1486:26. tc. 11. §-a is, amikor a leánynegyed illetén kiadását *nobilitate* kifejezéssel adja vissza, a nemes leány már meglévő nemesi státusának fenntartását jelzi vele.⁷⁴ Az előző fejezetben láttuk, hogy ez a szó nem mindig új nemesítést jelentett, hanem nemesi birtokban való részesítés értelmében is előfordult.⁷⁵ A nemtelenhez nőül ment nemes leány és utódai tehát a Hk. szabályától eltérően elvesztették nemességüket, ha jobbágytelken éltek, s megtartották, illetve megszerezték a nemesi jelleget, ha nemesjogú birtok élvezetében maradtak. Csak ez az elv magyarázza meg azokat az említéseket, amelyek szerint *sub alienis tectis latitare*, idegen fődél alatt élni „a nemesség szégyene”, illetve a „nemtelenség gyalázata”. Ezáltal ugyanis a nemes származású ember is birtoktalanná-nemtelenné süllyedt. Hiszen maga az 1526-i törvény-

⁷⁴ 1346: *quia regni consuetudine requirente, ymo et sacrorum canonum sancione exposcente, nobilium puellarum seu dominarum ignobilibus et impossessionatis matrimonialiter copulatarum, ne heredes, quos propagacio nobilitatis in lucem produxit, degeneres efficerentur, quarte puellares pecunia redimi non posse dinoscebantur; sed ut ipsa nobilitas super heredes nobilium puellarum seu dominarum ignobili coniugio copulatarum semper persistere valeret, in possessionibus quarte talium nobilium puellarum seu dominarum dari debere videbantur*, HO. I. 192, id. Gábor, Nagy Albert 16 (1), Holub, Néhány kérdés 26, kételkedve; 1352: *Ne igitur iidem pueri ex matre eorum procreati ab homine impossessionato ignobiles censeantur*, Anjou V. 607, id. Holub uo.; 1356: *cupiens predictam Margaretham, filiam suam predicto Stephano homini ignobili copulatam nobilitatis honore in aevum perfrui et gaudere*, Fejér IX/2. 557—8; 1392: *ne ... filia eiusdem ... perpetuam luat ignobilitatis ignominiam*, Dl. 7816, Holub 22 alapján; 1437: *ne nobiles dominas ignobilibus associatas ... cum suis heredibus ignobilitari et degenerari contingeret*, NM. Máriássy—cs. lev., uo.; 1486:26. tc. 11. §.: *in quarta illa puelleri per ipsum patrem aut fratrem nobilitari et provideri debeat; si vero sine consensu et voluntate patris aut fratris id fecerit, in portione sua puellari non nobilitetur, sed tamen (h.: tantum) pecuniaria solutione eidem satisfieri debeat.* — Holub (id. m. 21) helyesen ismeri fel a birtokban való kielégítés célját a nobilis, possessionatus — ignobilis, impossessionatus közötti szakadék áthidalásában és a nemes nő státusának alátámasztásában, de nem vonja le okleveleinkből a végső következtetéseket.

⁷⁵ Ld. V. fej. 193. jz.

hozás tanuskodik róla, hogy az országgyűlés súlyos költségei miatt elszegényedő köznemesek birtokaikat elzálogosítva örökös jobbágyokká lettek.⁷⁶

A nemes leány „degenerálásának” megakadályozása azonban csak negatív hatása volt a negyed fejében juttatott birtokrésznek. A pozitív hatás abban nyilvánult meg, hogy a polgár- vagy parasztszárma- zású férj et és a nemes asszonytól származó gyermeke it is nemesi jogokkal ruházta fel.⁷⁷ Idézték már az irodalomban a Zalamegyében 1408-ban tartott nádori közgyűlést, melynek proskri- báltjai között 25 nemes és 12 olyan ember is van, aki post uxorem suam nobilis, tehát csak a felesége révén nemes.⁷⁸ Ez a kifejezés világosan mutatja, hogy ha a megyei közvélemény be is fogadta ezeket a nemességbe, különbséget tett közöttük és a szár- mazás szerint nemesek között. Az oklevél egyúttal arra a következ- tetésre is alkalmat ad, hogy a királyi nemesítéssel rendelkezőknek nem csekély százalékát (jelen esetben a felét) tehették ki az alsóbb rétegekből felemelkedők. A leánynegyed révén való megnemesedésnek

76 1355: Csán fia Pál fiai és Péter fia Balázs nemesek biharmegyei birtokaikért cserébe két szabad telket kapnak Demeter váradi püspöktől Péterfalván ill. Tenkén, az egyház háramlási, elővételi jogának és jogha- tóságának kikötése mellett. A püspök minden jogról (forma szerint) le- mond a két telekre nézve, s szükségesnek véli kimondani . . . nec post hoc iudem nobiles et eorum heredes ignobiles censeantur, nec quispiam eis et eorum hereditibus ignobilitatis seu populari(tati)s notam obiicere valeat nunc et in futurum, Anjou VI. 359; 1365: Tovardia fiai nemesek, hatal- maskodás folytán . . . sub tectis iam latitarent alienis; ellenfelük Iván co- mes tagadja is nemességüket, Kukuljevič I. 43; 1396: ne ipsa post deces- sum patris sui hereditate paterna destituta sub tectis latitare cogatur alienis, NM. Törzsanyagból id. Holub, Fiúsítás 312 (5); 1408: Zalavm. említett közgyűlésén a feleségük után nemesek mellett szerepel Irsai Pál is, kinek rendi állása csak így van meghatározva: cuius iura possessiona- ria essent impignorata, . . . tehát jelenleg nem birtokos! Zala II. 336; 1412: ne ipsa in dedecus sue nobilitatis perpetuam luat ignobilitatis ignominiam et sub tectis cogatur latitare alienis, Zala II. 380; 1423: in nobilitatis diffamiam in laribus alienis residere, Pannh. VIII. 455; 1447: Bizerei Péter és Miklós, a hűtlen Ladó birtokainak királyi adományosai, számos nemes kérésére és rokoni szeretetből két és fél jószágot visszabocsátanak Ladó fia Lászlónak, . . . nolentes ipsum Ladislaum filium Lado penitus ignobili- tari, Pesty, Szörény III. 51; 1488: sub tectis aliorum latitare . . . birtok- beli negyedkiadásnál, Sopron II. 552; 1526:16. tc.: Quoniam autem propter continuas diaetarum celebrationes pauperes nobiles adeo exhausti sunt, ut eorum multi propter nimias expensas bona sua impignorando in per- petuam devenerint rusticitatem . . .

77 De már második feleségétől való gyermekeit nem, így intézked- nek pl. 1352-ben a Bánkiak, Anjou V. 607.

78 1408: Zala II. 336, id. Holub, Néhány kérdés 25.

több példáját ismerjük a Felvidékről, s ezekre hivatkozva — úgy véljük — joggal mutattak rá „a régi magyar társadalmi élet minden kasztszerűségét nélkülöző voltára.”⁷⁹ Az újnemesnek a családba való beolvadására vallanak továbbá azok az esetek is, amelyekben a leánynegyed révén befogadott felveszi az ősi birtokra utaló családnevet.⁸⁰

A beolvadásra és felemelkedésre jól rávilágít egy XV. századi példa. Bátorfalvi Bátor Jakab két leánya közül az egyik, Erzsébet, Lőrinc fia Balázs nemnemes emberhez ment nőül. Atyjától 1422-ben kapta meg negyedét a hevesmegyei Kenderes birtokban, melyben nővére is részesedett. Az atya azonban kénytelen volt elidegeníteni jószágait, s a vegyes házasságból származó „Kenderesi” Balásznak még 1444-ben is perrel kellett követelnie a negyedet nagyatya osztályosától, Hlynniki Lászlótól. Mikor az alperes arra hivatkozott, hogy maga szerezte vissza az elidegenített birtokokat, Balázs egy másik osztályos, Kovári László ellen fordult, kivel sikerült egységre jutnia s így Kenderesen három jobbágytelek birtokosa lett. Az új *possessionatus* ismét nemes nőt vett feleségül, s így már 1461-ben királyi oklevél mondja nemesnek a házaspárt, holott csak négy év múlva kap donációt Kőrösmegyében. A Kenderesi-családot 1500-ban Pestmegye közönsége is a *veri nobiles* közé számítja.⁸¹ A nemes leány gyermeke tehát a negyeddal birtokhoz jutott s innen csak egy lépés vezetett az adományos nemességhez. Ugyan-így fogadta be 1462-ben Kürtösi Messer János és atyafisága Lelei Pál szegedi civist, Kürtösi Dorottya férjét olymódon, hogy az atya *in eiusdem nobilitatis perfeccionem et sincere filialis adopcionis dileccionem*, és mellesleg 40 arany forintért a somogymegyei Magyarit adta neki. A szavatosság, a *nil iuris* záradék, a rokonok beleegyezése, a juttatás *possessionaria donacio et perpetuacio* neve mind arról tanuskodnak, hogy a család éppen úgy örökbirtok tulajdonosává akarta tenni az új tagot, mintha királyi adományos lett volna.⁸² Tudjuk azt is, hogy a negyedet a feleséggel együtt a férj is megkapta, őt

⁷⁹ Mályusz, Túróc megye 142 (3), hozzá Holub uo. 24 (18) és Mályusz, Társad. 413 (45); Fekete Nagy, Szepesség 315.

⁸⁰ 1349, 1364: Sztáray I. 212, 337, id. Holub uo. 23.

⁸¹ 1444, 1449, 1461, 1465, 1500: Károlyi II. 238, 269, 303, 339, 371, III. 44.

⁸² 1462: MTT. VI. 44, hozzá Wenzel uo. 75—6 (helyesen), Holub, Néhány kérdés 24.

abba be is vezették, ismét a nemesi jog formái között,⁸³ nincs mit csodálkoznunk tehát azon, hogy még az 1500:14. tc. is a kúriába idézti azt a nemnemes férfit, aki a nemes feleségét illető jószágból hatalmaskodást követ el.⁸⁴ Ebben a decretumban azonban már az új irányzat mutatkozik meg a férj és nő tulajdonjogának megkülönböztetésében és a nemtelen mivolt fenntartásában.

Láttuk ugyanis, hogy a megyei közvélemény sohasem ismerte és nem is ismerhette el a birtokossá lett újnemest a származás karizmájával rendelkező régi nemzetségekkel egyenjogúnak. A visszahatás néhány tünetét fogjuk még említeni; most csak az 1514:62. tc. rendelkezéseit ismerjük meg, amelyek kétségtelenül a parasztlázadás leverése utáni gyűlöletben fogantak. A törvény arról beszél, hogy a forradalom során jobbágykéztől elpusztult deficiens nemesek jószágait a király leányainak, ezek hijján özvegyének kell adományozza: ha azonban ezek paraszttal kötnének házasságot, az adománytól elesnek. Az ilyen házasságra lépő más nemes leányt is csak a negyeddal kell kielégíteni, még ha atyja és fiverei beleegyezésével menne is nemnemeshez.⁸⁵ Hajlamosak volnánk a szöveget úgy érteni, hogy az ilyen leánynek a pénzbeli kifizetéssel kell megelégednie, ami a felemelkedő parasztnak útjának bevágását jelentené s összhangban lenne az országgyűlés többi határozataival. De a *ha sola* szó csak a mennyiségre vonatkozott is (nem az egész birtokot, vagy nagyrészt, hanem a negyedet kapja), akkor is elvégezte az újnemesek kizárását maga a Hármaskönyv. Átvette ugyan a természetbeni negyedről legutóbb az 1492:63. törvénycikkbe iktatott régi jogszokást, a nemesség egyenlőségének s másfelől a jobbágyság *perpetua rusticitas*-ának hangsúlyozásával mégis olyan merev rendi korlátokat teremtett, amelyeket a megjavult osztályhelyzet révén sem lehetett áthágni. Nem véletlen, hogy az *agilis* címzés, a nemesség és jobbágyság közt mindig újra alakuló réteg *libertinus* neve csak az újkorban található meg. Amint a jobbágy királyi megne-

⁸³ Holub uo. 24. — De 1356-ban a kúria úgy foglalt állást, hogy ilyen esetben... *dominam ipsa possessio magis quam dictum maritum suum ad perennalem conservationem attingere dimoscitur*, ... s a feleség beleegyezése nélkül tett elidegenítés érvénytelen, Fejér IX/2. 559.

⁸⁴ ... *nisi bona illa et iura possessionaria, de quibus huiusmodi actus potentiarii committuntur, aut de facto commissi sunt, uxores et non maritos concernant. Nam hoc in casu tam uxores, quam mariti talium (si etiam ignobiles et impossessionati forent) et in curiam regiam evocari, et in praesentiam regie maiestatis semper admoneri possint.*

⁸⁵ 4. §: *Puella etiam nobilis, si rustico (etiam patre vel fratribus consentientibus) de caetero nupserit, sola quarta puellari contentetur.*

mesítéséhez a földesúr és a megye ajánlását kezdték megkívánni, úgy juthatott a jobbágy még az uradalmon belüli szabadosi jogálláshoz is csupán a dominus kegye révén. A magyar középkor nem ismerte a felnemes fogalmát.⁸⁶

A magánnemesítés kevésbé tökéletes alakja nemesjogú földbirtokok juttatása szolgálatokért vagy pénzért. A IV. fejezet részletes fejtegetései után nem kell bővebben magyaráznunk, hogy a familiáris érdemeiért milyen gyakran adott a dominus örökjogú és örökösökre szóló birtokot. Most már látjuk, hogy ennek nemcsak a hű ember vagyoni állásának emelése volt a célja, hanem az is, hogy őt — ha még eddig nem volt jószága — a homines possessionati körébe juttassa és így a nemesi jogok élvezetében részesítse. A partikuláris hűbérviszonyok körében a XV. században nem egyszer találkoztunk nemesjogon tett donációval, a román helyi nemesség történetéből pedig több példát idéztünk arra, hogy valakit atyafiúi szeretetből vagy szolgálatokért más helyi nemesek a maguk rendjébe emeltek.⁸⁷ Legszebben Thallóczy Matkó horvát-szlavón-dalmátországi bán fejezi ezt ki, amikor kincstartójának és udvarmesterének, a páduai De Bárneliis Jánosnak úgy adományozza a családi várához tartozó Stepanec prédiomot, hogy leveszi róla a feltételes szolgálat terhét, a nemes jószágok közé sorozza s új birtokosát örököseivel együtt az igaz nemesek és királyi serviensek kiváltságaival ruházza fel. Fontosnak tartom annak kiemelését, hogy a bán nem hivatali minőségben nemesített, hanem szentgyörgyvári családi uradalmából adományozott az új nemesnek, testvérei és unokaöccsei beleegyezésével.⁸⁸

De lehetett nemesi kiváltságokhoz jutni pénzért is. Gábor Gyula ismerteti Péterfalvi Nagy Albert ugoccai alispán nemességének ügyét, kit a megyei közönség el akart mozdíttatni tisztségéből azon a címen, hogy nem nemes. II. Ulászló 1513-ban Bellyén Antal személynöki ítélmester és Pogány Zsigmond zászlósúr személyében bizottságot

⁸⁶ De a Székelyföldön már 1484-ben, 1504-ben stb. megjelenik az agilis címzés: Székely Okt. I. 252, III. 159, 163, stb. — Gábor, Nagy Albert 17—8, Holub, Néhány kérdés 27—30 (a libertinust a homo possessionatusal azonosítják); Csapodi, Szabadosok, Szabó István: A jobbágy meg-nemesítése, Turul 55, 1941, 11—21. — A felszabadításra az újkorban is alkalmazták a nemesítés kifejezést: az úr „nobilitalya” jobbágysait (1614: Bélay, Máramaros 101), Dés polgárai földjeiket „megnemesítik”, azaz felszabadítják a dézsmától (1613: MGtSz. 1895, 36).

⁸⁷ Ld. a IV. fej. 270. sk., kül. 314. jegyzetnél, s az V. fej. 33—35, 83, 190—5. jegyzetnél.

⁸⁸ Ld. V. fej. 34. jz., Teleki, Hunyadiak X. 153.

küldött ki a megyébe, s e jogtudó férfiak előtt jelentette ki a bepanaszolt alispán ügyvédje, hogy Nagy Albert tam post uxorem, quam etiam post matrem suam esset nobilis, sőt etiam pecuniis nobilitatem pro se emisset. A felsőfokon döntő személyes jelenlét bírósága 1514-ben köztudományvételt rendelt el, s ezen kiderült, hogy Nagy Albert atyja paraszt volt, de anyja és felesége nemes; anyja után Szatmármegyében öröksége van, felesége után pedig nemesi telken lakik Ugocsán; s egyébként is mindig a nemesek között forgolódott. A döntést nem ismerjük, a kúriai vita idején már folyamatban volt az alispán címeres nemeslevelének kiállítására, s ez valószínűleg útját vágta a további panaszoknak, Nagy Albert pedig még 1524-ben is ellátta tisztét.⁸⁹ Az ügyvédi kijelentés első felén, a nemes anyát és feleségét illető vallomásokon már nem csodálkozunk; Péterfalvi azok közé a birtokosok közé tartozott, kik nemcsak anyjuk negyede, hanem feleségük révén is igényelhették, hogy a nemesek közé számítsák őket. Mint annyi más névtelen, ő is hamarosan megszerezte az alaki legitimációt: a nemeslevelet. Gábor azonban megütközik azon, hogy pénzen lehetett nemességet szerezni; végül is arra az eredményre jut, hogy Nagy Albert nemeslevele mixta donatio-t tartalmazott, bár erre a középkorban sem oklevelekben, sem formuláskönyvekben nem talált példát.

A szolgálatokért és bizonyos pénzösszegért tett királyi adományt (mixta donatio), bár történetét még nem kutatták fel, legalább az 1439:16 tc. korára kell visszavezetnünk, mert ez megköveteli a királytól, hogy adománybirtokot ne idegeneknek, hanem a korona érdemes alattvalóinak, s ne pénzért, hanem érdemeik arányában juttasson.⁹⁰ De a vegyes adomány fennállása mellett bizonyít az is, hogy a magánadományrendszer is ismerte, márpedig ez --- mint láttuk --- híven követte a királyi donáció példáját.⁹¹ Nem nélkülözték azonban az anyagi momentumot a magánnemesítés esetei sem. Az idézettek közül pénzt fogadtak el a női jogon átadott birtokért Péter fia András, a két Bánki-testvér és a vejét nemessé fogadó Kürtösi Messer János is.⁹² Sérelem fejében járó váltság követelése volt az alapja a most első helyen említett egegi nemesítésnek; vérdíj fejében jutottak

⁸⁹ Gábor, Nagy Albert 11—4.

⁹⁰ Possessiones et iura possessionaria non forensibus, sed bene meritis incolis tantum regni et coronae Hungariae subiectis, iuxta eorum merita et obsequia, et non pro pecunia conferemus ...

⁹¹ Ld. a IV. fejj. 282—4. jegyzetnél.

⁹² 1329, 1352, 1462: ld. fent 73, 74, 82, jz.

a Bereznán lakó, de minden jel szerint birtoktalan és nemtelen. Thegze Sándor és Pál két jobbágytelekhez és egy malomhelyhez ugyanott, melyhez többet is szereztek, 1480 táján királyi embereként kezdtek szerepelni s 1542-ben már az egész község nemes tulajdonosaiként léptek fel.⁹³ Iványi Béla számos esetet hoz fel a XV. századból arranzve, hogy emelkedtek tehetős városi polgárok birtokszerzés révén a nemesség soraiba; végül a pénzen való nemességszerzés gyakorlatára utal az a kikötés is, amelyet maga Gábor idéz egy 1355-i földre letett eskü társesküvível kapcsolatban, kik nem lehetnek várjobbágyok, sem *per mercationem* nemessé lettek, hanem csak igaz nemesek.⁹⁴ Az utolsó adat egyuttal arra is világot vet, hogy ha a megyei község számolt is a pénzen való birtokszerzéssel s ennek nemesítő hatásával, az ilyen felemelkedést korántsem tekintette a királyi kegy és származás biztos alapján nyugvó nemességgel egyértékűnek. A XVI. század derekán még mindig élt ez a szokás, a Quadripartitum tanúsága szerint, mely azonban természetesen már királyi *consensus*-t és szabályszerű bevezetést kívánt meg ahhoz, hogy a nemesítés joghatása bekövetkezzék.⁹⁵

A Négyeskönyv követelménye világítja meg a magánnemesítés pontos helyét a magyar rendiség rendszerében. Az elmondottak kétségtelenné teszik, hogy ilyen intézmény létezett; általában szól róla egy 1335-i oklevél, mely szerint Lypua-i „Crispus” Pál érdektársa nevében is tiltakozik az ellen, hogy magát nemesnek valló perbeli ellenfelét addig is, amíg az ígért bizonyítást elvégzi, szomszédjai közül valaki csalárdul meg nemesítse. Ez annál könnyebben megtörténhetett, mert a szomszédok között nem kisebb emberek voltak, mint a székelyek ispánja és a csanádi püspök.⁹⁶ Az a bizonyítási mód, melyre az ellenfél vállalkozott: oklevél bemutatása és a határosok vallomása, megkönnyítette a királyi hozzájárulás nélkül történő nemesítést, hiszen ha belzavarok folytán az oklevelek elpusztultak

⁹³ 1329: fent 73. jz.; 1475: Mihályi 524, Bélay, Máramaros 86.

⁹⁴ 1355: *nobiles, non tamen jobagiones castri, nec per mercationem, sed vera nobilitate nobilitatos*, Zichy II. 587, id. Gábor, Nagy Albert 18 (3). — Iványi Béla: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése. figyelemmel Buda és Pest városokra (Budapest, é. n. Stat. Közl. 84. k. 1. sz.) 25.

⁹⁵ Gábor uo. 18.

⁹⁶ 1335: *quod Blasius filius Thome adversarius suus quidam nobilem se esse affinesset (h.: asseruisset!), et suam nobilitatem cum efficaci instrumento et confessionibus commetaneorum suorum ... comprobare assumpsisset, unde eundem Blasium et alics quoslibet nobilitare eum volentes nequiciose et fraudulenter, prohibuit protestando, ne dite pendente inter eos quispiam eundem nobilitaret*, Hazai ökl. 206.

(s ilyenre mindig lehetett hivatkozni), a bizonyítás egyetlen módja a tudományvétel (*inquisicio*) maradt. Ezért kívánták meg már a XIV. században, hogy a nemesség tényét a megyei közönség, vagy az alispán és szolgabírák, esetleg az esküdtek igazolják, s ezt a „régí és elismert jogszokást” tette kötelezővé a „kevésbbé ismert” nemesekre nézve az 1500:42. tc.⁹⁷ Az atyafiságba fogadás így csak akkor vált teljessé, ha egy tágabb körnek: a megyei közönségnek elismerése is járult hozzá.

Ennek azonban ki kellett állania a próbát a király előtt is. 1349-ben Pál országbíró újabb vizsgálatot rendelt el azoknak a szentbenedekkáli embereknek nemességi ügyében, akiket az előző zalamegyei vallatás tanui igaz nemeseknek mondtak, mégpedig azzal az indokolással, hogy a tudományvételnél nem volt jelen a király jogi képviselője s a róla készült jelentést az uralkodó csak átírta, de nem erősítette meg.⁹⁸ A magánnemesítés teát csak akkor adott a nemesi kiváltságok élvezetével járó birtokosi osztályhelyzetnél többet: nemesi rendi helyzetet, ha azt minden nemesség forrása, a király is elismerte. Ilyen módon járt el Ozorai Pipo, Zsigmond kedvelt híve, ki unokaöccsét, Altovitói Lénárdot 1412-ben minden magyarországi jószágára nézve testvérévé fogadta, s ehhez királyi *consensu*-s eszközölt ki, ami egyuttal az új adomány jellegét is öltötte föl. Joggal mondotta tehát a temesi ispán fivére, Scolari Máté és az említett Lénárd, hogy rokonuk nemcsak minden adománybirtokát osztotta meg velük, hanem őket a királynak és az egész országnak is bemutatta s az országos nemesek csoportjába juttatta be.⁹⁹ Az atyafiságba való befogadás megadta a *homo possessionatus* osztály-

⁹⁷ 1335: Sopron I. 162; 1339: *universi vicini et commetanei tam nobiles quam ignobiles, clerici, laici et alii cuiusvis condicionis homines comitatus Zaladiensis ... vallanak*, ld. fent 34. jz. Zala I. 430; 1347: a Kálmay-atyafiságba be nem fogadott Panyolai Péter ... *ad assertionem iudicium nobilium, iuratonumque assessorum universitatis nobilium ... bízta rá magát*, Fejér IX/1. 549; 1353: a királyi küldött bírák ... *volentes bona et approbata consuetudine uti, iuratos assessores, nobiles et alterius status et conditionis adherentes ... requisitos habuissent ... nemesség kérdésében* uo. IX/2. 476, IX/7. 147; 1410: megyei hatóság és esküdtek, Sopron I. 619; 1500: megyei közönség, Károlyi III. 44; 1500:42. tc.: *Item quod universi nobiles, de quorum nobilitate tributariis non constaret evidenter, a vicecomitibus et iudicibus nobilium illorum comitatum, in quibus resident, literas super eorum vera nobilitate impetrent ...*

⁹⁸ 1341: Zala I. 431.

⁹⁹ 1412. szept. 9. *fratrem consanguineum ipsorum in universis ipsorum possessionibus ... participem effecerint et in fratrem condivisionalem receperint, nosque huiusmodi participationi consensum nostrum regium per alias nostras litteras prebentes ...*; 1412: szept. 14: *quia ... frater*

helyzetét, s módot adott a nemesi közönségbe való beolvadásra; a megyei nemesség elismerése lehetőséget nyújtott arra, hogy az újnemes békés birtoklását *nova donatio* útján királyi adomány erejével ruháztassa fel; de teljes nemesi jogállás csak a legtágabb kör, az ország nemességének kötelékébe való befogadásból származott, amelyre a korona viselője, az uralkodó volt hivatva.

Ez a gondolat, amely a szórványos nemesítések idején¹⁰⁰ némileg elhomályosodott, illetve a dologiasodás során teljesen az adománybirtokhoz kapcsolódott, sohasem tűnt el egészen. A XV. században azután visszahatás következett be a nemességbe emelkedő rétegek ellen, mind a nemesi nemzetségek, mind a király, részéről. Azoknak az ellenkezése érthető; tudjuk, hogy a rendi tagozódás tisztesség és életmód alapján áll, s ha a vagyon pusztá ténye is megadhatja ezt, alapjaiban inog meg. A rendi kiváltságosok ezért mindig tiltakoznak a tiszta gazdasági kereset igényei ellen, s a parvenüt sohasem fogadják be teljesen, hanem csak a kereső foglalkozás szennyétől mentes utódait.¹⁰¹ Megnyilatkozott ez az ellenkezés a leánynegyed természetben való kiadásánál is, ahol a vegyes házasságból származó gyermekek érezhetően közelebb álltak az igazi nemességhez, mint a férj.¹⁰² De a középkor folyamán mégis gyakran fogadtak be polgárokat és parasztokat a nemzetségbe házasság révén. Az ellenállás megmerevedését az okozhatta, hogy a pusztá nemesi prerogátíva egyre inkább elvesztette társadalmi jogosultságát. Minél inkább érdemen alapul valamilyen előjog, annál kevésbé szorul indokolásra és védelemre; mihelyt azonban kezdi elveszteni létjogosultságát, az érdekeltek csak annál szívósabban ragaszkodnak hozzá. Így volt ez a nemesi kiváltságokkal is, melyeknek eredeti alapja a társadalmi munkamegosztás: a nemes harcol, a jobbágy termel és így teszi lehetővé a hadviselést. A nemesség azonban egyre inkább visszahú-

ipsorum ipsos ab infancia eorum educando nonnullas possessiones et iura possessionaria . . . cum ipsis dividendo participasset, ipsos in nostre maiestatis et totius regni nostri noticiam promovendo, numero, cetui et caterve regni nostri nobilium aggregare procurasset, TT. 1884, 234—5.

¹⁰⁰ Pl. 1439: kanonok nemesítése, HO. IV. 317; 1450: Manini Odoardo sókamarásé és 1451: Kussáni Jodoké, Gábor, Kormányzói méltóság 215—6; 1482: jászé, Melcer, Okmányok 107, Hazai oklt. 436.

¹⁰¹ Weber 638. Jellemző, hogy az 1446—7-i törvények nem is említik a nemesítést a kormányzói jogok közt, Gábor uo. 64.

¹⁰² 1518: II. Lajos Kisserjéni Ferencnek, kinek nemes anyja plebeio viro ment nőül, érdemeiért . . . hanc tuam propriam, ut ita dixerimus nobilitatem quodammodo confirmare et clariorem reddere . . . akarván, társaival együtt nemességet, címert és pallosjogot adományoz neki, Turul 48, 1934, 24.

zódott a tényleges hadakozástól, s ezért volt szükség az 1397, 1433 és 1435-i katonai reformokra. A XV. század háborúit már nemcsak, sőt nem elsősorban a nemesek szabad tömegére támaszkodva vívta meg a király, hanem a jobbágyok közül kikerült telekkatonaság és a nagybirtok familiáris-zsoldosserege segítségével. Mindkét elem Zsigmond honvédelmi politikájával vonult be a magyar alkotmányba, s a század folyamán egyre erősödött, sőt egyenesen a honvédelem gerince lett.¹⁰³ A nemesi prerogátiva alapjai tehát már a XV. század folyamán meginogtak.

Ennek tudhatjuk be, hogy a köznemesség, különösen pedig politikai képviselője, az országgyűlés, a század előrehaladtával egyre inkább csak a nemesség egyik alapját: a n e m e s i s z á r m a z á s t és a bizonyítására szolgáló oklevelet kezdte hangsúlyozni, holott a század elején még — láttuk — jog és birtok együttes fennállását tekintették a nemesvont támaszainak, s ezeknek elvételében látták a parasztsorba süllyesztés módját.¹⁰⁴ Ezzel a felfogással egyidőben jelentek meg azok a követelések, hogy ispán, alispán, s az ország bármilyen más méltósága, sőt püspök is nemes származású ember lehessen; ugyanakkor hangsúlyozták erősebben a *vera nobilitas* fogalmát. Mikor 1482-ben a komáromi várnagyságig emelkedett jász származású Újszászi Mihályt fivérével együtt megneemesíti Mátyás király, kimondja, hogy mintegy nemes vérből és nemzetségből eredő, igaz nemesekké legyenek. II. Ulászló figyelmezteti Korvin János herceg szlavón bánt, hogy tartományának szokásjoga szerint csak a tehetősebb és régebbi családból származók közül, ne pedig az újonnan nemesítettek közül nevezze ki vicebánját. Az 1498:35. tc. azzal indokolja meg a kereskedéssel foglalkozó nemesek vámmentességét, hogy őseik vérontásukkal szereztek és védték meg az országot, s nekik maguknak és utódaiknak is kötelességük ez. Az örökös karizma tisztán jelenik meg itt: már nem a saját tettei nemesítenek meg valakit, hanem az elődök érdemei „legitimálják”. Az 1507:3. tc. a táblai ülnökök fizetésére minden *colonus*-t kötelez, aki „nem élvezzi az ország igaz nemeseinek szabadságát”: mintha csak ez a két réteg léteznék! Werbőczy merev rendi szemlélete jelenik meg itt. Hogy ne sugároznák a kizáró nemesi gondolkozást, a tisztségviselés monopolizálását a bukás előtti utolsó megnyilatkozások: a rákosi és

¹⁰³ Ld. Deér, Zsigmond, kül. 36, 175, 181, 183—191, 201—2.

¹⁰⁴ 1365: V. fej. 21. jz.; 1419: *ut eos premissis eorum libertatibus ac possessionibus et porcionibus possessionariis privari ac in rusticos convertere possent*, Kukuljevič I, 90.

a hatvani gyűlés törvénycikkei?¹⁰⁵ Olyan szorgosan keresik a tiszta nemesi vért, hogy még nemes családból valók is megújítatják nemességüket a királlyal, rendszerint címert is szerevezve melléje.¹⁰⁶

A nemesi származással ugyanis a vesztébe rohanó Jagelló-kor egyedül a paraszti eredetet állítja szembe. A polgárság, mint mindig, most is távolabb áll az alkotmányos élet fókuszaitól. Ugyanaz az országgyűlés, mely őseik vérontásáért még a nemes kalmároknak is megadta a vámmmentességet, megtiltotta a „nemtelen” és „paraszt” törzsből származók ítélőmesterré való kinevezését; a nagy forradalom visszahatása pedig (Bakóczra célozva) elzárta a parasztnembelieket a püspökségtől. Még a sorstársaikat cserbenhagyott, az ő elkobzott javaikból jutalmazandó jobbagyokat is származásukkal, nem jogállásukkal jelölte meg a törvény. De a kollektív felelősség primitív állapotaira emlékeztető módon vitte végletekig a származás elvét a 47. tc., mely azoknak a jobbagyoknak utódait sujtotta kegyetlenül,

105 1482: *ab ignobilitatis et rusticitatis statu, quo ipsi in medio Philisteorum nostrorum hactenus censuales et conditionarii exstiterunt ... (kiemelve) duximus nobilitandos — — — et cetui aliorum nobilium aggregamus et connumeramus ... (végül) tamquam a nobili sanguine et genere descendentes veri regni nostri nobiles sint, Melczer, Okmányok 107, Hazai okl. 436; 1486:60. tc.: aliquem baronem vel alium notabilem et bene possessionatum hominem ... tegyen ispánná a király (v. ö. az alábbiakkal; ez még a régi felfogást tükrözi); 1496: vicebani semper in ipsorum medio, de potioribus et antiquioribus nobilibus per banos nostros pro tempore constitutos electi fuerint, et non externi qualescunque, aut noviter nobilitati ... alább) de potioribus nobilibus et antiquiori familia in ipso regno nostro Slavonie, Kukuljević I. 232 (1503-ban megint azt rendel, hogy bene possessionati legyenek, uo. 252); 1498:35. tc. 5. §: quorum praedecessores regnum hoc cum effusione sanguinis ipsorum acquisierunt et defensarunt, et ipsi quoque ac eorum posteris necessario defensare et protegere habent ... hozzá Weber 774; 1498:57. tc. ispánságot ... personae saeculari bene meritae et ex nobili prosapia ortae ac in ipso comitatu personalem residentiam agenti ... adjon a király; 1500:42. tc. fent 97. jz.; 1504:2. tc. az ispán alispánját ... de numero et coetu verorum nobilium ipsius comitatus, cuius honore fungitur, eligat; 1507:3. tc. 8. §: Et nemo colonorum, qui vera nobilium regni libertate non fruitur, in hac pecuniarum exactione, aliqua libertate gaudeat; 1525: (rákosi) 2. tc.: minden tisztség ... Hungariae nationis diutaxat hominibus, nobilibus de prosapia propagatis et non forensibus conferantur, Syll. 350; megújítja a hatvani 2. tc. Suppl. III. 24.*

106 1500: Hernálth—Mestery cs., Áldásy Antal: Cimereslevelek I. (Budapest 1904, A MNM. könyvtárának címjegyzéke II.), 23; 1507: II. Ulászló nemes Haláchi Ferencet és rokonait ... quamvis a nobilibus ortos parenduximus nobilitandos et cetui verorum regni nostri Hungariae nobilium prorsus aggregandos et connumerandos, Turul 48, 1934, 22; 1510: Erchy cs. Fejérpataky, Magyarország. cimere emlékei III. 61; 1525: Desewffy cs., Áldásy id. m. I. 31; 1526: Athaki Bosnyák Jakab, Károlyi III. 159.

akik nemes asszonyon vagy leányon erőszakot tettek. Ők maguk életüket vesztik, utódaik pedig sohasem választhatók falusbírákká, esküdtekké, sohasem szolgálhatnak a király, a nagyurak vagy a nemesek udvarában, sohasem juthatnak semmilyen tisztségre, hanem *tanquam maledictae generationis*, örökös szolgáltsággal és parasztsággal bűnhődnek. A törvény nem átallotta ezt a szankciót a nőtlenek atyjára is kiterjeszteni.¹⁰⁷

Azt a szakadékot, amely a középkorvégi jogfelfogásban nemeség és parasztság között tátongott, csak a királyi kegy hidalhatta át. A magánnemesítés elterjedése a király jogait is sértette, de a török háborúk gondjaival küzködő, az országtól sokszor távollevő Zsigmond, Albert vagy V. László nem gondolhattak e jogok olyan erőteljes védelmére, mint Nagy Lajos. Határozott lépést ebben az irányban is Mátyás tett először, ki társadalompolitikai elveinek megfelelően erőteljes és megbízható köznemességet akart teremteni, s ezt szoros függésbe hozni a központi hatalomtól. Az 1467:2. törvénycikkben, az adómentességgel kapcsolatban kimondotta, hogy az ország nemesein azokat kell érteni, akiknek *mera nobilitas*-uk, illetve magyar nemesi kiváltságuk van, akárkinek hatósága alatt élnek, a várnemesek, egyházi prédiálisok (ha nincs nemeslevelük), a városi polgárok, kúnok, jászok, tatárok, ruténok, románok pedig bármilyen másrendű és rangú emberekkel együtt adókötelesek. A török elől menekült nemeseknek is fenntartotta kiváltságukat akkor, ha nem vetették alá magukat valamely földesúrnak.¹⁰⁸ A nagy királynak

107 1498:4. tc. 3. §: *Et quod de rustica stirpe progenitus officium magistrí tenere non debeat, nec unquam ex ignobili stirpe protonotarius eligatur; 1514:24. tc.: Nemo de rustica progenie natus in episcopum vel archiepiscopum ... per regiam maiestatem promoveatur ... s ha mégis azzá lenne, tagadják meg neki a tizedfizetést; 35. tc. 2. §: Praeterea illis, qui ex rusticis quidem parentibus nati sunt, sed penes ipsorum dominos et nobiles fideliter et probe servierunt; 47. tc.: ut de illorum progenie iudex aut iuratus civis vel villicus in medio aliorum rusticorum aliquis non eligatur, nemoque in curia principis vel dominorum ac nobilium ex eis famulari unquam possit, et nullus eorum ad aliquem honorem promoveatur, sed tanquam maledictae generationis, iugo perpetuae servitutis et rusticitatis subiecti, reatus ipsorum poenam lugeant.*

108 1467:2. tc.: *Nobiles autem regni intelligantur, qui habent meram nobilitatem a regibus, seu privilegium nobilitatis Hungariae, sive tales sub — — regio, sive sub ecclesiis, sive sub quacunque alia iurisdictione degant, alii autem omnes solvant, utique sive sint nobiles castrenses, sive praediales ecclesiarum, qui non habent privilegium nobilitatis a regibus, sive cives liberarum civitatum, sive Cumani, sive Phlístaei, Rwtheni, Tartari, Walachi, sive cuiuscunque alterius conditionis aut sectae ... Syll. 190; 5. tc.: Nobiles regni profugi ante Turcos et similes ubicunque habitent ut nobiles, sint a tali solutione exempti, nisi si se (h: sese?) tradi-*

nem sikerült elgondolását keresztülvinnie, a közfelfogás azonban átvette a törvényben kifejezett elvet s a nemesség *manifestum indicium*-át immár nem a birtokban, hanem a királyi oklevélben biztosított címerben kezdte látni; a nyolcvanas években az eskütársak nemességét már vagy származásukkal, vagy nemesi jelvényeikkel kellett bizonyítani. Az 1486:9. tc. megkívánta, hogy a szolgabírónak címere és pecsétje legyen, minthogy pedig éppen ez a decretum tette kötelezővé a választás elfogadását minden tehetősebb nemesre, joggal következtethetünk rendelkezéséből a nemesi címerhasználat általánossá válására. Egy évtizeddel később Ungmegeye hatósága már megkívánta az eskütársaktól, hogy régi kiváltság alapján címerrel rendelkezők, „címeresek” legyenek.¹⁰⁹ Ezek a megnyilatkozások a címereslevél elterjedését jelzik.

A heraldikai irodalomból tudjuk, hogy külföldön a XIV. századig mindenkinek joga volt címert felvenni, de az uralkodótól származót előkelőbbnek tartották, nálunk pedig a királyi címeradomány volt túlnyomó. Az Anjouk uralkodása idejéből mindössze négy ilyen adományozás maradt ránk; az első hármat magánszemélyek kapták 1326, 1327 és 1332-ben, a negyediket Kassa városa 1369-ben. Az utolsó a városi címereslevelek sorát nyitja meg. Fizikai személyek számára I. Károly után csak Zsigmond kezdett címereket adományozni, mégpedig már teljes címereket.¹¹⁰ Tömegesen 1414 óta juttatja hiveinek

derunt sub (dominium?) eorum, in quorum terris commorantur, quod ultimum volumus generaliter ubicunque intelligi, uo. 191. — V. ö. Mátyusz, Társad. 368—70, de a törvénytöveg szerintünk nem árulja el azt a szándékot, hogy Szlavónia és Erdély nemességét jobbagysorba süllyessze, ezek oratores révén képviselve voltak az országgyűlésen, a zágrábi prédiálisok ügyében tartott vizsgálat pedig nem alkalmas ilyen következtetés levonására, hiszen ezek egyházi hatóság alatt állottak, s Mátyás joggal gondolhatta, hogy a magyarországi prédiálisokkal egy kategóriába tartoznak.

¹⁰⁹ 1480: bizonyítandó, hogy . . . *coniuratores sui a progenitorum suorum origine naturali, vel ex titulo insigniorum nobilitarium sint et habeantur veri et boni nobiles . . .* Formuláskönyv a marosvásárhelyi ref. koll. könyvtárában, 7239. sz., 73 b. lev.; 1486:9. tc. 3. §: *Qui quidem iudices nobilium arma et sigilla cognoscibilia habere debeant et teneantur; 1498: 25-o se nobilibus, certis armorum insigniis ab antiquo privilegiatis et decoratis, vulgari sermone cimeres nuncupatis, Dl. 20492, id. Gábor Nagy Albert 18 (3).*

¹¹⁰ Csoma József: Az első magán címer-adományozások, Turul 18, 1900, 1—6; Deér, Zsigmond 31; v. ö. Darvasy Mihály: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése, Budapest 1942 (Palaestra Calasactiana 39. sz.) 37—41. — Nagy hálával tartozom Köpeczi Sebestyén József erdélyi nemzeti múzeumi levéltárnok úrnak a címertani kérdésekben nyújtott szíves segítségéért.

ezt a kitüntetést, alkalmasint külföldi példára: hogy a konstanci zsinat fényes gyülekezetének tagjai mögött a magyar nemesek se maradjanak el. A heraldikusok azonban egyhangúan megállapítják, hogy a címerrel jutalmazottak között csak elvétve akadtak olyanok, akik addig nem voltak nemesek, s akiket csak az armális emelt nemesi rangra. A címereslevél és a nemesi rendi állás közötti szükségszerű összefüggést tehát ezidőben még nem találhatjuk meg: nemes lehet valaki címer nélkül is, címert pedig kaphat megye, város, sőt polgár is anélkül, hogy ezáltal nemessé válnék.¹¹¹ A címer éppen úgy nem kizárólagos sajátága a nemességnek, mint a szabad földbirtok. A címerrel egyúttal nemességet is adományozni általában a XV. század utolsó negyedében kezdtek királyaink, egy Mátyás-kori formuláskönyv már tartalmazza a „nobilitatio rustici cum armis” mintáját, s a Jagellók alatt ez általános szokássá lett. De még ekkor is túlnyomó részben régebbi nemesek kaptak címert, s ha szabad a Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött címereslevelek számából általános következtetést levonni, csak minden hetedik armális tartalmazott egyúttal nemesítést is.¹¹² A régi nemes családok azért törekedtek a címerre, mert ekkor már ezt tekintették a nemesség jelvényének: *arma seu nobilitatis insignia*, s ezzel az igazolás is sokkal könnyebben ment, az újak pedig azért, mert lassan ez lett a nemességbe emelkedés egyetlen útja. Werbőczy (I. 4, 6.) még a birtokadományt helyezi előtérbe, a XVI. század derekától

¹¹¹ Csoma József: Zsigmond király címereslevelei Turul 14, 1896, 12 (v. ö. néhány példát uo. 24, 1906, 78, 80, 81); Fejérpataky László: Magyarország címeres emlékei, (Budapest 1901—26), I. 12, 15, 19, II. 9; Áldásy id. m. I. xi; v. ö. Darvasy id. m. 37—48, 56.

¹¹² 1380: Zekei Péter kereskedő nemesítése kérdéses, Csoma id. m. Turul 18, 1900, 3—4; 1407: kún felemelése ... a nota ignobilitatis ..., Kring, Kúnok 29; 1411: Hideghéti Jakabot és utódait ... a nota rusticitatis, sicque etiam ex origine natalium ... eximere et libertare ac nobilitare decrevimus presentium vigore, eximimus libertamus ac in cetum aliorum regni nostri nobilium virorum agregamus et complantamus, tam in personis, quam eorum possessionibus. Turul 26, 1908, 25, és Fejérpataky id. m. III. 13, (már előbb is egyházi nemesek voltak, a kiadó Fejérpataky szerint); 1415: Vadkertű Benedek és társai, HO. II. 201, Turul 1, 1883, 82 és Csoma id. m. uo. 14, 1896, 12; 1421: Reszegei György kap címert ... ad maiorem prelibati Georgii et suorum heredum nobilitatis gloriam, ... de az oklevél nem nevezi nemesnek, mint pl. Csapy Andrást, (Károlyi II. 34: egregius, nobilis), viszont nem is veszi fel a nemesek közönségébe; alkalmasint possessionatus volt a család, 1416-ban R. Demeter homo regius, 1418-ban R. Jakab a Dománhidiak famliárisa, 1421 után nemes szomszédaival pereskedik, hatalmaskodik: Károlyi II. 31, 41, 59 (a címeradomány), mutató; 1447: Pogány Miklós polgár már adománybirtokos, Fejérpataky id. m. II. 53, Áldásy id. m. I. 16, Gábor, Kor-

azonban a nemeslevéllel való felemelés mindennapos jelenséggé vált és a másikat háttérbe szorította.¹¹³ A király jogi felfogása győzött: az armálisok sablonos bevezetése szerint ezután valóban a királyi trón fényéből eredt minden nemesség, mint napból a sugarak, s másnak nem volt módjában nemesi jelvényeket osztogatni.¹¹⁴

Az armálissal való nemesítés elterjedésének döntő hatása volt a magyar társadalom fejlődésére. Az elmondottak után könnyű belátnunk, hogy míg a XIV—XV. században a nemesi rendi helyzet és a birtokosi osztályhelyzet főttek egymást, s az örökös szabad birtoklást a nemesi prerogátiva jelének fogták fel, a XV—XVI. század fordulójától kezdve nemessé lehetett olyasvalaki is, aki a legcsekélyebb birtokkal sem rendelkezett s így az ország védelméhez sem járult hozzá. Ennek a rendeken kívüli osztály: a jobbagység látta kárát. Elsősorban azért, mert míg eddig szorgalom, vagyongyűjtés és szolgálát révén a birtokosok közé emelkedhetett s a nemesi családokkal összeházasodva a nemesi jogállást is elérhette, most a rendiség érc-korlátai elzárták a kiváltságosoktól még akkor is, ha százszor annyi vagyona volt, mint nekik. Másodsorban azért, mert a jobbagyterhekben osztozók tömeges megnesemesítésével ezek a terhek egyre súlyosabban nehezedtek a lentmaradtak vállára, s a szolgáltatás immár

mányzóí méltóság 65; 1476: Pyber Benedek, Fejérpataky id. m. II. 61; 1480 k: a 109. jz.-ben id. formuláskönyv 120 a. lev.; 1488: Hradnai Holy Pálmak ... te igitur a rusticitatis et ignobilitatis statu, in quo hactenus extitisti, tanquam ab ignobilibus parentibus natus, de speciali nostra gratia et potestatis plenitudine duximus nobilitandum, immo nobilitamus et cetui verorum regni nostri nobilium aggregamus, et connumeramus, decernentes, ut amodo deinceps tu heredesque et posteritates tue universe a te, tanquam nobili sanguine descendentes, veri nobiles habeantur et reputentur, Turul 14, 1896, 135, Fejérpataky id. m. II. 81, Áldásy id. m. I. 20; 1498: Mernyey cs., uo. 22; 1507—8: Gosztonyi cs., Décsényi Gyula: II. Ulászló korabeli címeres levelek, Turul 9, 1891, 57; 1514: Érky, Fejérpataky id. m. III. 63, Áldásy id. m. I. 26; 1514: Cseh cs., Fejérpataky III. 65; 1516 előtt: Barcsai Pál ... illam ipsam nobilitationem tuam ... melyet II. Ulászlótól kapott, fia megújítja, Turul 48, 1934, 25; 1516: Bryganth cs., Áldásy id. m. I. 28; 1518: fent 102. jz.; 1519: Szigeti Litératus cs., Áldásy id. m. I. 29; 1520: Sáfár—Pestenyei cs., Fejérpataky id. m. I. 449; 1525: Selyei Syska cs., uo. 32, 1526: De Campanellis, uo. III. 83. — Áldásy id. m. I. kötetében (a pótlékkal együtt) 62 oklevelet idéz a Mohács előtti időből, ezek közül 9 az új nemesítés.

¹¹³ Szabó, Turul 55, 1941, 11.

¹¹⁴ Pl. 1421: A claro lumine throni regii velut e sole radii nobilitates legitimo iure procedunt et omnium nobilitatum insignia a regia dignitate sic dependent, ut non sit dare alicuius generositatis insigne quod a gremio non proveniat regie dignitatis, Károlyi II. 59. — Számos példát hoz Fejérpataky id. m.

nem a földet, hanem ismét a személyt nyomta. A XVIII. században kimondott igazságtalan elv: *onus non inhaeret fundo*, tökéletes megfordítottja volt a középkor társadalmi rendszerének, amelyben a katonai és közeleti terheket igenis a birtoknak kellett viselnie, teherbíróképességének arányában. Harmadsorban a jobbágy és polgár eddig vagyon révén a földesurak akaratától függetlenül is feljuthatott a birtokososztályba, ezentúl pedig az armálisshoz éppen az ellenkező érdekű nemesi szervek hozzájárulását kívánták meg. Nem habozunk kimondani, hogy a magyar rendi állam alapvető igazságtalansága a XV—XVI. század fordulójának öröksége volt.

A középkor végén megmerevedő rendiség arculatán megmutatkoztak annak a korszaknak a jegyei is, amelyben a nemesi jogállás még a birtokhoz fűződött. Az osztálytagozódás logikus keresztülvitelének ugyanis három következménye kellett, hogy legyen: hogy a birtokosokat a nemességen belül is többre becsüljék a szerényebb vagyónúaknál, hogy a teljesen birtoktalanok kiessenek a nemesi szabadságból és hogy a nagybirtokosok magasabb rendi állásra jussanak. A középkorvégi jogfejlődés egy kivétellel ezen az úton is haladt, ami alap gondolatunk helyessége mellett bizonyít. Nézzük ezeket a kérdéseket egyenként.

A birtokos nemes kiemelése eleinte éppen olyan gyakorlati kérdés volt, mint a *homo possessionatus* első megjelenése a közeletben. Ilyeneket küldtek ki a vámhelyeket elkerülők letartóztatására, nekik adtak elsősorban kegyelmet Nápolyi László felkelése után, egyszerűen azért, mert nyugodt és zavaros időben egyaránt nekik jutott nagyobb szerep a megyékben.¹¹⁵ A XV. század közepétől azonban egyre következetesebben tettek különbséget nagyobb és kisebb, tehetős, közepes és alsóbbrendű nemesek között, sőt az 1486:9. tc. azt panaszolta fel, hogy a szolgabíróságba olyanokat választanak, akik a többieknél *conditione et facultatibus inferiores*. Az ilyen nemeseknek ellentétei a *bene possessionati*, tehát akiknek osztályhelyzete megfelel kiemelkedő rendi helyzetének. Ez a különbségtétel nem ment odáig, hogy a megyei közösségen belül megbolygassa az alapvető nemesi jogok egyenlőségét: a kisebb és nagyobb vagyónú nemeseket egyaránt megerősítették szabadságaikban, mindnyájukat megillette a vámmentesség és azonos összegű birsággal sújtották őket, ha elmaradtak a középkorvégi tö-

¹¹⁵ 1355: Anjou VI. 407; 1403:12. §, CJ, I. 200. — V. ö. fent 42. jz.

mege s országgyűlésekről.¹¹⁶ Mégis az a felfogás kerekedett felül, hogy bizonyos közfeladatok ellátására alkalmasabbak, tekintélyüknél fogva megbízhatóbbak, vagyonuknál fogva jobban felelősségre vonhatók a *possessionatus* nemesek, s ez a gondolat olyan rendelkezésekben is kifejezésre jutott, amelyek már közjogi különbségtételt jelentenek. Már 1385-ben *nobiles potiores* azok a követek, akikkel Mária országgyűlést tart, s ez nem az egyetlen példa; Mátyás után azonban ennek a gyakorlatnak vége szakad, mert a nemesi tömegeket éppen a személyes részvételre akarják szorítani vezetőik. Ettől eltekintve a törvényhozás következetes abban, hogy bizonyos állásokra csak tehetősebb nemeseket enged kinevezni vagy megválasztani, nevezetesen főispánnak, alispánnak, szolgabírónak, a vicebántól lefelé minden szlavón hivatal viselőjének, majd a központi bíráskodás nemesi kisajátítása idején táblai ülnöknek. Őket bizza meg az országgyűlés a vámok összeírásával is.¹¹⁷ A szétválasztás oka elsősorban a birtok, közvetlenül pedig a velejáró katonai kötelezettség. Erdélyben pl. a *bene possessionati*-nak akkor is katonát kell küldeniök maguk helyett, ha öregség vagy özvegyi állapot akadályozza őket a bevonulásban, „hogy akik a közjónak hasznát látják, egyesült erővel közösen fáradozzanak is érte.” Az 1526:9. tc. az ország végvészelyében a tehetősebb nemesektől nagyobb mértékű

¹¹⁶ 1457: *nobiles et unumquemque eorum sicut maiorem sic et minimum*, HO. VII. 478; 1471:28. tc.: *nobiles regni nostri maiores vel minores*; 1498: 1. tc. 3. §: *si autem potiores nobiles vel mediocres seu inferiores fuerint*; 1498:35. tc. 5. §: *tam scilicet potiores quam minores*; 1507:3. tc. 6. §: *unius baronis et alterius mediocris nobilis*.

¹¹⁷ 1385. decr. 4. §: *de singulis ipsius regni nostri comitatibus quatuor potiores nobiles ... convenire debuissent*, Syll. 54; 1435(II)2. tc.: *Iudices nobilium autem in quolibet comitatu eligantur et praeficiantur ex nobilibus potioribus et bene possessionatis illius comitatus*; 1453: *proceres et notabiliores a felső országrészek gyűlésén, alább 209. jz.*; 1464: decr. bev.: *praelati et barones regni nostri ac nobiles potiores, qui ad concludendum in negotiis regni nostri in congregatione generali ... deputati fuerant*; 1472: bev. u. így, Syll. 211; 1486:9. tc. 1. §: *boni digni beneque possessionati nobiles in quolibet comitatu ex residentibus eligantur* (szolgabírákká); 1486:60. tc. fent 105. jz.; 1492:34. tc. mint az 1486:9. tc.; 1492: *nobiles potiores huius regni Transilvanensis ... Bánffy II. 302*; 1495:8. tc.: *táblai ülnököket ... quatuordecim ex potioribus et honestae conditionis nobilibus pro coassessoribus deligere, et illis secundum status exigentiam de salario condigno providere*; 1496: fent 105. jz.; 1498:2. tc.: *nemes ülnökök ... potiores et praestantiores huius regni, iurisperiti*; 1498: 44. tc.: *ispánul a megye ... de comitatu eodem aliquem ex potioribus habeat*; 1498:74. tc.; *vámösszeírásra ... certi potiores ex nobilibus eligantur*; 1503: fent 105. jz.

katonaállítást vár, amint a telekkatonaság rendszerében el is várhatta tőlük. Ha pedig a nagyobb birtok nagyobb terhet visel, nagyobb jogokat is követel magának, s így a nemesi egyenlőség tételét maga a törvényhozás teszi illúzióriussá jóval a Hármaskönyv megjelenése előtt.¹¹⁸

A vagyoni különbségnek, tehát az eltérő osztályhelyzetnek érvényesülése a két póluson a legszembetűnőbb: a nemesség teljesen vagyontalan és hatalmas uradalmakkal rendelkező tagjainál. Ha a birtokosi minőséget az Anjoukor azonosította a jobbágyok feletti rendelkezéssel, a következő század is logikusan nevezte az elszegényedett nemeseket olyanoknak, akiknek nincs jobbágyuk. Az ilyenek sem nélkülözik a mai értelemben vett csekély földtulajdont, de birtokuk terjedelme nem nagyobb, mint egy vagy két jobbágytelek: *sessio nobilitaris*. Ezért a Mátyáskori decretumok kezdik őket telkes, majd egytelkes nemeseknek nevezni, s ez a név fejezi ki ezóta hivatalosan is a szegény nemesség alsó határát. Amint azonban a nagyobb birtoktestek is lehetnek nemes földek és jobbágybirtokok, a telek is rendi jegyet visel magán, melyet csak a királyi kegy változtathat meg; gazdái *ut nobiles* élnek rajta. Annak ellenére, hogy az egytelkes nemesek legtöbbször más hatósága alatt állnak (az erdélyi hadi szabályzat szerint éppen őket hagyhatják vissza uraik a várak őrzésére) nemesi telkükre nézve kétségtelenül megilleti őket a XIV. században megszerzett tizedmentesség, s az utolsó évtizedekig az adómentesség is. Ebben a tekintetben nincs különbség a birtokos és a birtoktalan nemes között. Albert már megadóztatta őket, de Mátyás, ki éppen elégszer vetette ki a teherbíró rétegekre az egyforintos hadiadót, csak az 1486-i országgyűlésen tudta keresztülvinni, hogy ezt az egytelkesekre is kiróják. A Jagellókor köznemesi országgyűlései, ismert politikai elveik dacára, ugyan csak kénytelenek voltak ezt az intézkedést magukévá tenni, s ha a „vérrel megváltott” tizedmentességet változatlanul fenn is tartották (hiszen ez az egyázhiak bőrére ment), a táblai ülnökök fizetésére, majd 1521-ben a haza védelmére maguk is forintos adót vetettek ki az egytelkes nemesekre. Úgy látszik tehát, hogy a nemesi egyen-

¹¹⁸ 1463:4. pont: *Proceres et nobiles quoque senio adfecti, qui non nisi curru ad exercitum venire valerent, sed alioquin bene possessionati reperiuntur* (küldjenek egy harcos nemeset,) *ut qui publico bono fruuntur, publice iunctis viribus etiam pro eo desudent*, Székely Okit. I. 197; 1526:9. tc.: *imo etiam potiores nobilium pro conservatione patriae onus belli, quo maiori poterunt apparatu, curent in se assumere.*

lőség elve még a tömeges országgyűléseken sem érvényesült teljesen.¹¹⁹

Az elkerülhetetlen különbségtétel alapja természetesen a vagyonskülönbség, közvetlen indoka azonban a hadkötelezettség eltérő mértéke volt. A nemes az első századokban személyesen és a király zászlaja alatt volt köteles hadbavonulni, ez különböztette meg a kondíciós néprétegektől. Amikor azonban 1397 óta a katonáállítás mértéke a jobbágytelkek száma lett, elkerülhetetlenné vált a birtokos és birtoktalan nemesek közötti disztinkció ebből a szempontból is. Az 1397-i decretum fenntartja ugyan katonai kötelezettségüket, de a távolmaradásért csak három dénármárkával sújtja őket, míg a birtokosok minden jobbágyuk után egy aranyforinttal fizették meg mulasztásukat. Amikor azután az 1433-i honvédelmi tervezet a teherviselést arányosítani kívánja és minden megyéből a közösség megállapítása szerinti kontingens kiállítását rendeli, javaslatot tesz a szegények, öregek, özvegyek és árvák hadmentességére s a megyei ösz-

119 1353: a tiznél több jobbágygal rendelkezők maguk egy jobbágyukkal, az 5—10 telkesek egymaguk tizedmentesek, ötön alul tizedkötelesek, Kukuljevič II. 7. kd. fent 45. jz.; 1416—18: propter oppressionem pauperum nobilium et aliorum possessionatorum hominum, Kukuljevič I. 180; 1439: quilibet hominum et jobagionum et eciam nobilium conditioneriorum, atque nobilium nullum jobagionem habencium, proprias domos possidendium... solvere debebit, Teleki, Hunyadiak X. 71; 1439:28. tc.: Nobiles tam jobagiones habentes, quam non habentes decimas dare non teneantur, antiqua eorum libertate requirente; 1440:1. tc.: Ut nullus virorum nobilium regni huius possessiones haben(cium) vel non haben(cium) decimas dare teneantur, ... sed quilibet talium nobilium ... huiusmodi decimarum debitum sanguinis sui effusione ... recompensare teneantur, Syll. 71; 1447:47. tc.: tized- és kamarahaszna-mentesség, uo. 134; 1453:23. tc.: tizedmentesség, uo. 144; 1463: erdélyi 8. pont: Item pro custodia castellorum ad publicam securitatem facientium castellani, pro curiis vero praecipuorum dominorum magistri curiae, cum illisve nobiles impossessionati et jobagiones Hungarici sanguinis ... domi relinquuntur, Székely Oklt. I. 197; 1467:5. tc.: ubicunque habitent ut nobiles (a menekültekről), Syll. 191; 1468:6. tc.: Sexto quod nobiles jobagiones non habentes, in suis libertatibus permaneant, nec ad solutionem tributi fisci regalis, neque praesentis contributionis, neque decimarum quoad sessionem nobilitatis suae compellantur, uo. 197; 1470:3. tc.: Nec etiam dicentur in aliqua taxa nobiles sessionati..., uo. 205; 6. tc.: Nobiles tamen sessionati, sive jobagiones non habentes ad solutionem decimarum non possint nec debeant compelli, uo. 206; 1472:10. tc.: Quod nobiles unius sessionis ... in taxa seu censu et contributione qualicunque dicari non debeant, sed instar aliorum nobilium possessionatorum libere permaneant, uo. 216; 1475:6 .tc. ua., uo. 223; 1478:3. tc.: ua, CJ; 1487: az előző évi orszgy. 1 forintos adót vetett ki rájuk, Vest. 405, Suppl. II. 266; 1492:50. tc. tizedmentesség; 1500:29. tc. ua.; 1507:3. tc.: a táblai ülnökök fizetésére adóznak; 1521:24. tc. Syll. 302.

szeírásba csak a birtokosokat véteti fel. Helyesen látta meg Deér, hogy a szegény nemességnek ez a felmentése hamarosan két részre oszthatta volna a nemesi társadalmat: egy katonáskodó és egy nem katonáskodó csoportra, s ezzel a nincstelen nemességnek a jobbágyságba való lesüllyedését készítette volna elő. Másrészt a főispán katonai hatáskörének megnövelésével már ekkor közjogi kifejezést adott volna a főurak és köznemesek közötti osztálykülönböségnek, amint ez nemsokára be is következett. Az 1435-i országgyűlés ezt a fejlődést előrelátva, a tervezet első gyökeres újítását elvetette, s a jobbágytalan nemeseket továbbra is személyes bevonulásra kötelezte, melyet birtokukból vagy uruk csapatában teljesíthettek. A törvényhozás ezután is ragaszkodott ahhoz az elvhez, hogy az egytelkesek végveszély esetén személyesen kötelesek felkelni, s Mátyásnak a teherbírás elvét érvényesítő elgondolását a nemesség atyafiságos összetartása meghiúsította. Ő ugyanis 1459-ben a jobbágytalan nemeseket a megyei számlálók ellenőrzése mellett, tehetségük szerinti hadbaszállásra kötelezte, a hadviselés terheit el nem bíróktól pedig tízenként egy tegzes kiküldését kívánta meg. Hogy erős nemesi rendet alakítson ki, a tíznél kevesebb jobbágygal rendelkezőket is az egytelkesek közé számította, s 1463-ban ezeket is csak fejenkénti hadbaszállásra kötelezte. Érdekes, hogy az 1492-i törvényhozás, mely Mátyás nagyobb decretumából csak azt nem vette át, ami haladást jelentett, az egytelkes nemesektől ugyancsak azt kívánta meg, hogy 10 kúria után egy lovast állítsanak ki, a XVI. század elején azonban ismét a fejenkénti bevonulás elve érvényesült, bár maga a nemesi diéta is tudta, hogy a harciatlan szegény nemesek sokszor kocsin jönnek a háborúba.¹²⁰

A katonáskodás és a kiváltság között szoros összefüggés állt fenn, mint az 1518-i bácsi országgyűlés is kifejezte: mivel az egytelkesek végveszélyben személyesen kelnek föl, katonák eltartására nem kell őket megadóztatni. A szegény nemesek hadi terheinek csökkentésére irányuló törekvés is érezte hatását, amennyiben egyes tör-

¹²⁰ 1397: Deér, Zsigmond 18, hozzá Mályusz, Társad. 362 (426); 1433:3, 4. pont, Suppl. I. 386—8, a katonáállításhoz azonban a pauperes nobiles is hozzájárulnak; 1435(I):3. tc.: Caeteri denique nobiles jobagionibus carentes singulariter propriis in personis (a szolgálatban állók urukkal, a többiek saját jószágaikból a megyés ispánnal) exercitua-liter proficisci teneantur; 1454:4. tc. 3. §. hasonló; 1459:20.—23. tc. Syll. 168; 1463:3. pont, Székely Okt. I. 197; 1492:20. tc. fent 55. jz.; 1518 (bácsi): 37. tc. és 1519 (bácsi):39. tc., Syll. 289; 1523:19. tc.: non in Kocz, prout plerumque solent, uo. 332. — Deér, Zsigmond 32—3, Mályusz, Társadalom 368—70.

vények ki akarták rekeszteni őket a politikai életből. Amikor az 1447:31. tc. az évenkénti püNKöSDi országgyűlése való megjelenés kötelezettségét kimondotta, a jobbágytalan, sőt húsznál kevesebb jobbágygal rendelkező nemeseket kivette hatálya alól. A Jagellókor törvényhozása látván a szegény nemesek roskadozását az országgyűlés súlya alatt, 1498-ban megengedte, hogy tizenegyet küldjenek maguk közül a tömeges gyűlésekre, az 1525-i rákosi decretum pedig csak azokat hívja közülük Hatvanba, akiknek legalább száz forintnyi ingóságuk van, a többiek ismét csak tízenként képviseltetik magukat.¹²¹ Figyeljük meg itt, hogy a politikai szereplés mértéke azonos a hadviselésével: amint előbb 33, majd 20 és 10 jobbágytelek állít ki egy katonát, úgy küldhet a szegény nemesség előbb 20, majd 10 kúria után egy atyafit a diétára. Az országgyűlés a tömeges megjelenés korszakaiban azonos magával a fegyveres nemzettel, s nem újító uralkodók, hanem éppen maguk a tehetősebb nemesek próbálják kihagyni soraikból a teljesen szegényeket, „hogy terheiken könnyítsenek”. Az egytelkeseknek a jobbágyországba való süllyedése mégsem következett be a középkor folyamán; úgy gondoljuk, hogy az armálissal együtt meghonosodott formai nemesség gyakorlata mentette meg őket, a török hódoltság pedig teljesen új problémák elé állította a nagyrészt birtoktalanná vált nemeseket.

A vagyoni állás másik pólusa is a XV. században kristályosodott ki. Míg azonban a vagyontalan nemesek az őket érintő korlátozások ellenére sem szakadtak ki a nemesi közösségből, a főuraknak sikerült a XIII. században abbamaradt fejlődést betetőzve a közös rendi keretből felemelkedni és külön főúri rendd \bar{e} tömörülni. A baro kifejezést már Zsigmond idejében használják másokra is, mint az ország méltóságaira, a harmincas évektől kezdve pedig egyre élesebb lesz a különbség főurak és nemesek között. A *potentiores, praecipui, speciales nobiles* mindinkább külön névvel, sőt külön jogokkal rendelkező társadalmi osztályként jelennek meg a törvényekben. Albert óta a *magnates* lesz ez a név, s a középkor utolsó századában szépen megfigyelhető, hogyan bővül eredetileg szűk köre a nagybirtokosok egyre szélesebb csoportjára, kik egymást (az alsóbbrendűek kirekesztésével) *atyafiaknak, fratres-*

¹²¹ 1447:31. tc.: *Item quod singulis annis ad festum Pentecostes omnes praelati, barones, magnates et nobiles regni, demptis nobilibus nullo modo jobbágyonem, aut minus quam viginti jobbágyonem habentibus convenient . . . tractentque ibidem ulterius de factis regni, Syll. 128, (a közepe a kormányzó és bárók felváltásáról interpolálnak tünik, Kovachich is megütközött rajta, Suppl. II. 91); 1495:25. tc.: *mediocres et pauperes* nagy költségei; 1498:1 tc. 9. §; 1525 (rákosi):36. tc. fent 57. jz.*

nek tekintik. 1439-ben a mágnások példáulként a rác despotát és Cillei grófot említik, húsz év múlva már Mátyás realizmusa felismeri, hogy egyes nemeseknek a többiek fölött külön állásuk van, a status baronie. A kiemelkedő jogállás egyik biztos jele az örökös főispánság volt, a főrendiség kialakulásának egyik hatalmas tényezője. Az 1492:21. tc. már valóságos szemlélet tart a főnemesség sorai fölött; előadja, hogy vannak du x-ok az országban, mint Korvin János és Ujlaki Lőrinc, vannak azután örökös és szabad ispánok, mint Zápolyai István, Bazini-Szentgyörgyi János és Zsigmond, a Frangepán és a Korbáviai grófok, akik a banderiumos bárók módjára jobbágyaik számarányában állítanak katonákat. Amikor ezt a cikket az 1498:22. tc. megismétli, a legelőkelőbb réteget már bárónak mondja s az említett főurakhoz nemcsak Vingárti Geréb Péter nevét, hanem még negyven banderiumkiállítóét is hozzáírja. A XVI. század első éveitől kezdik a főpapságot és főnemességet egyszerűen domini-nak nevezni, bár a régebbi megjelölések (speciales nobiles, magnates) sem tűnnek el. A törvények szóhangzatából kétségtelenül kitűnik, hogy a domini és a nobiles két különböző kategória.¹²²

¹²² 1397: Holub, Alk. tört. 133; 1415: fent 32. jz.; 1425: quilibet nobilis vel baro, LK. 1925, 186, 1932, 278; 1435(II):17. tc.: a háramlott birtokokat a jogkérdés tisztázásáig gondozza ... homo communis, nobilis et idoneus ... non tamen ex baronibus, nec de potentioribus, sed de mediocribus nobilibus electus; 1439:25. tc.: despotus Rasciae et comes Ciliae, caeterique magnates, domini videlicet possessiones, castra, fortalitia, civitates, oppida et alia bona in hoc regno Hungariae habentes et tenentes; 1447:31. tc. előző jz.; 1454:11. tc.: quicumque tam praeiatorum ac viro- rum ecclesiasticorum, ac et magnatum, necnon nobilium ac possessionato- rum hominum ...; 1459:39. tc.: Praeterea sunt plures nobiles, qui quodammodo statum baronie, seu alium honestum statum ultra ceteros nobiles habent, tales pro honestiori statu suarum uxorum nobiles in munere iuxta aestimationem dictorum connumerato- rum in domibus suis relinquere poterunt ...; Syll. 173; 50. tc.: Postremo, si aliquis baronum spiritualium vel secularium, necnon regnicolarum maiorum vel minorum praemissa facere non vellet ... uo. 177; 1463:6. tc.: Senescalci etiam, pincernae et dapiferi, qui coram consortibus baronum et potiorum nobilium iuxta antiquam consuetudinem supportati sunt, mittant exercituantes de ipsorum jobbágyonibus modo supradicto, uo. 181; 1463. erdélyi 8. pont, fent 119. jz.; 1477: fent 53. jz.; 1486:60. tc.: fent 105. jz.; 1492:21. tc.: Sunt etiam domini duces in hoc regno ... sunt praeterea comites perpetui et liberi ... qui instar baronum banderia habentium (állítanak hadat); 1495:8. tc., státusuk szerint fizetett ünlőkök, fent 117. jz.; 1498:3 tc.: Quia tamen nobiles huius regni per magnates et potentes, ac etiam inferioris conditionis homines ... crebro molestentur; 22. tc.: Sunt praeterea domini barones in hoc regno ... comites perpetui et liberi ... caeterique domini barones ... (mint az 1492:21. tc.); 1514: nonnulli forent domini in comi-

Werbőczy munkájának érdemi részét a nemesi egyenlőség tété-
lével kezdi. Olyan szembetűnő tényt azonban, mint a főnemesség
létezése, még ő sem mer letagadni; az azonos szabadságtól való elté-
réseket tehát iparkodik a vérdíj mennyiségére szorítani. A főpapoké
és báróké 100, a nemeseké csak 50 márka, s ennek felel meg esküjük
értéke is. Ez sem szabadságuk, hanem méltóságuk és hivataluk címén
— fúzi tovább, — a főpapokat egyházi méltóságukra, a bárókat a
királytól kapott hivatalukra való tekintettel. „Amiért közelebb álla-
nak vagy ülnek a királyhoz és legelőször szólanak a tanácsban, s a
közjó előmozdításában és a haza védelmezésében előbb állanak a többi
nemeseknél, méltóságuk s hivataluknál fogva méltán azok fölé emel-
kednek.”¹²³ Nos, Werbőczy ebben a címben nem mondott igazat,
mégpedig két okból. Először, mert a báróság az ő idejében már nem-
csak hivatal volt, hanem a nagybirtokosok összefoglaló neve, amint
az I. 93. címben (a *barones solo nomine* hitbérével kapcsola-
latban) maga is elismeri; másodsor, mert a bárói státust már a
XV. században sem csak a magasabb vérdíj és eskü, hanem törvé-
nyekben megállapított külön jogok választották el a köznemeségtől.
A külön kiváltságok birtokosai pedig külön rendet is alkotnak.

Próbáljuk ezeket a kiváltságokat röviden felsorolni. A
személyt illetők, a vérdíj és a magasabb eskü régi szokásnak meg-
felelően jártak a báróknak. A különös megbecsülés azonban család-
jukra is kiterjedt. Feleségüknek magasabb hitbér járt, amellet nem
kellett személyesen a hiteleshelyhez járulnia, ha bevallást kívánt
tenni, hanem az egyházi testület küldötte ki hozzá valamelyik tagját.
Már 1435 óta megengedte a törvény, hogy az előkelőbb nemes háború
idején feleségének, családjának, várának és jószágainak őrzésére

tatu isto bona habentes, sed et nobiles eiusdem comitatus, (kik nem fize-
tik a kamarahasznát és a subsidiumot, ezért a megve hajtsa be) tam de
dominorum et quam etiam nobilium omnium bonis, Sopron II. 615; 1514:
35. tc.: ne adják a lázadó nemesek jószágait ... dominis et magnatibus,
qui etiam alioquin satis habent; 1518 (bácsi) 29, ill. 1519 (bácsi) 26. tc.:
domini 800, nobiles 400 frtot fizetnek, ha nem jönnek a diétára, Syll. 283;
1523:18. tc.: Item quilibet dominorum ac nobilium et alterius conditionis
possessionatorum hominum ... uo. 332; 1525 (rákosi) 16. tc.: dominorum
baronum et aliorum specialium nobilium pariter proventus, uo. 355; 38.
tc.: Item ianitores seu magistri curiae dominarum consortium specialium
nobilium, pro custodia domus ac familiae eorum domi quidem manere pos-
sunt ... uo. 363. — Hozzá a proceres feltűnésére és a magnates szó ér-
telmére Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon 24,
jegyzet, 191, jegyzet, 311 sk.; továbbá Hajnik Imre: Az örökös főispán-
ság, a magyar alkotmánytörténetben (Budapest 1888. Ért. a tört. tud. k.
XIII. k. 10. sz.); Mályusz Társadalom 360 l.

¹²³ Tr. I. 2 (az id.), 93, II. 40. — Schiller, Főrendiség 270, jz.

néhány egyébként hadköteles nemes familiárist hagyhasson otthon, s az idő multával mind népesebb serviens-had vonta ki magát ilyen módon az ország védelméből. Csak példaként említjük meg a bárói státust elismerő 1459:39. törvénycikket, mely az otthonmaradottak között várnagyokat, udvarmestereket (senesall), étekgókat, pohárnokokat, sáfárokat sorol fel. Nem vonták meg ezt a kiváltságot még az 1520-as évek forrongó köznemesi gyülekezetei sem. Csak az a kikötés fűződött hozzá már régebben, hogy a távolmaradó familiáris birtoka arányában, vagy maga helyett küldjön egy vagy több vitézt a királyi seregbe.

Mindez már magában is elég külön kiváltság volt, ehhez járult azonban még több olyan is, amely a hatalom gyakorlásában is kitüntető helyet biztosított a mágnásnak. A vármegyei hatóság — még szólunk róla — az Anjouk idejében már egyetemesen kiterjedt a megye minden rendű és rangú lakosára, egyre gyakoribbak lettek azonban a felmentések, amelyek ellen Mátyás próbálta felvenni a harcot. Az ilyen *exemptio* azonban magát a birtokost tette népei bírójává minden ügyben, s így a szabad ispánsággal volt egyértelmű; ez ismét a főnemesség kialakulásának tényezője lett. Végeredményben tehát az alakuló mágnási rend most már *egyedül* bírja azt a kiváltságot, melyet az Aranybullák idején még minden serviens élvezett: hogy csak a király ítélhet fölötte. Még az 1486:21. tc. is, mely a főispánok, a bán és a vajda hatósága alóli felmentéseket meg akarja szüntetni, meghagyja ezt — a szentkirályok ősrégi rendelkezésére hivatkozva! — a szabad ispánoknak, akik csak a király személyes joghatósága alá tartoznak. Elgondolhatjuk, milyen lehetett a tényleges helyzet! A mágnást ezenkívül megillette a király tanácsában való részvétel. Nemcsak Werbőczytől tudjuk ezt, hanem a Frangepánok számára a XV. század végén hamisított oklevélből is, mely 1260-as kelettel besorolja a grófi családot a magyar *primates* társaságába, egyenesen a király személyének veti alá s helyet biztosít neki a tanácsban. Minthogy a királyi tanács az országgyűlési tárgyalások irányítója, s belőle alakul ki ennek felsőtáblája is, természetesen tarthatjuk, hogy már a XV. század közepén személyesen hívják meg a mágnást az országgyűlésre, míg a köznemesség csak követei útján vesz részt. Erről a számos ránkmaradt egyéni diétai meghívó tanúskodik. Az özvegy Beatrix a hozzá hű báróknak vindikálja még a királyválasztás jogát is. Ezek szerint a főúri rend nem egyszerre kapta meg rendi kartáját, hanem a középkor végének egymást követő törvényeiben szilárdult meg jogállása, melyet Werbőczy párt-

jának érdekeit nézve letagadni iparkodott s ezt a Hármaskönyv be-
cikkelyezésének elmaradásával fizette meg.¹²⁴

A főúri rend felemelkedésének okait alig kell bizonyítanunk. A nagybirtok nagyobb tekintélyt adott, s nagyobb honvédelmi ter-
heket is rótt urára. A mágnások kiskorú fiait is terhelte a nagybirtok-
ra nehezdedő katonai kötelezettség, s mikor a főispán hatósága katonai
tekintetben is kiterjedt a megyei nemességre, a vagyonhoz mérten
kiállított bandériumok egyházi és világi urai (a *domini ban-
deriati*) szinte törvényszerűen emelkedtek a szerényebb tehetségű
non banderiatii fölé. Ne feledjük, hogy az ország mágnásait
azok a törvénycikkék sorolják fel, amelyek bandérium kiállítására
kötelezik őket.¹²⁵ A köznemesek reakciója nem maradt el: láttuk,
mennyire körömszakadtig ragaszkodtak a személyes hadviselés és a
személyes diétai megjelenés egymással összefüggő gondolataihoz.
Törvénybe iktatták az örökös főispánság eltörlését is, mert meg-
sejtették következményeit; természetesen hiába. Azon a tényen, hogy
a nagybirtok több katonát állít ki s így több jogot is követel, e lá-
zongó gyűlések segíteni nem tudtak.¹²⁶ A főnemesi rend megállapo-

¹²⁴ 1435(I):5. tc.: a várőrzésre nemeseket lehet hátrahagyni, ... *similiter ipsi barones nobiles et maiores personae saeculares cum coniugibus et domesticis suis personas nobiles pro magistro curiae et alios ad conservandum honorem curiarum suarum deputandi et relinquendi habeant facultatem*; 1445: egyéni meghívó. Bátmonostori Töttös Lászlónak ... *fratri nostro carissimo, Zichy IX. 91*; 1450: ugyanaz Várdai Miklósnak, *uo. 286 (ld. fent 56. jz.)*; 1453: *ua., uo. 361*; 1454:6. tc.: *Item in domibus notabilium nobilium unus nobilis pro provisorio curiae possit remanere*; 1459:39. tc. *lent 122. jz.*; 1463:6. tc. *uo.*; 1463. erdélyi S. pont, *lent 119. jz.*; 1463: *fratres, lent 211. jz.*; 1486:21. tc.: a mentességek szűnjenek meg, ... *demptis duntaxat perpetuis comitibus, qui ex velustissima divorum regum ordinatione, solius regiae maiestatis iudicio reservari intelliguntur*; 1490: a bárók királyválasztók, *lent 225. jz.*; 1492:97. tc.: *uxores baronum procerumque et aliorum nobilium ... bevallása (v. ö. fent 32. jz.)*; 1495:15. tc.: *exemptiók*; XV. szd. vége (állítólag 1260): *ipsos ... eorumve heredes et successores universos ... universis iuribus, gratiis, honoribus et solempnium liberalitatum illustrium primatum regni nostri Hungarie prerogativis participes et communes instituimus et facimus, atque in consortium, catervam ac numerum locamus, locumque eis ipsorum in medio nostri ministerii in consilio conferimus, (s csak a király íté-
het fölöttük), Frangepán II. 419, hozzá Blagay xlviii, Reg. 1463. sz.*; 1511: *fratres et amici, lent 211. jegyzet*; 1518 (tolnai): 5. tc. szolgáló nemesek helyettesítése, *Syll. 234*; 1525 (rákosi) 38. tc. *lent 122. jz.* — Schiller, Főrendiség 31—2, 117, 241 és jz.

¹²⁵ 1433—35: *Deér, Zsigmond 33—4*; 1454:4. tc. 5. §: *Pro personis vero filiorum magnatum parvulorum homines armati, pro aliis vero pueris et orphanis iuxta ipsorum facultatem consimiliter homines exercituumque transmittantur*; 1500:21, 1526:27. tc.

¹²⁶ 1498:57, 1504:3. tc.

dásához hozzájárult az is, hogy a középkor végén nemcsak a nemesség, hanem a főnemesség is formai kritériumhoz kapcsolódott, s a királyok idegen mintára elkezdték a hercegi, grófi, bárói címek osztogatását.¹²⁷ Az 1608. koronázás utáni 1. tc. a főpapság és főnemesség személyes országgyűlési meghívását és külön tanácskozását szentesítette; az arisztokrácia különállása immár vitán felül állt. A XVII. század drámájában így szól a nemes a főúrhoz: „Nagyságodhoz én nem tehetem magamat, mert Nagyságod nem ember, hanem úr!”¹²⁸ Kérdezzük meg tőle: hová tette Tripartitumát?

Visszatekintve a lengyel nemesség kialakulására, igazat kell tehát adnunk azoknak, akik a sajátos kelet-európai alkotmányfejlődésről szöveltek. Ezt a fejlődést — Eckhart Ferenc alapvető megállapítása szerint — nem kölcsönhatások, hanem hasonló szellemi, gazdasági és társadalmi tényezők tették párhuzamosá.¹²⁹ Alapjául az igen erős és századokon keresztül fennmaradt vérségi közösségek szolgáltak, amelyek a személyes uralom korszakát túlélve a rendiség kereteiben éledtek újjá. Ezek a közösségek a földbirtok megbecsülésének növekedésével igen mély dologiasodáson mentek át, melynek során mindkét megvizsgált társadalomban az előkelőség a birtokhoz kapcsolódott, a birtoktalan pedig rendi állását is elveszthette. Az atyafiság azonban nem hagyta el szegényebb tagjait, sőt házasság révén mindig ki is egészült életerős új elemek befogadásával. Amikor a hadszervezet átalakulásával a római jog még tüzetesen megvizsgálendő hatása alatt a nemesség formai jegyek révén megkülönböztetett, zárt renddé változott, a két megkülönböz-

¹²⁷ Ld. általában Schiller alapos kutatásait, hozzá Décsényi, id. m. Turul 1891, 57 a bárói oklevelekről (1483, 1502—6).

¹²⁸ Szabó István: Nemesség és parasztság Werbőczy után, UP 49.

¹²⁹ Eckhart id. m., Przewodnik 1934, 1, Váczy, Szimb. 87—91. — A közép-európai összehasonlító jogtörténet terén már jelentős eredményeket mutathat fel a dunavölgyi kutatás, most csak két munkára utalunk: Kadlec, Karel: Introduction a l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves, Paris 1933, és Iorga, Nicolae: Le caractère commun des institutions du Sud-Est Européen, Paris 1929. — A hasonló irányban fejlődött magyar és lengyel hűbériség és rendiség mellett most nem térhetünk ki a sajátos vonásokat feltüntető cseh és orosz intézmények tárgyalására. Megjegyezzük azonban, hogy a cseh kutatás ugyancsak erősen hangsúlyozza a földbirtokon alapuló hatalom és a hűbéri-rendi uralom összefüggésének jelenségeit (Kliment, Josef: Pojem věrnost, léno a stav ve starém právu českém, Miscellanea Historico-Iuridica, Kapras-Emlékkönyv, Praha 1940, 142—8), az orosz irodalom pedig a feudalizmus fogalmának kibővítésével a patrimonialis abszolutizmusha torkolló feudalizációs folyamatot emeli ki (Vernadsky, George: Feudalism in Russia, Communications 1938, II. 302—5).

tető jegy közül a származás bizonyult erősebbnek s a XVI. században a magyar és lengyel nemesség egyaránt kaszttá merevült. A nemesi rend tagjainak túlságosan nagy száma, mely ezt a két országot elválasztja Európa többi államaitól, éppen a vérségi kötelékek nagy erejének köszönhető. A kiváltságaira büszke, de szalagföldön szántogató, kocsin hadbavonuló hétszilvafás nemesség politikai rövidlátása a lengyel államot nemesi respublikává tette és a XVIII. században sírba döntötte; magyar társainak azonos irányú munkáját csak az akadályozta meg, hogy a török hódoltság révén meggyengült rendiség az abszolutizmus friss erejével került szembe.

2. Polgárság és jobbágyság

A lengyel nemesség, mint láttuk, teljesen kisajátította az államot s a polgárságot a jobbágysággal együtt még rendi gyűléseiről is kizárta. A magyar társadalomban ez nem következett be hasonló élességgel, a XV. század elejéig egységes nemesi rend s a belőle ezután kivált *speciales nobiles* előkelő rétege azonban éppen úgy kezébe ragadta a politikai élet irányítását, mint lengyel megfelelője. Hogy a papság milyen szerephez jutott, s hogyan illeszkedett bele a kialakuló rendi államba, a következő szakaszban meglátjuk még. Most azt a kérdést kell föltennünk: nem törekedtek-e a társadalom más osztályai is a renddé alakulásra, mint a nemesség és a papság, melyek már a XIII. században megszerezték kiváltságaikat? S ha törekedtek, milyen sikerrel járt mozgalmuk? A felelet, mely külön tanulmányt kívánna meg, ehelyütt csak vázlatos lesz, a polgárság és jobbágyság szerényebb középkori politikai szerepének megfelelően.

E két osztály rendi törekvéseinek kutatását nem szabad egymástól — az újkori rendiség fogalmaival dolgozva — élesen elválasztanunk. Társadalomtörténeti irodalmunk egyik legnagyobb eredménye, hogy a középkori társadalmi osztályok differenciálatlanságára rámutatott.¹³⁰ 1393 körül például okleveleink vegyesen használják a *civis*, *hospes* és *iobagio* kifejezéseket, nem lehetett tehát közöttük olyan nagy különbség. Amint a báró és köznemes között sokáig csak a birtok és a hivatal volt az elválasztó vonal, úgy olvadtak össze jogállás tekintetében a nagy városok és kis mezővárosok, falvak lakói is. Még nem lehetett tudni, melyik településből lesz az újkor merevebb formái között szabad királyi város, melyik süllyed le a jobbágyközségek színvonalára. Az 1405-i decretum nem tesz különbséget *civitas* és *libera villa* között.¹³¹ Az együttélő népek

¹³⁰ Sinkovics István: Nemesség és parasztság Werbőczy előtt, UP 11, 35.

¹³¹ Kring, Költözés 391—2, Mályusz, Társadalom 360—1, Bürger-tum 360.

története is összefonódik a magyar városok és jobbágyfalvak sorával; számukra nem a népiség megőrzése, hanem a társadalomban való minél előnyösebb elhelyezkedés a fontos.¹³²

A hospesek életében figyelhetjük meg leginkább azt a nyugat-európai fejlődésmenetet, melyet az I. fejezet tárgyalt. A rend ott nem születik egyszerűen az egyének összefogásából, hanem lassú alakulás eredménye: először kis testületek, korporációk jönnek létre, ezek alkalmi társulásokba tömörülnek, majd kivívják politikai szerepüket és közjogi szabályozásukat is. Ezt a folyamatot a többi rendeknél pogánykori előzmények, külső erők zavarták; itt igazán nem volt semmi multja a tömörülésnek: kis telepescsoportok jöttek be az országba bebocsátást kérve és életlehetőséget keresve. Ezek az elemek előbb inkább szétszóródva, majd a XIII. századtól egyre inkább tömörülve helyezkedtek el, s a privilégiumok századában mind többen kapták meg a testületi kartát.

Bár a szentistváni törvényhozás már megemlékezik a magánosok hospeseiről, a legtöbb telepes mégis a király földjére szállott. S itt gondoljunk vissza egy pillanatra a királyi familia bomlására. Képzeljük magunk elé ennek különböző rétegeit s azután húzzuk át sorra azokat, melyek a XIII. század folyamán önállósultak: főpapokat és papokat, főnemeseket és servienseket (nemeseket). Kik maradtak meg személyes kapcsolatban az uralkodóval? A hospesek és a szolganépek (udvarnokok stb.), tehát a későbbi polgárok és jobbágyok. Ez a körülmény talán újabb okát adja IV. Béla „városfejlesztő” politikájának. A nagy király először vissza akarja szerezni a várbirokat: ez nem sikerül, csak elkeseredést kelt. A tatárjárás után iparkodik a peremvidéken a hadiszolgálatot birtokhoz kötni, ezzel egyidőben a telepésekhez fordul, kikben hadi és gazdasági erőt sejt, és kiváltságokkal ruházza fel őket.¹³³ A szászokat, kúnokat, jászokat és más népeket még a XV—XVI. század fordulóján is határozottan a király népeinek tekintik.¹³⁴

A köznemesség, mely éppen alakulóban van, igen érzékenyen fogadja IV. Béla politikáját. A kúntörvényekből arra következtethet-

¹³² Szabó, Magyarország 61.

¹³³ A királyi hatalom megváltozott magatartására ld. Mályusz, Nemz. pol. 392—6.

¹³⁴ 1481: Cum autem universi Saxones instar Cumamorum, Philisteorum et ceterorum huiusmodi nationum homines ad solam regiam nostram maiestatem et neminem alium pertinere debeant, Teleki, Hunyadiak XII. 189; 1498:47. tc. ugyanezekről: servilis conditionis homines; 1514:3. tc. 3. §, 23. tc.: királyi jobbágyok.

tünk, hogy birtokjogi kérdések okoztak ellentéteket a jövevények és a régi tulajdonosok között. Ilyenekre mutat a század nagy privilegiáumainak állásfoglalása is. 1222-ben, majd 1231-ben igaz, nem sokat törődnek más osztályokkal, mint a nobilisokkal és a serviensekkel, de egy-egy fejezet szól a várjobbágyokról és a vendégekről is. A várjobbágyok maradjanak meg a Szent Istvántól kapott szabadságukban, a mindenféle nemzetbeli jövevények pedig abban, melyet kezdetben (tehát betelepülésükkor) adtak nekik.¹³⁵ Egy emberöltő múltán már megváltozik a hangulat. Az 1267-i törvény terjedelme jóval szerényebb, mint a két Aranybulláé, tehát csak a legfontosabb rendelkezések férnek bele. Mégis kétszer van szó itt a szabad vendégekről, ill. szabad falvakról. A 2. cikkben egyenesen az irigység szólal meg: ha valamilyen népek a király vagy a királyné nevében várföldre vagy udvarnokföldre telepedtek, azt a területet vissza kell adni a várnak vagy az udvarnokoknak, „ne ipse ville gaudere debeant privilegiato nomine hospitum liberorum”! Az 5. cikk pedig két báró tanúskodása alapján visszaadhatja a nemeseknek azokat a földjeit, melyeket királyi és királynéi szabad falvak, udvarnokok vagy várnépek foglaltak el.

A század végén a királyi jogokat (helyesebben javakat) így sorolják fel: várak, birtokok, városok, vendégek és uvarnokok.¹³⁶ Az országgyűlés felfogása tehát ekkor is azonos az 1514-ivel: a városok és telepések a király (akkor: a korona) tulajdonai. Hozzátehetjük: a régi királyi familia utolsó maradványai, melyeknek túlságos dédelgetése sérelme a nemességnek. Talán ezért terjesztik ki 1351-ben a kilencedkötelezettséget a szabad falvakra és az udvarnokfalvakra is, csak a falas városokkal tesznek kivételt (6. fc.). Itt is a XV. század végének megkülönböztetése jelenik meg először. A városoknak, ill. telepéseknek ez a félig-meddig dologi jellege azonban nagy előnyöket is jelent számukra, mert ezen a réven kerülnek a király pénzügyeit intéző tárnokmester hatósága alá, akinek a külön *iurisdictione*-t köszönhetik.¹³⁷

A külön joghatóság azonban csak akkor alakulhatott ki, mikor a városok gazdasági szempontból annyira megerősödtek, hogy irányítására is képesek voltak. Helyesen emelte ki Mályusz,

¹³⁵ 1222:19, 1231:27. tc. Persze szó sem lehet arról, hogy „ab imitio” valamilyen szentistváni szabadságot jelentene; éppen a cikkek szövege szól ez ellen.

¹³⁶ 1290:8. tc., Syll. 18.

¹³⁷ Szentpétery Imre ifj.: A tárnoki ítélőszék kialakulása, Századok 1934, 511 sk.

hogy a városi privilégium mit sem ért, ha nem volt mögötte gazdasági erő.¹³⁸ Erre városaink a XIV. század második felében tettek szert, nem utolsósorban I. Károly céltudatos gazdaságpolitikája folytán. Ez volt az az idő, amikor a királyok magukra hagyták a városokat, fejlesztésük helyett inkább anyagi kihasználásukra törekedtek, sőt eladományozásuktól, elzálogításuktól sem riadtak vissza.¹³⁹ S mégis ez a kor volt az, amelyben a városok újabb lépést tettek országos renddé válásuk felé.

A testületi karták ugyanis alkalmat adtak a városok tömörülésére. A király rendszerint egy tekintélyesebb, régebbi város jogát adta az újabban felemelt településnek, s így ez annak leányvárosává lett. A leányváros anyavárosának bíróságához fellebbezett a nehezebb perekben, s a közös joghatóság köteléke hozta létre az egy jogcsaládoz tartozó városok szorosabb összefogását.¹⁴⁰ Az a tény pedig, hogy a királyhoz forduló polgárokat rendszerint a tárnokmesterhez utasították, a negyedik rend kialakulását tette lehetővé. Hiszen éppen ez a külön joghatóság volt a többi rendek kiváltságainak alfája is! Az 1405(I):4, 8 és 12. tc. biztosították az anyavároshoz, valamint a tárnokmesterhez való fellebbezés jogát. Csak azt kellett kivívni, hogy a *magister tavernicorum* ne nemesi, hanem polgári ülnökökkel ítélkezzék. Az első ilyen esetről 1383-ban hallunk, s ettől kezdve folyik a harc nemesek és polgárok között az idegen elemek kizárása érdekében. Az 1420-as években a küzdelemből a polgárok kerültek ki győztesen, a XV. század közepén pedig állandósult az a hét város is, amelyek az ülnököket adták: ezek lettek a szabad királyi városok, Buda, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Bártfa, Eperjes és Sopron.¹⁴¹

A külön városi felsőbíróság, mint ismeretes, a külön jog kialakítására vezetett. A városok eddig is a nemesi jogtól eltérő rendszerek szerint éltek, ezek azonban nem rendelkeztek országos érvénnyel. Közös rendszerbe olvadásukhoz többévtizedes polgári együttműködés volt szükséges. Az első tárnoki statútumok csak 1456-ból maradtak ránk,¹⁴² tehát 15 évvel követték a városi polgárok megjelenését az országgyűléseken. Mályusz találóan jegyezte meg,

¹³⁸ Bürgertum 364.

¹³⁹ Uo. 360, Szentpétery id. m. 532—3.

¹⁴⁰ Wenzel Gusztáv: Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben (Budapest 1877, Ert. a társ. tud. k. IV. 9.), 43—6; Csizmadia Andor: A magyar városi jog (Kolozsvár 1941) 14—5.

¹⁴¹ Mályusz, Bürgertum 386 sk, Szentpétery id. m. 536 sk.

¹⁴² Uo. 546, szöveg 587 sk.

hogya a városok a tárnoki széken való részvételt sokkal többre becsülték, mint az országgyűlési követküldést.¹⁴³ Ott a közös érdekű ügyek megvitatásában kialakulhatott a városi közvélemény is, ami társadalmi szempontból előkészítette a renddé alakulást. A hét szabad királyi város azonban még nem képviselte az egész magyar polgárságot; az alsó- és felsőmagyarországi bányavárosok külön csoportokba tömörültek és közös felsőbírószéket hoztak létre, a többiek pedig némi ingadozás után a személynök joghatósága alá kerültek.¹⁴⁴

A külföldi polgárok kívánságai között szerepelt, hogy ne büntessék őket ítélet nélkül.¹⁴⁵ Ezt a jogosítványt nálunk az 1405(I):7. tc. tartalmazta, mely a városi polgárok elleni represszáliákat eltiltva egyúttal a személy védelmét is biztosította. A városi polgárt eszerint saját bírója előtt kellett perelni, a bírót pedig általános kiváltság szerint maga a város választotta.¹⁴⁶ Sőt megszerezték a városok a büntetőügyekben való bíraskodás jogát is, sokszor a *ius gladii*-val együtt.¹⁴⁷ A városi bíróság kizáró elsőfokú joghatósága, továbbá a fellebbevitel szabályozása (tárnokmester, király) biztosította, hogy a polgárt nem ítélik meg a városi jog rendjétől eltérő szabályok szerint.

A többi rendek mintájára a polgárok is kivívták a szolgáltatásoktól való mentességet, bár csak bizonyos mértékben. A városi kiváltságlevelek megfigyeléséből a következő mentességeket szokták összeállítani: közmunka, vámfizetés, részben a harmincad, csöböradó és végül a descensus alóli mentesség. Ezzel szemben, mint láttuk, a fallal körülvett városok kivételével jár a kilenced, az 1405(I):10. és 13. tc. szerint pedig a királyt földesurasága címén megillető *terra gium* vagy *census*, és a különböző ajándékok, köztük a király és a királyné megvendéglése.¹⁴⁸ De hogyan is szabadulhattak volna az adózástól azok a városok, melyektől a király be-

¹⁴³ Bürgertum 392.

¹⁴⁴ Szentpétery id. m. 557.

¹⁴⁵ Lousse, Formation 80; Iványi, id. m. (fent 94. jz.) 15.

¹⁴⁶ Wenzel id. m. 42, Csizmadia id. m. 16, 18, 38. — A választás jogához a polgárok szívósan ragaszkodtak. Amikor Nagy Lajos Dészvár bírószéket (villicacionem) János fia András comesnek hű szolgálataiért életfogytig adományozta (bizonyára a kenézség és soltészség analógiájára), a hospesek régi szabadságaik védelmére felkeltek ellene és arra kényszerítették, hogy az oklevelet Pál plébános kezébe letéve semmisnek nyilvánítsa, s egy szabad telek és városi ház fejében örökös hallgatást fogadjon, Károlyi I. 178.

¹⁴⁷ 1405(I):5. tc. 2. §.

¹⁴⁸ Csizmadia id. m. 16, 32 sk.

vételeinek olyan nagy százalékát várta! Hadkötelezettségük elsősorban a város fallal való körülkerítését és ennek őrzését jelentette (ahol módjukban volt), de küldöttek meghatározott számú fegyvereket a királyi hadseregbe is és anyagilag is hozzájárultak a hadviseléshez.¹⁴⁹ A polgárok katonai kötelezettsége a kontingens megállapított létszámát illetően a kondíciós népekével volt rokon.

A nemességhez hasonlóan a polgárság is megszerezte kiváltság-leveleiben a rendelkezési jogot jószágai fölött. Az újkori jog szerint, ha a polgár után nem maradt örökös, vagyona a városra szállt, tehát az egyháznagyoknak prédiálisaikkal, földesuraknak jobbagyaikkal szemben fennálló háramlási jogát lakóival szemben a város gyakorolta, bár még Mátyás is magának vindikálta ezt. A magánhatalom alatt álló városok természetesen a jobbagyközségekkel egy beszámítás alá estek. Mondhatjuk tehát, hogy a szabad tulajdont nemcsak az egyes polgár, hanem a városi közösség is elérte az újkorra.¹⁵⁰ Messze vezetne, ha a gyökeres jogot tovább taglalva rámutatnánk azokra a jelenségekre, melyekben a város mint földesúr jelenik meg. Adománnyal, vásárlással, fenyegetéssel és ígérétekkel egyre nagyobb számú falut szereznek meg a hatalmasabb városok és az ott lakókkal szemben éppenúgy közhatalmat gyakorolnak, mint az egyháznagyok vagy nemesek. Ezzel a nagy birtokszerzéssel együttjár a városokat környező magyar települések elnémetesedése is, melyet persze az államhatalom még közömbösen néz.¹⁵¹

A városoknak kiváltságaik biztosítására szankció is állt rendelkezésükre. Nemcsak a gazdasági erő, a tárnoki széken vagy országgyűlésen való felszólalás adott nyomatékot a városi igényeknek, hanem egy-egy esetben formális ellenállási jogot is kaptak. Mátyás 1474-ben értesült Beszterce aggodalmáról, hogy magánföldesúr hatalmába akarja adni a király. Ezért kijelenti, hogy sohasem volt szándéka a korona javait csökkenteni. Ha ő, vagy utódai mégis

¹⁴⁹ Uo. 35—6. — Az Árpádkor idevágó szabályait összeállította Váczy, Serv. 360 (1).

¹⁵⁰ Csizmadia id. m. 36—7. — 1352: végrendelet szőlőről, melyet Peturmann budai civis hűtlenségéért adományozott a király, Anjou V. 613; 1488: Mátyás budai házat adományoz a toledói Cotta Márton művésznak, mely Marczali Lászlóé volt ... sed per mortem et defectum seminis eiusdem ... ad nos collationemque nostram optimo iure devoluta extitit, IT. 1880, 582. — Várnagyok adománya hospeseknek 1443: Hazai okt. 406; eladás az oppidum urának beleegyezésével, 1464: HO. I. 362.

¹⁵¹ Mályusz, Bürgertum 376—7, tőle Hitel 1943, 286 sk., Csizmadia id. m. 35. — Az 1498:38. tc. megyei joghatóság alá rendeli azokat a városokat és polgárokat, kiknek megyei területen birtokuk van.

eladományozná a várost, megengedi, hogy a felkérőnek „hűtlenség vétke nélkül” ellenszegüljenek minden erejükkel. (Ugyanaz a fordulat, mint az Aranybullában!) Hasonló jellegű lehet az az oklevél, melyben a hét alsómagyarországi bányaváros ellenszegülési jogot kapott a nagylucei Dóczyak hatalmaskodásai ellen (1502).¹⁵² Világos persze, hogy ezek az ellenállási engedélyek nem a király, hanem egy-egy nagybirtokos ellen irányulnak, a nemesi privilégiumok hatását mégis nagyon jól szemléltetik. Együttal rámutatnak arra is, hogy a *nota infidelitatis* büntetését a király a városokkal szemben is alkalmazhatónak tartotta.¹⁵³

A városi polgárok, s bizonyos vonatkozásokban a városok, mint jogi személyek, az elmondottak szerint már Zsigmond 1405-i városi decretuma értelmében a többi kiváltságosokhoz hasonló jellegű privilégiumokhoz jutottak. Ezt a végzeményt, melyet a király a papi-nemesi országgyűlésekhez hasonló városi gyülekezet kérései alapján alkotott, joggal tekinthetjük a polgárság rendi kartájának. A helyzet némileg hasonlít az Aranybullához: előbb jelenik meg a kiváltságlevél, mint maga a kiforrott rend. A városoknak, melyek ezidőben még nem váltak külön a szabad falvaktól, szelekczióra és koordinációra volt szükségük, hogy renddé válhassanak. A sajátos iparúzó-kereskedő hivatásnak, a velejáró életmódnak kellett megérlelnie a továbbra is csak földművelést űzők kirekesztését, a külső szorongatásnak kellett leküzdenie a városfalakon túl nem látó polgári önzést. A városi *communitas* az egyetlen kötelék, melyet a polgár (ill. városlakó) közösségnek érez: sem vallási, sem faji kötelékek nem számítanak, ha a városon kívüliekről van szó. Éppen ezért alakul ki olyan nehezen a városok együttműködése.¹⁵⁴ Mikor Mihály bakonybéli apát 1432-ben házat vesz Budán, a városi hatóság és az egész közösség felveszi őt a „polgári társaságba”, de a házvétel megengedése fejében meg kell ígéرنie, hogy elő fogja mozdítani a

¹⁵² 1474 márc. 1.: *contra illum, qui eam a nobis vel successoribus nostris impetrasset, extra omne crimen infidelitatis insurgere et ei iuxta vires vestras resistere possitis et valeatis*, Beszterce-Naszód vm. ltára, a kelet alatt (Berger, Urkunden 266), id. Schiller id. m. 248 (126), Veress Endre: Báthory István és Beszterce (Beszterce 1944); 1502: Mályusz, Társad. 386.

¹⁵³ 1456: *nota fenyegetése a hét szék ellen*, Teleki, Hunyadiak X. 527; 1457: város ellen, TT. 1902, 285; 1467: ua. Teleki, Hunyadiak XI. 284; 1476: Szeben és a hét szék ellen, uo. XI. 570.

¹⁵⁴ Mályusz, Bürgertum 383—4.

város javát.¹⁵⁵ Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa és Kiszeben 1442 óta közlik egymással az őket érdeklő híreket, majd közösen küldenek követeket a diétára s 1485-ben szövetségre lépnek egymással. Ugyanígy a küzdelmek során kovácsolódik össze a végül is közös státútumokat alkotó alsómagyarországi hat bányaváros is. A polgári rendi tudat még századokon keresztül szunnyad; kialakulását a tárnokszéken és az országgyűléseken való találkozások mozdítják elő.¹⁵⁶ A legújabb adatok szerint 1441 óta kapnak meghívót a városok az országgyűlésre, s így azóta ők is „az ország tagjai”, mint számos ilyen oklevélben olvassuk.¹⁵⁷ De míg külön tárnoki és személynöki városok voltak, egységes polgári rendről szó sem lehetett: a polgárság távról sem léphetett fel a diétán a főnemesek nyomasztó súlyával, vagy a köznemesek harcos politikai egységével. Ennek a fogyatéknak a figyelembevételével azonban a külön joghatóság és a tárnoki jog megszilárdulásától, a XV. század közepétől kezdve legalább a városok élgárdáját rendnek kell tekintenünk. Mályusz a XVI. század elején ismeri ezt el, kétségtelenül arra a nemesi reakcióra való tekintettel, mely 1490 után a szabad falvak ellen megnyilvánult.¹⁵⁸ A nemesi renddel egyidőben ez a kor hozta meg a városi rend formális lezárását is; ez a kérdés azonban már szorosan összefügg a jobbágyközségek sorsával.

A polgárság renddé válását megismerve ugyanis az a kérdés áll előttünk: vajjon a jobbágy, melynek patrimonialis függését a IV. fejezetben tárgyaltuk, meg volt-e elégedve sorsával, nem törekedett-e országos rendi állásra? S a nemesség elnézte-e a szabad birtoklásra irányuló próbálkozásokat? A XV—XVI. század fejleményei azt mutatják, hogy nem.

Már a hospes-jobbágy megkülönböztetésének feltűnő ingatagsága is arra mutat, hogy középkori jobbágyságunk még nem szorult annyira a rendiség merev korlátai közé, mint az újkori. De ekkor még a városi privilégiummal rendelkező helyek száma is sokkal nagyobb volt, mint az igazi városoké. Mályusz számításai szerint a Magyar-irodalom területén a középkor végén kb. 800 „város” lehetett;

¹⁵⁵ Ld. erre Iványi id. m. 1432: iudex et iurati cives, necnon communitas civitatis Budensis nos in ipsorum civile consortium assumens, Панън, VIII. 478.

¹⁵⁶ Mályusz, Bürgertum 363—5, 369—70, 383—6. — Csizmadia (id. m. 17) ragaszkodik az 1405-i gyülekezet országgyűlés jellegéhez, ám a decr. 11. cikke határozottan csak a városi követekről szól!

¹⁵⁷ Iványi id. m. (1), Mályusz, Bürgertum 393—5, Ld. alább 205. jz. — 1498:40. tc.: a király megtartja szabadságaikban a városokat.

¹⁵⁸ Mályusz, Bürgertum 375, Wenzel id. m. 48—9.

A nemesség és jobbágyság küzdelme a szabadköltözési jog területén zajlott le. Az egységes szolgáltatásnak mindenképpen rögzítő hatása volt, ezért már Mátyás halála után kimondotta az 1492-i törvényhozás azt a nevezetes jogszabályt, hogy azok is kilencedet kötelesek fizetni, akik más földesúrtól szántót vagy szőlőt bérelnek. Minthogy ez még a szabad királyi városok idegenben bérlő polgáira is kiterjedt, az ország egész területe kilencedköteles lett, kivéve a városok saját territóriumát. Az oppidumok lakóinak jobbágysorba süllyesztését e törvények nem érték el; a mezővárosok mögött ott állott a nagybirtok hatalmas politikai befolyása.¹⁶² A polgárosodás lehetőségei mégis megromlottak a Jagellók korában s a falvak elnéptelenedése, az oppidumok felemelkedése és az erős visszahatás olyan politikai válságot idézett elő, melynek véres lázadásban kellett ki-robbannia. Az 1514-i törvények azután végkép eltiltották a szabad költözést és a városba áramlást, s így az oppidumokra is halálos csapást mértek.¹⁶³

A jobbágyság rendi fejlődését a földesurak természetesen minden eszközzel megakadályozták, s ezért egyenletlenné, lökészerűvé vált. A parasztok összefogása, egységes fellépése sohasem egyes hatalmasabb mezővárosok tömörülésének útján, hanem mindig csak a fennálló rend erőszakos megváltoztatásával, lázadás formájában valósult meg. Ebből a szempontból különösen nevezetes az 1437-i erdélyi jobbágylázas. Az az egyesség, amelyet ez év július 6-án az erdélyi nemesek sikeresen vitézkedő jobbágaikkal kötöttek, rendként mutatná be nekünk a jobbágyságot, ha nem lenne olyan fájdalmasan elszigetelt megnyilatkozás. Már a kolozsmonostori konvent előtt megjelenők is két „egyetem” képviselői: az *universitas nobilium* lép szerződésre az *universitas regnicolarum, Hungarorum et Valachorum huius principatus Transylvaniae*-val. A parasztok tehát a *regnicolarum* nevet is igénylik, mely eddig csak a rendi nemzet tagjainak járt ki s büszkén hirdetik, hogy ők Szent István s a szent királyok szabadságait akarják visszaszerezni, melyek Magyarország minden lakosának adattak.¹⁶⁴

Kívánságaik még meglepőbbek. Az úriszéki joghatóságon nem

¹⁶² 1492:47. tc., hozzá Mályusz, Bürgertum 372; továbbá tőle: Az 1498:41. tc., Századok 1929—30, 809 sk., Szabó id. m. 55—6.

¹⁶³ Uo. 58—9.

¹⁶⁴ ... pro reacquirendis et reobtinendis pristinis libertatibus per sanctos reges cunctis huius regni Hungarorum incolis datis et concessis, Teleki, Hunyadiak X. 3—4. — A principatus kifejezés korai!

akarnak változtatni, de személyük védelmére a büntető eljárás szabályait hívják fel. Nem szólva szabad költözködésükről, melyet súlyos szankciókkal biztosítanak, még a titkon eltávozó jobbágyot is „jogszerűen, az ország szokásjoga szerint, illetékes rendes bírójától” kell visszakövetelnie urának, s esküvel bizonyítania fennhatóságát.¹⁶⁵ Szolgáltatásait pontosan meghatározzák, de fenntartják azt a lehetőséget, hogy ha Szent István és utódainak szabadságait a császári fölségtől újra megkapják, aszerint fizessék azokat, s ha a szentistváni szabadságlevél nem tartalmazná a teljes szokásjogot, akkor a *regnicolae* hitelt érdemlő, bölcs férfiakat választ, akik a nemesek kiküldötteivel a részletekre nézve megállapodnak.¹⁶⁶ Polgári mintára szabad végrendekezést is kötnek ki a magtalan jobbágy számára; az uraság csak egy hároméves tinót vehet el jószágaiból, melyek egyébként feleségére és rokonaira szállnak, ezek hiányában a végrendeleti örökösökre, s csak végrendelet nemlétében az úrra.¹⁶⁷

Legfeltünőbb azonban az a biztosíték, amellyel újonnan szerzett jogaikat körül akarják bástyázni. Elrendelik, hogy ezentúl minden évben, Áldozócsütörtök előtt minden faluból, nemesi birtokból és mezővárosból két-két bölcs, hitelt érdemlő idős ember jöjjön össze Bábolna hegyére, s itt a felkelés kapitányai kérdezzék meg tőlük: megtartották-e az urak szabadságaikat, vagy sem? S ha valamelyik nemes a fentírt egyességet egészben vagy részben megsértette volna, hitszegőnek tartásák és nemes társai ne keljenek védelmére.¹⁶⁸ A nádori közgyűlések *requisitio*-eljárásának, a magyar esküdtbíráskodásnak emléke olvad össze ebben a szakaszban a paraszt-országgyűlés most bontakozó képzeteivel. Nem a testületeken keresztül,

¹⁶⁵ ... dominus eorum iuridice, iuris regni consuetudine, a suo iudice ordinario repetat, suo proprio ac aliorum dominorum iuramentis ... comprobando, uo. 6.

¹⁶⁶ ... quod si literas sancti Stephani regis aut successorum eiusdem, in quibus libertates et statuta habentur, ab Imperiali Maiestate possint impetrare, uo. 7.

¹⁶⁷ Uo. 6.

¹⁶⁸ Ordinassent etiam et firmiter observandum statuissent, quod singulis annis perpetuis futuris temporibus semper ante festum Ascensionis Domini de quibuslibet villis et possessionibus ac oppidis duo senes, animo sagatiores et fidedigniores, una cum prefatis capitaneis, vel aliquibus saltem eorum, aut aliis pro tempore constituendis, ad predictum montem Babolna conveniant, ibique iidem capitanei vel alter eorumdem ab eisdem senibus inquirere et investigare valeat, utrum domini eorum ipsos in eorum libertatibus conservaverint, aut non, et si aliquis nobilium premissam ordinationem cum infrascriptis clausulis in toto vel in aliqua parte violasse et eisdem contrarium fecisse repertus fuerit, periurus habeatur et ceteri nobiles ab illius defensione se retineant et retrahant, uo. 6—7.

hanem erőszakosan, s urait utánozva jelenik meg tehát a parasztság mint r e n d 1437-ben, hogy azután nagyratörő álmait vérrel és nyomorúsággal fizesse meg.¹⁶⁹

A XV—XVI. század fordulóján — úgy látszott — a paraszt még patrimoniális jellegű függésénél is alacsonyabb helyzetbe, szolgaságba kerül vissza. A jobbágy költözési jogát eddig az védelmezte, hogy a birtokosok új munkaerők toborzását a maguk kiváltságának tartották; ilyen értelemben nevezték 1480-ban a királyi mezővárosokba beköltözés akadályozását „hires Magyarország egész szabadsága sérelmének”.¹⁷⁰ A köznemesség törekvései, melyeknek az újult erővel fellépő római jog is segítségükre volt, a jobbágy lesüllyesztését célozták. 1486-ban nevezi a törvény a parasztot először c o l o n u s-nak, Werbőczy csak a nemeseket tartja szabadoknak és a parasztságot szolgaságnak mondja.¹⁷¹ Az 1514-i lázadással, írja a Hármaskönyv szerzője, a jobbágyok elvesztették a szabad költözés l i b e r t a s-át és „földesuraiknak teljes és örökös szolgasággal vettettek alá”. A szolgaságot itt az eredetiben r u s t i c i t a s fejezi ki, parasztnak lenni tehát annyi, mint szolgának lenni.¹⁷² Emlékeztetünk itt az előző szakaszban mondottakra: a kor lázasan kereste a származást, a parasztszülöktől való eredet még inkább i g n o m i n i a-nak tünt fel, mint az előző században, a jobbágyszármazásúakat kizárták a magasabb méltóságokból.¹⁷³ A Jagelló-kor visszatért a XI—XII. századhoz, a társadalom nagy elválasztójegye ismét a szabadság-szolgaság

¹⁶⁹ Az okmány rendi jellegét méltatja már Németh Gyula Kálmán: Az 1437-iki parasztlázadás és az erdélyi három nemzet uniója keletkezésének története (Nagybánya 1885) 29, 36; Márki Sándor: Dósa György (Budapest 1913) 114; Kovács Imre: Magyar feudalizmus — magyar parasztság (Budapest 1943) 72.

¹⁷⁰ 1480: Pyber Benedek a budai vár provisor a sérelmezi, hogy Vár-dai Miklós nem engedi jobbágyait . . . iuxta laudabilem consuetudinem regni . . . Halasra költözni, hanem zaklatja őket, . . . in preiudicium tocius libertatis incliti regni Hungarie, Zichy XII. 308, id. Szabo id. m. 54 (1). Értelmezéséhez v. ő. 1433: in derogamen consuetudinis et libertatis nobilium (!) ipsius regni nostri, HO. V. 228.

¹⁷¹ Mályusz, Századok 1929—30, 836, Csapodi, Szabadosok 409, Tr. I. 3, 6.

¹⁷² Tr. III. 25, 2. §.

¹⁷³ A jobbágyságra használt megjelölések változására ld. 1331: communes homines, Anjou II. 548; 1348: homo popularis, uo. IV. 44; 1351: ua, uo. V. 511; 1354: popularitas, uo. VI. 238; 1364: rusticus, Gábor, Megeye 220; 1397. decr.: homines ignobiles, MTT. III. 236, 1427: impossessionati vel ignoti, Suppl. I. 328; 1439: ignobilitatis ignominia, HO. IV. 317; 1444: homo populancium ignobilis, Károlyi II. 238; 1482: ignobilitatis et rusticitatis status, Melzer, Okmányok 107; 1486: fent 171. jz.; 1498:47. tc.: servilis conditionis homines; 1504:18. tc.: coloni, rustici; 1514:14. tc.:

kérdése lett és jellemzően ismét *libertinus* volt a neve annak a jobbágnak, akit ura a szolgálai állapotból (a királyi nemesítést utánozva) felemelt és kedvezőbb jogálláshoz juttatott.¹⁷⁴

A XVI. század elejének tragikus változásait a magyar parasztság élet-halálharca előzte meg. Voltak-e rendi törekvései a nyomasztó helyzetéből fellázadó jobbágságnak? Az 1437-i kívánságoknak itt nyomait sem találjuk. Ha a felkelés vezető gondolatait keressük a vezérnek ceglédi beszédében, mely persze ékes renaissance-köntösben maradt reánk, egészen más eszmék tűnnek elénk. Már az ugyanonnan keltezett kiáltványban „csak a király, de nem az urak alattvalójának” nevezi magát, s a nemességgel való eikeseredett ellentét izzik át Taurinus rímein és Tubero józanabb sorain. Az első forrás szerint Dósa meg akarja buktatni a királyokat, kijavítani a törvényeket, összezúzni a nemesség elévült jogait és osztozni vagyonukban. A parasztsereget egyenlő társainak szólítja s felhívja, hogy osszanak meg egymással mindent. Az utóbbi forrás nem tulajdonítja Dósának mindazt, amit a humanisták a középkori parasztlázadásokról tudtak, de nem kevesebb elkeseredést visz be Dósa szavaiba: „A magyar nemesség titeket, kik jobbágyai vagytok, nem tekint polgároknak, hanem rabszolgák gyanánt uralkodik rajtatok...” Küzdjék hát ki szabadságukat s öljék meg a nemeseket. Ha a beszéd ráánkmaradt szövegei nem is mutatnak többet, mint azt: hogyan látták a kortársak Dósa és a jobbágság mozgalmát, akkor is ékesen bizonyítják, hogy az 1514-i véres nyár fegyverforgató parasztszjai gyökeresen le akartak számolni a túrhetetlenné vált kiváltságokkal s minden lefojtott elkeseredésüket uraik ellen fordították. Ezt egyébként tetteik is mutatják, melyek nem tanúskodnának annyi kegyetlenségről, ha nem évtizedek bántalmait hajtották volna a bosszúálló karokat.¹⁷⁵

A felelősség az 1437-i követeléseknek megváltozásaért a földesúri osztályt terheli. Akkor még alakulóban volt a rendi állam, a polgárság is csak készült elfoglalni helyét a papság és nemesség mellett. A jobbágyok még „szabad állapotú emberek,” kik joggal táplálhatták a reményt, hogy küldötteik révén éppen úgy megszólalhatnak gyűlésükön legalább jogaik és kötelességeik ügyében, mint nemes uraik a

mera et perpetua rusticitas; 1516: *popularis condicionis iudex*, MTT. XII. 84; 1521:1. tc.: *rurales, ignobiles, plebeaque sortis homines*, Syll. 291. — A nemtelenség bélyegére ld. fent 76. jz.

¹⁷⁴ Csapodi, Szabadosok 410, v. ö. fent 86. jz.

¹⁷⁵ Márki, Dósa 175, 180, 185, 186 (40), 478; Seress László: Dózsa György és a parasztforradalmak (Budapest 1945) 76—83.

közügyekben. A XV. század közepének jobbágysai rendi állásra törekvő patrimonialis alattvalók, de szabadok; 1514 kegyetlen parasztkatonái a származás által megbélyegzett szolgák, akik szabadságukért harcolnak. A harc elbukott, a megtorlás rettenetes volt, s a magyar jobbágyság, ha nem is valósult meg rajta teljesen az 1514-i hosszú műve, végleg kiesett a rendi állam, s vele a politikai jogok élvezetének köréből.

3. A rendi „ország” alkotmánya

Abban a kérdésben, mikor veszi kezdetét a magyar alkotmányfejlődés rendi korszaka, nagyok az ellentétek irodalmunkban. A véleménykülönbségeket itt is a fogalommeghatározás bizonytalansága okozza, s ezért megbízható eredményekre csak akkor juthatunk, ha különbséget teszünk az egyes rendek kialakulása és ezeknek a rendi „ország” keretében való egyesülése között. Az előbbi folyamat már a XIII. században létrehozta a papi és nemesi rendet, az utóbbi csak a XV. században zajlott le, egyidőben a polgári rend megjelenésével. A magyar rendiség tehát a XIII., a rendi állam pedig a XV. századtól kezdve számítható. Most az utóbbi felé fordulunk s a II. fejezetben követett eljáráshoz hasonlóan szerkezet, működés és szimbólumok szempontjából fogjuk megvizsgálni, ami egyúttal az Árpádok és a Hunyadiak meg a Jagellók állama közötti nagy különbségre is rávilágít majd.

A rendi alkotmány jellemző vonásait, Weber típusait és a nyugat-európai alkotmányfejlődés tanulságait felhasználva, két lényeges jegybe sűrítettük; ezek a hatalom megosztása uralkodó és rendek között (dualizmus) és a rendi képviselet (országgyűlés). Az utóbbi inkább az állam szerkezetére, az előbbi működésére vonatkozik, míg a szimbólumok a dualizmus kifejezői, de szoros összefüggésben vannak a rendi országgyűléssel. Magyar kialakulásukban, mint mindenütt, karöltve haladtak dualizmus és képviselet, s ezért alapvető kérdésnek a rendi gyűlés fejlődését kell tekintenünk. Ez éppen azért tudja elragadni az uralkodó jogainak egy részét, mert az egész ország képviseletének tekinti magát. Parlamentet képzelhetünk rendiség nélkül, de rendi államot nem országgyűlés nélkül. Mielőtt azonban a magyar országgyűlés kifejlődését megvizsgálunk, egy kis kitérőt kell tennünk. Az angol parlament eredetéről és rendi gyűléssé alakulásáról kívánunk itt néhány szót ejteni. Ezt a kérdést már több mint egy évszázada szorgosan kutatja a szigetország és a kontinens tudományos irodalma.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Ld. tőlem: Az angol alkotmánytörténetírás tegnap és ma, Századok 1940, 181—211, kny. Budapest 1940.

A régi angol alkotmánytörténészek azt tanították, hogy az országgyűlést I. Edvárd alkotta meg az 1295-ben összehívott ún. model parliament-ben. A király személyesen hívta meg az érsekeket, püspököket, hét earlt és negyennyolc bárót (nagyobb hűbér, azaz baronia birtokosát). A főpapoknak magukkal kellett hozniok káptalanuk fejét, az archidiaconust, egy proctor-t minden székesegyház és kettőt minden egyházmegye papsága nevében. Minden sheriff (vicecomes) meghívott megyéjéből két lovagot, az akkor még kisszámú városokból pedig két-két polgárt; ezeket a testületek gyűlésükön választották meg. Ezzel az ország legfőbb tanácsa megszűnt hűbéri curia lenni és az egész társadalmat felölélő három rend (főpapok, főurak és közemberek) képviseletévé vált.¹⁷⁷ Az angol alkotmánytörténetírás mestere, Stubbs tehát úgy vélte, hogy I. Edvárd tudatosan a rendekre alapozta a parlamentet, hogy a helyi képviseleti szerveket összpontosítsa, a nemzeti cselekvést egységesítse és ezzel a király hatalmát erősítse.¹⁷⁸ Ezt a nézetet később „a három rend mítosza” névvel illették és erős bírálatban részesítették. Gneist a maga hegeli szemléletében még tovább ment: már a normann hódítást (1066) követő korban megtalálta a később parlamentté alakult három rendet, III. Henrik idejében (1216—1272) felfedezte a rendek első kormányzási kísérleteit s a XIV.—XV. századot a rendiség korának nevezte el.¹⁷⁹

Újabb kimutatták, hogy a parlament eredetileg nem volt a politika színhelye, valamilyen előre elgondolt törvényhozó testület. Eredete szerint bíróság: the high court of parliament. A court (curia) szó ma is a király minden bíróságának neve, a középkorban pedig egyszerűen az uralkodó (képletes) jelenlétét fejezi ki bírói hatalmának gyakorlásánál. A bíráskodást felső fokon a tanács látta el, melynek összetétele éppen úgy nem volt meghatározva, mint nálunk. A változó tanácsstagoknak alkalmi összejövetelein kívül voltak ünnepélyesebb, mondhatnánk teljes ülési is, ezek a parliamenta (megbeszélések!). Ilyenkor a tanácsot „megerősítették” vidéki lovagokkal és városi polgárokkal: Monforti Simon forradalmi parlamentjét 1295-ben I. Edvárd kísérlete követte. Ez

¹⁷⁷ Stubbs, William: The constitutional history of England in its origin and development II. (Oxford 1880), s ennek alapján Maitland, F. W.: Constitutional history (Cambridge 1931, újrnyomat) 69—75.

¹⁷⁸ Stubbs, id. m. II, 305.

¹⁷⁹ Gneist, Rudolf: The history of the English parliament, ford. Keane, 1889, 60, hozzá Chrimes, S. B.: English constitutional ideas in the fifteenth century (Cambridge 1936) 82—4.

mégsem vált szabállyá: így 1305-ben *plenum parliamentum*-ról olvasunk akkor is, amikor minden résztvevő főnemes és követ eltávozott, csak a tanács tagjai maradtak az ülésben. I. Edvárd idején nem volt szükség tehát tudatos alapításra, új szervezésre. Pollard szerint a bíróságok tárgyalásának a kibővített tanácsba való helyezése vetette meg a későbbi parlament alapjait. De az egyesítés be nem látható fejlődést indított meg. Eleinte a kisebb hűbéreseink inkább hallgattak; tudomásul vették a király kijelentéseit, hozzájárultak kívánságaihoz és néhány hét múlva hazatértek, míg a *parlament* tovább folyt. A testületeknek ezek a küldöttei (*commons!*) nem is ülhetek le a király és tanácsa jelenlétében, szerepük alig lehetett több, mint ma egy gyűlés hallgatóságáé. Mikor azonban a XIV. században rájöttek, hogy egyéni kéréseiknek összefoglalva hatalmas erejük van, magukhoz ragadták ezek révén a döntés lehetőségét és a parlamentet is törvényhozó testületté formálták át. Hiszen csak az egyéni sérelmek kívánnak jogorvoslást, a nemzeti panaszok jogalkotást tesznek szükségessé.¹⁸⁰

A parlament eredetének ez az újabb felfogása könnyen hihető, különösen számunkra. kik a magunk országgyűlését is a törvénynapokra vezetjük vissza. Szépen szemlélteti a testületek megalakulását és küldötteik összefogását is a legegyszerűsebb nyugati alkotmány fejlődésében. De hogyan fér össze az újabb eredményekkel a három rend elmélete? Ezzel szemben már korán felmerültek a kétségek. Ahol politikai képviseleti rendszer alakul ki, annak kevés köze van a bíráskodáshoz: gondoljunk a francia országgyűlés és a parlamentek viszonyára! Az angol országgyűlés mégis bíróságból lett a nemzet küldötteinek gyűlésévé, de nem három, elméletben kigondolt rendből. Egyrészt azért nem, mert a angol társadalom nagy választóvonalra a közvetlen királyi hűbéreseket (*tenentes in capite*) és ezek vazallusai között húzódott, ez pedig keresztülvágta a vagyonszerinti tagozott osztályokat és megakadályozta rendekké válásukat (Maitland). Másrészt azért nem, mert az angolok ebben az időben az *estate* szó jelentésével még nem voltak tisztában, bár mindig láttak valami természetest, sőt természetfölöttit a társadalom hármass felosztásában. Végül a parlament kettős tagozása, amint a XIV. század folyamán kialakult, egyáltalán nem a három rend különválását jelentette: a főpapok, mint főhűbéreseink, báróságuk jogán ültek a

¹⁸⁰ Pollard, A. F.: *The evolution of parliament*, 2. kiad. (London 1926). A továbbiakban is követjük.

főrendek házában, a nemesség a személyes vagy általános idézés ismérve alapján megoszlott a két ház között, a polgárság pedig az alsóházban foglalt ugyan helyet, de ezt nem mondhatta a magáénak, mert mindig a vidéki lovagok, a *barones minores* voltak benne a hangadók. A hivatalnok- és jogászelem sem ülhetett volna az országgyűlésben a rendi elmélet alapján.

Ez a helyzet rendkívül szerencsésnek bizonyult a kontinens vezetőállamainak háromkamarás típusával szemben. A két felső rend egybeolvadása a király kibővített tanácsában fölöslegessé tette az erőszakos megoldásokat, mert a két rend nem szavazhatta le a harmadikat, egymás között pedig szótöbbséggel döntött. Így zajlott le pl. a Tudorok egyházi reformja a főpapok ellenére, a világi peer-ek szavazatával. A nemesi rendnek a személyes megjelenésből kizárt nagy csoportja pedig a városok képviselőivel fogott össze, s így az alsóház az európai alkotmányokban páratlan szilárdságra tett szert. A legfőbb bíróság jellegét tovább vivő főrendiházzal szemben nemcsak a pereskedők, kérelmezők és vádlók csoportja, *the grand inquest of the nation* állott, hanem a helyi testületek közössége is, megyéké és városoké egyaránt: *communitas communitatum*. A kontinens nemzetei nem ok nélkül hagyták el a rendek elnevezést, mikor az angol parlamenti rendszert átvették; a rendi képviseletek megmerevedtek és az egységes nemzeti állam kifejlődésekor áldozatul estek a haladásnak. Az angol parlament elkerülte ezt a zökkenőt azáltal, hogy a *curia regis* elvei uralkodtak fölötte mindaddig, míg az újkori nemzeti állam szélesebb alapot nem vetett a nemzeti képviseletnek.

Az angol alkotmánytörténet újabban ismét közeledett Stubbs régi rendi elméletéhez, mint egyik legújabb művelőjének, Chrimesnek a XV. század alkotmányos eszméiről szóló tanulmányából kitűnik. A legfelső bíróság elmélete szerinte is régen megvolt, de ezzel párhuzamosan kialakult az ugyancsak ősi előzményekre támaszkodó *estate theory* is. Az *estate* szó használata nem bizonytalan, csak több értelemmel rendelkezik, akárcsak az élő nyelvben. Az országgyűlésre való alkalmazása sem kölcsönzés, hanem az angol történelem egy fordulójának következménye. II. Richard letételét és IV. Henrik trónralépését ugyanis (1399) nem szabályszerűen összeült parlament, hanem az ennek megtartása végett megjelent, főnemesekből és közrendűekből, valamint hivatlan londoniakból álló csoportosulás vette tudomásul. A törvényesség látszatának megőrzésére ezeket a későbbi feljegyzések „az ország rendjeinek” nevez-

ték, s a politikai szükségből választott megjelölés teljesen összeforrott az országgyűléssel (the estates of the realm, the three estates).

Mi volt ennek az elnevezésnek, később elméletnek a gyakorlati jelentősége? A király legfelső bírósága olyan tekintélyhez jutott, mely a néptől indult ki s ezentúl mindinkább a társadalom Istentől rendelt csoportjainak, a rendeknek képviselőjét látták benne. A parlament állásának emelkedését jelzi, hogy a XV. század második felében már önállóan említik hozzájárulását a törvények bevezetési, a középkor végén pedig az addig egyedül irányadó transcendens értékrendszertől is függetlenítik, mint az „világi politika helyét”. A három rend „mítosza” így jut új értelemhez. A rendekről táplált ősrégi nézetek nem a parlament megalakulásánál szerepeltek, hanem ennek kritikus korában segítették elő a megszilárdulást; átvezettek a bíróság elképzelésétől a nemzeti képviselő újabb eszméjéig. Ha a parlamentet nem úgy fogják fel a XV. században, hogy az a társadalomnak felülről elrendelt csoportjait testesíti meg, semmi sem indokolta volna a vidéki követek állandósulását és későbbi vezető szerepét az országgyűlésen. Más kérdés persze, hogy helyes volt-e kezdetben a parlamentre vonatkozó közkeletű elmélet, De, mint Chrimes találóan mondja, „még olyan esetekben is, mikor egy adott intézményről vallott eszmék téveseknek bizonyultak, gyakran meg kell fontolni, nem hatottak-e ezek alakítóan az intézményre és nem váltak-e a kezdetben félremagyarázott tárgy történetének részévé.”¹⁸¹

Az alsóházat a XIV. század alkotta meg. Első felében a kiküldöttek nem törekedtek nagyszámú és pontos megjelenésre, de a király és tanács sem becsülik őket sokra. A százéves háború pénzügyi nehézségei azonban már más színben tüntetik fel a szerény megyei és városi követek jelentőségét, s így öntudatuk is fejlődik. A testülettel alakulás jele, hogy az eleinte kizárólagos magánkérvények a testületi petícióknak adnak helyet. 1325 óta a hivatalos feljegyzések különbséget tesznek *pur tote la commune* benyújtott és egyéb kérések között, s ez a közös kérés, a *common petition* lesz a közületek házának alapja. „A középkori intézményeket nem alkotják, azok maguktól nőnek; a közös *petitio* közös elhatározást, közös cselekvést, esetleg közös jegyzőt kívánt; a közös cselekvés szokássá lett, a szokás intézménnyé, az intézmény Házzá.”¹⁸²

¹⁸¹ Chrimes id. m. 81, 85, 108, 140—2.

¹⁸² Pollard id. m. 120.

Ez a Ház is lassan, fokozatosan alakult ki. Az országgyűlés lényegében egy testület volt: a király maga elé idézte az egyházi és világi főurakat, hogy tanácsukat kérje és a vidéki követeket, hogy a költségekhez való hozzájárulásukat megnyerje. A teremben hátul, egy csoportban állottak ezek a követek, s hogy egységes választ adhasanak, eleinte nyugodtabb helyre vonultak vissza: a Westminster-apátság refektóriumába. A papság is külön tanácskozott, de testülete, a *convocation* csakhamar elvonta a parlamenttől; a lordok magukra maradtak a tanácsban, így a vidékiek lettek a parlament egyetlen „bizottsága”. A nemesek és polgárok összefogása azután inkább a városiak ragaszkodása, mint a vidékiek uralomvágya folytán történt meg; a lovagoknak sokkal előbb volt szavuk a tárgyalásokban, mint a megyei kötelékből csak lassan szabaduló városok követeinek. A külön megyei és városi tanácskozások egyre ritkábbak lettek, a *domus communis* körvonalai egyre határozottabbak. Volt már jegyzőjük és szószólójuk is; az utóbbinak volt egyedül szava (*speaker!*) a parlamentben, a király és tanácsának színe előtt. III. Edvárd idejében már tizenkét lovagot és hat polgárt jelöltek ki, hogy a mágnásokkal együtt válogassák ki a törvénynek alkalmas *petition*okat (1340). Ilyen módon kezdtek beleszólani a törvényhozó hatalom gyakorlásába, melyben később vezető szerephez jutottak.

Az angol parlament kialakulása legszebb példája a kisebb közösségből a nagyobb felé haladó organikus fejlődésnek. A király nagyobb tanácsához kapcsolódva épül ki a nemzeti képviselőlet, de nincs határozottan nemesi vagy polgári jellege, mert a súlyt jelentő alsóházban gentry és polgárság együtt szerepel. A rendi elméletet csak a XIV—XV. század fordulójától kezdve alkalmazzák rá, de nem foglalja magában az összes rendeket, mert a papság külön gyűléseket tart. A magyar országgyűlés teljesebb képét mutatja a rendi társadalomnak, de a vérségi kötelékek nagy erejénél fogva egyoldalúan nemesi jelleget ölt. Tekintsük most át kialakulását nem a közismert történeti tények, hanem a korporatív kiépülés szempontjából: hogyan öleli fel az egyes rendek tagjait egyesítő testületeket és hogyan válik a rendi ország megtestesítőjévé a középkor végére.

A rendek kialakulásának első lépései között figyeltük meg a *papság*nak külön joghatóságra és javadalmainak függetlenítésére (tehát a kánoni választásra) irányuló sikeres törekvését. A pápai *iurisdictio*-ban kicsúcsosodó egyházi bírászkodás a papi rendet kiemelte a világi hatalom befolyása alól. A rendi „ország” azonban nem forrhatott össze mindaddig, míg a társadalom egy cso-

portja más hatalomtól függött és más joghatóság alá tartozott, mint a királyé. Zsigmond egyházpolitikája, mely a pápai *iurisdicatio* megszorítására és a főkegyúri jog érvényesítésére törekedett, egyúttal a főpapságnak és alsópapságnak bekapcsolását is jelentette, immár nem a királyi famíliába, hanem a *regnum* kötelékébe. Zsigmondot, tudjuk, Nápolyi László ellenkirály fellépése hozta összeütkezésbe a pápasággal. A *reservatio* és *provisio* kérdésében ugyan már 1387-ben megnyilatkozott a nemzeti ellenhatás, de a pápaellenes hangulat tettekben csak a XV. század küszöbén fejeződött ki. Mikor Nápolyi László pápai legátus kíséretében partraszállt Zárában és meg is koronáztatta magát, Zsigmond elfordult IX. Bonifáctól, de az ellenpápához sem csatlakozott. Minden pápai iratnak (tehát ügyiratnak is) kieszközlését, elfogadását és kihirdetését szabadság-, jószág- ill. javadalomvesztés terhe mellett eltiltotta. A következő évben, 1404-ben magára ruházta a főpapi javadalmak betöltésének jogát is. Intézkedéseinek ideig tartó jellegét mutatja, hogy a pápával történt kibékülés folytán nem kerültek alkalmazásra, de a későbbi fejlődésre így is nagy hatást gyakoroltak. A hagyomány szerint a konstanci zsinaton elérte az uralkodó, hogy főkegyúri jogát megerősítették és a római szentszék elé idézést elsőfokon megtiltották.¹⁸³

A főpapok királyi kinevezése és a papi rend külön bíróságainak ismét a király legfőbb hatósága alá helyezése a XV. századi magyar alkotmányfejlődésnek az előzőtől lényegesen eltérő jelleget ad s az új politika előkészíti azt az állapotot, melyben a klérus is része a rendek nagy közösségének, az „országának”. Ezt az a körülmény könnyítette meg, hogy az egyháziak már Szent István óta tagjai voltak a birtokososztálynak, józágaikon tehát éppen olyan patrimoniális uralmat gyakoroltak, mint a nemesek. Régebben megemlékeztünk már arról, hogy úriszéki joghatóságukat a többi birtokosokéval egyformán az ország szabadságának tartották.¹⁸⁴ De mint jobbágyok urai, osztoztak a többi *homines possessionis*

¹⁸³ Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székekkel, I. (Budapest 1901) 292, 300 sk, 335 sk. — Mályusz Elemér egy újabb akadémiai előadásában bemutatta a konstanci zsinat oklevelét a főkegyúri jog tárgyában, amelyről Werbőczy szólt; tudtunkkal az előadás nem jelent meg nyomtatásban, s így végleges állásfoglalásunkat addigra kell fenntartanunk.

¹⁸⁴ Ld. IV. fejr. 365. jz. — 1455: *Cum antiqua regni nostri et ecclesiarum libertate requirentes viri ecclesiastici quemadmodum et nobiles, suos jobagiones et famulos impossessionatos instar ceterorum nobilium in quibusvis possessionibus et villis eorum residentes ipsimet iudicandi habeant facultatem*, HO. II. 319.

n a t i egyéb jogaiban és kötelességeiben is. 1439-ben pl. az egyháziak birtokain is megtiltották az élelem rekvirálását, 1486-ban viszont őket is kötelezték a vármegye terheinek viselésére. Szemben a kánonjogban irányadó klérikusai egyenlőséggel,¹⁸⁵ a papi rend soraiban is egyre inkább érvényesült a vagyon nagyságához igazodó osztálytagozódás, melynek előrehaladását a világiaknál az imént figyeltük meg. Az egyházi és világi birtokosok közül 1459-ben már kiemelik az egyházi és világi bárókat, később különbséget tesznek bandériumos és nem bandériumos egyháziak között. Emellett a klérikusokra is mindinkább kezdték a n e m e s jelzőt alkalmazni, hiszen (több törvénycikk tanúsága szerint) nekik is voltak nemesi jószágaik: a XVI. század elején pl. egy esperes nemesi házáról, egy dékán nemesi kiváltságáról tesznek említést. Nem egyszer olvassuk, hogy m á s nemesek módjára teljesítenek hadkötelezettséget. Amint azonban a régebben egységes nemesi rendet az osztálykülönbség már a XV. század derekán főurakra és köznemesekre szakította, úgy vált szét a politikai életben a nagyvagyonú főpapság és az alsópapság, s ez a disztinkció érvényesült 1608-ban, amikor az országgyűlés felsőtáblájára jutottak az érsekek és püspökök, az alsótáblára a prépostok és infulás apátok, káptalanai nevében is.¹⁸⁶

A papságnak a nemességbe való beolvasztása az előzményekből természetesen következett. A XIV—XV. század során földesúri és politikai jogokat gyakoroltak, mint bármely más p o s s e s s i o n a t u s h o m o; a középkor vége azonban, mint láttuk, formai kritériumokat kívánt meg. A papi rend tagjait és testületeiket nem lehetett a jobbságba leszorítani, tehát nemeseknek kellett tekinteni őket. Ez a felfogás legtisztábban a Hármaskönyvben jutott ki-

¹⁸⁵ Ld. III. fej. 16. jz.

¹⁸⁶ 1351:6. tc. 1. §, 20. tc.; 1439:18. tc.; 1455: fent 184. jz.; 1459:50. tc.: aliquis baronum spiritualium vel secularium, Syll. 177; 1467: possessionatos homines, tam scilicet spirituales quam seculares, Suppl. II. 193; 1486:64. tc.; 1498:15. tc. világi javak birtokosai; 1504:24. tc.: viris ecclesiasticis, banderiatibus, et non banderiatibus; 1509: archidiaconus ... in domo sua nobilitari, TT. 1878, 655; 1516: Matheus decanus et Petrus comes ... ob nobilitatis eorum prerogativam in presencia alicuiuspiam popularis condicionis iudicis iure astare minime tenebantur, MTT. XII. 85; 1518 (tanácsi): 5. c.: ecclesiastici possessionati Suppl. II. 405; 1523:41. tc.: bona et iura possessionaria secularia possidentes ... prout alii possessionati nobiles, Syll. 340; 1525 (rákosi): 37. tc. instar aliorum regni nobilium, uo. 362. — Az alsópapságnak a középkori politikai életben való részvétele még megoldásra váró egyháztörténeti és jogtörténeti probléma. Említést érdemel, hogy Mátyás 1480 körül a váci káptalannak nota infidelitatis és javadalomvesztés terhe alatt rendelt el bizonyos javadalmakba való beiktatást, Teleki, Hunyadiak XII. 147.

fejezésre. Erdemi tárgyalásának első szavaiban, az I. rész 2. címében az egyenlő szabadság elvét deklarálja Werbőczy. Bár az egyházi személyek, kik az emberi üdvösséget nyújtják nekünk — mondja — nagyobb méltóságúak a világiaknál, mégis az összes főpapok, egyházfők, bárók, mágnások és előkelők egyazon szabadságnak, kivételnek és mentességnek örvendenek, mégpedig nemességük és világi javaik címén. Egy a törvényük, a szokásjoguk, egy a peres eljárásuk, csak vérdíjuk mennyisége eltérő. Ha tehát a Hk. nem is beszél egyenlő nemességről (mint idézni szokták), hanem egyenlő szabadságról és mentességről, a főpapot és bárót a nobilitas tekintetében teszi egyenlővé az egyszerű nemessel. A középkornak minden alanyi jogban kiváltságot látó felfogása találkozik itt a formai jegyeket kereső, merev rendi tagozásra törekvő újkorral. Megismétli az egybefoglalást a Primae nonus 7. §-a, melyben egyenesen azt olvassuk, hogy nemeseken általában főpapokat, bárókat, mágnásokat és előkelőket (is) kell érteni, kik mindnyájan egy és ugyanazon kiváltság védelme alatt állanak. S az uralkodó éppen úgy örököse az egyházi férfiaknak is javadalmukra nézve, mint a nemeseknek birtokukra nézve.¹⁸⁷ Itt látjuk az 1351-i egységes nemesség gondolatának kiteljesedését: a XIV. században még nem foglalták bele a nemesség fogalmába a papságot.¹⁸⁸ A Werbőczy-féle konstrukció természetesen nem szüntette meg a papi rend különállását, s ez osztálytagozódás szerint foglalt helyet az újkori országgyűlések két tábláján.

A papság renddé alakulásában, mint láttuk, kevés szerep jutott testületeinek, s ugyancsak elenyésző a jelentőségük a rendi államba való beilleszkedés során. A magyar egyház nagyjai saját jogukon tartanak zsinatot, papi parlamentum-ot¹⁸⁹ s mint nagybirtokosok foglalnak helyet az ország ügyeiről rendelkező királyi tanácsban, majd a diéta felsőtábláján. A második rend, a nemesség beilleszkedésénél már ugyanolyan módon jutnak szóhoz testületeik, mint a nyugateurópai fejlődésben láttuk. Említettük, hogy a nemesi rend kialakulása nem lett volna lehetséges a vármegyei önkormányzat szervezkedése nélkül,¹⁹⁰ s az ország rendi fo-

¹⁸⁷ Tr. I. 2, 1. §, I. 9, 7. §, I. 10, 3. §.

¹⁸⁸ De ld. fent 33. jz.

¹⁸⁹ 1309: quod dum testis staret in parlamento dominorum archiepiscopi Strigoniensis, archiepiscopi Colocensis, episcopi Varadiensis, Vacien-sis, Nitriensis, Quinqueecclesiensis et aliorum plurium ... (alább) parlamentum factum fuit per praedictos praelatos Budae (másfél évvel ezelőtt), TT. 1889, 412.

¹⁹⁰ Ld. III. fej. 177. jz.

galma is ezeknek a nemesi közösségeknek a tömörülése útján jött létre. Nem kell a nemesi megye kialakulásáról szólnunk; már sokat írtak róla, bár néhány fontos kérdés még mindig nincs felderítve. Mályusz eredményei tisztázták, hogy a királyi serviensek összefogása kezdetben alkalmi koalíció, mely csak a XIII. század derekán kezd intézménnyé szilárdulni, a hasonló életmódot folytató várjobbágyok bekapcsolásával egyidőben.¹⁹¹ A szolgabírák neve is az utolsó negyedszázadban veszi fel végleges alakját, de csak az (Anjoukori) 1298:45. tc. iktatja törvénybe.¹⁹² Az állandósuló bíraskodás révén lesz a tömörülő királyi serviensekből *collegium nobilium* (1248), majd az Anjoukor általános és hivatalos megjelölése szerint *universitas (communitas) nobilium*.¹⁹³ A nagy változások százada a későbbiekre örökségül hagyta azokat a nemesi közösségeket, amelyekből a rendi országnak kellett kialakulnia. Az, hogy Magyarországon a vidéki önkormányzat fejlődött ki erősebben és háttérbe szorította a városiakat, szoros összefüggésben van a vérségi kapcsolatot megőrző, nagyszámú földbirtokos-nemességgel, a keleteurópai fejlődésnek e jellemző sajátosságával.¹⁹⁴

Ezeknek a nemesi közösségeknek országos szereplését Zsigmond uralkodásától kezdve kísérhetjük nyomon. Amint 1405-ben a városokra vonatkozó rendelkezéseit követeik meghallgatása után adta ki, úgy hozta meg az előző évben a bullás papok ellen irányuló tanácsi decretumát a főpapok, bárók, előkelők, nemesek és a szentkorona területének *universitas*-aival történt megbeszélés után, 1405-i II. decretumát pedig a tanácsban való megállapítása után a megyegyűlések elé terjesztette. Széles kört nyitott a nemesi önkormányzatok tevékenységének 1433-i hadi szabályzat-tervezetében is. A *communitates regni* szabad véleménynyilvánítás után állapítják meg a megyei hadikontingenst, szabják meg mindenkinek egyéni kötelezettségét, küldenek követeket a tanácsba ugyanabban az ügyben, mégpedig szegények és gazdagok egyaránt. Ezóta számos esetben hivatalos nyilatkozatok jelentik ki, hogy a nemesi közösségnek joga és kötelessége a követek megválasztása, a hadiadó kiróvása, a hatalmaskodók megfékezése, a magánvárak fenntartá-

¹⁹¹ Tagányi Károly: Megyei önkormányzatunk keletkezése (Budapest 1899, Ért. a tört. tud. k. XVIII. 6.); Török Pál: A nemesi vármegye megalkakulása (Budapest 1907); Holub József: Zala megye története a középkorban (Pécs 1929) I. 93—106; Mályusz, Köznemesség 411—26.

¹⁹² Uo. 422 (1), v. ö. Századok 1909, 155, 320. — Még 1332-ben is olvassuk a *iudex servientum* nevét, Anjou, II. 629.

¹⁹³ Mályusz, Köznemesség 418; Gábor, Megye 38—9.

¹⁹⁴ Hintze 220, 224.

sáról vagy lerombolásáról való döntés és általában minden helyileg ellátható közfeladat. A rendi vonás itt abban van, hogy nem a megye ispánja kapja a megbízást, hanem az egész közönség, mely követei révén az egész ország legfőbb ügyeinek intézésébe is befolyik: I. Ulászló pl. azt írja, hogy őt a főpapok, bárók, nemesek és az ország közösségei választották királlyá! Ezek a közösségek szerinte az egész ország meghatalmazását adhatták a hozzá küldött követeknek, vagyis a kisebb *communitates* együttes szereplését már 1440-ben az ország képviselőitnek tekintették.¹⁹⁵

A nyugati fejlődést figyelembe véve a nemesi testületek *kar-táit* kellene megkeresnünk: ezek azonban hiányoznak. Magyarán- zatul szolgálhat az az egyöntetűség, amely a nemesi megyék fejlődésében megnyilatkozott,¹⁹⁶ valamint az Aranybullának egyetemes nemesi szabadságlevél-jellege. Mégis voltak partikuláris jogai az egyes megyéknek, de csak szokásjogi alapon, s ezekről alig kell szólnunk az V. fejezet részletes fejtegetései után. Voltak ezenkívül külön jogai Pest és Pilis megyéknek is, hogy nem neveznek ki fel- léjük főispánt, s minden megye székének kialakulhatott a sajátos gyakorlata, *libertasa* éppen úgy, mint Kőrösnek, Trencsénnek, Túrónak, Liptónak, Szepesnek, Máramarosnak vagy Krassó-Szörénynek.¹⁹⁷ Ezek a jogszokások öltöttek testet az újkori megyei sta- tutumokban.

195 1404: *prelatorum, baronum, procerum, militum, nobilium et universitatum ditionis sacrae coronae regni Hungariae atque nostro consilio et matura deliberatione diutius prehabitis*, Vest. 200 (regni h. regiae-t olvas); 1405: fent 56. jz.; 1433: *regestum* 4. c.: *per nobilium communitatem, 11. c. per communitatem comitatus, 23. c. fent 53. jz., 25. c. arbitrio et dispositioni praelatorum et baronum et communitatum regni*, Suppl. I. 388, 400, 410, 411; 1434: *a communitate cuiuslibet comitatus*, uo. 458; 1440: *regni eiusdem prelati, principes, comites, barones, proceres, communitates*, uo. 477; 1440: u. így, *de civitatum iocorumque communitates*, uo. 491; 1444:10. tc.: *hatalmaskodások leküzdésére 4 nemest választ*, Syll. 81; 1446:3. tc.: *a várakról dönt*, uo. 109; 1447:1. tc. ua., Suppl. II. 57; 1447: követet küld, Héderváry I. 253; 1453: ua. Zichy IX. 362; 1456: *principes, praelatos, magnates et proceres, ac communitates regionum ac principatum nostrorum superinde consulere*, Suppl. II. 126; 1458:52. tc.: *universitatesque fidelium regnicolarum*. Syll. 156; 1470:1. tc. követek, Vest. 385.

196 Mályusz, Köznemesség 411.

197 1492:24. tc.: *eorum libertatis prerogativa requirente*; 1498:44. tc. 2. §: *antiqua eorum libertate requirente*; 57. tc., mint 1492; 1523: *in sede iudiciaria comitatus Castriferrei contra publicam libertatem sedium iudiciarium crudeliter citra culpam suam verberassent et vulnerassent*, HO. V. 425; 1525 (rákosi): 35. tc. „az alsó részek” 12 megyéjének szabadságait fenntartja, Syll. 361.

A nemesi megyék kebeléből kiemelkedő, tőlük mentességet szerző főurak renddé alakulása nem tüntet fel az egyetemes nemesiséghez hasonló testületeket, hiszen közülük mindegyik az államterület és népesség nagy részét képviselte már, ha nem is megbízás alapján, de a patrimoniális uralom jogcímén. A főiri rend létrejötténél is szerepe van azonban egy másik, Nyugaton megfigyelt jelenségnek: a konfederációnak, ligának. Ilyenekre maga az uralkodó nem egyszer nyújtott példát, híveit maga szervezte kölcsönös hűségre és segítségre kötelezett szövetséggé, mint III. Endre, vagy egyenesen lovagrenddé, mint I. Károly és Zsigmond.¹⁹⁸ Ilyen országos unió próbált rendet teremteni 1386-ban, a királynék fogsága idején, amikor az országgyűlés helyén összegyűlve még a király ellen is megakarták védeni a közösség javát s a szent korona érdekét: ilyen ligát kötöttek egymással Zsigmond hívei megválasztása előtt s feltevéleiket az új uralkodóval is elfogadtatták. Akárcsak a német birodalomban, nálunk is az 1400 és 1460 közötti idő az uniók virágkora,¹⁹⁹ de ezekben mindenütt megtaláljuk a király és a korona (az ország) iránti hűségnek kifejezett fenntartását.²⁰⁰ A szövetségre lépő nagybirtokosok rendszeren kölcsönös segítséget és védelmet ígérnek egymásnak minden támadással szemben, kölcsönösen előnyöket biztosítanak egymás emberei számára, kiket egyébként a szerződés éppen úgy kötelez, s megállapodásukat írásba foglalván kézfogással és esküvel erősítik meg. Az ily módon létrejött liga megsértője természetesen hitszegővé vált, s így becstelenségbe esett. A lengyel alkotmányfejlődésben olyan vészes szerepet játszott konfederációk mégsem voltak olyan ártatlan szervezetkezések, mint amilyeneknek feltűntették magukat: így 1461-ben Maróthi Lajos, Szekcsői Hercegh Pál, Bátmonostori Töttös Lajos és a Gesztiek szervezetkeztek a Bács és Bodrog megyében „a király akaratán kívül” beszélni szándékolt egy arany forintos adó ellen. Az adó elhárítására követséget menesztettek a királyhoz, de addig is kötelezték magukat, hogy ha valamelyiküktől az adót erőszakkal vagy zálogolással ki akarnák csikarni, fegyveres népükkel kelnek védelmére, persze a királynak és koronának járó hűség fenntartásával! A hitszegő becületét vesztí s kártérítésre köteles. A szövetségesek azzal biztat-

¹⁹⁸ Ld. IV. fej. 172—3. jz.; Erdélyi László: Bajtársi egyesületek a magyar lovagkorban, Klebelsberg-Emlékkönyv (Budapest 1925) 249—58; Baranyai Béla: Zsigmond király úgynevezett Sárkány-rendje (Budapest 1926).

¹⁹⁹ Ld. az I. fej. 107. jegyzetnél.

²⁰⁰ Ld. IV. fej. 405. jz.

ták egymást, hogy a király is megtagadta az adószedőket és megdicsérte őket (!), ám Zakoli Péter főkapitánytól hamarosan intést kaptak, hogy fizessenek és ne szítsanak fölkelést. Ez a kifejezés illeti a szövetségre, melyben arra az esetre is együttes fegyveres fellépést határoztak el, ha az únió miatt a királynál vagy másutt valami *mocio* lenne. ²⁰¹

A főnemeselek szövetkezése olyan hatalmi túlsúlyt hozhatott létre, melyet elsősorban az országgyűlésen képviselt köznemesség sínyelt meg. Ezért már 1446-tól kezdve kemény szavakkal tiltják meg a törvények az ilyen konfederációkat és pártoskodásnak mondják őket, melyek a közjó és az ország érdeke ellen vannak. Mátyás uralmának első évében már hűtlenséggel büntetik a szövetkezést, s tudjuk, hogy a nagy király nem is tűrt meg olyan lígát, mely ellene irányult volna. Halála után újult erővel burjánoznak a főúri szövetségek, s velük együtt az elterjedésüket mutató tiltó rendelkezések. Céljukul ezek most is azt jelölik meg, hogy az egyéb kötelekektől megszabadult urak hívebben szolgálhassanak a királynak és az országnak, amiben volt is igazság; maga az uralkodó is szigorúan tiltotta el 1522-ben az országos határozatokat felborító *conventiculum*-ok tartását. A tilalmak azonban hasztalanok voltak, hiszen éppen abban az időben, amikor a nemesekre is kiterjedt a törvények tiltó szava, hallunk egy minden eddiginél szélesebbkörű szövetkezéstről: a kalandosokról, kiknek úniója állítólag az uralkodópár

²⁰¹ 1386: *commodum rei publice et utilitatem regni et sacre corone communem contra quoslibet vovebimus, eciam si regia Maiestas contra id facere vellet, sibi contradicemus et prohibemus tandem cum effectu*, TT. 1878, 173, keltére Magyar Nemzet Tört. III. 394: -1411: Ld. IV. fej. 218, 405. jz., Frangepán I. 162, 165; 1442: a Losoncziaik, Váradiaik és Csapi Ákos ... *consilio nonnullorum notabilium et pociorum hominum ac familiarium nostrorum, bnoum et firmum fedus pacis, fraternitatis et amicie inter nos pariforma esse exoptancium* (a részletezett constituciones-t állapítják meg), *quas enim constitutiones nos tactis invicem manibus promittimus fide mediante sub vinculo fractionis fidei firmiter observare*, Zichy IX. 42, kelte Bámfy I. 646; 1450, 1453, 1458: Ferdinandy Gejza: A rendi elemek a magyar alkotmányban (Budapest 1907, Ért. a társ. tud. k. XIII. 9.) 28 (2); 1459: uo. 29 (1); 1461: Maróthi—Szekcsői stb. liga, Zichy X. 133, 136, 139 (az adót az országgyűlés ajánlotta meg, uo. 144); 1508: Perényi Imre nádor, Ujlaki Lőrincz hg., Frangepán Gergely (más forrásokban: György) kalocsai érsek és Buzlay Mózes kir. udvarmester szövetsége, Iványi Béla: A körmendi levéltár memorabiliái (Körmend 1942) 32; 1522: Suppl. II. 511; 1525: Vest. 618, Ferdinandy id. m. 28 (2); Szabó Dezső: Küzdelmeink a nemzeti királyságért (1505—1526), (Budapest 1917) 208—10; a kalendásokról Burgio 1525. júl. 30, nov. 16 és 1526. máj. 15-i jelentései Mon. Vaticana Hung. III. 1. (Budapest 1884), 249, 282, 376—7, hozzá uo. CXXXV; Szabó id. m. 219.

beleegyezésével jött létre.²⁰² Ki tagadhatná, hogy alkotmányfejlődésünk egy irányba haladt a lengyellel?

A konfederációkat eltiltó törvények egyébként közeli rokonságban állanak azokkal a rendelkezésekkel, amelyek a magánlekötelezést feloldozzák abban az esetben, ha az úr nem veti alá magát az országos nemesség határozatainak. Ezek választ adnak arra a kérdésre: hogyan fogta fel a középkorvégi rendi képviselő az úr és a familiáris viszonyát? Kétségtelen, hogy el kellett ismernie, amint elismerte maga a királyi hatalom is.²⁰³ De amikor az egyre inkább elkülönülő főúri rend érdeke élesen szembekerült a köznemesség akaratával, ez megkövetelte tagjaitól, hogy bontsák fel a szolgálati viszonyt. Korai példája ennek Cillei Hermann bán szlavóniai statutuma, melynek megsértőit familiárisaik nyolc napon belül el kell hagyni. Ugyanezt rendel az 1518-i bácsi országgyűlés azokra az urakra nézve; akik nem fogadják el határozatait, valamint az 1525-i rákosi diéta azokra, akik nem hajlandók eljönni a hatvani forradalmi gyűlésre. Érdekes mégis, hogy II. Ulászló idejében olyan törvényt is hoztak, mely még az úr hűtlensége esetén is méltányolja az iránta való hűséget. Ha valamelyik nemes urától várat kapott tisztségbe és hivatali ideje alatt az úr hűtlenség vétkét követi el, nem esik maga is nota-ba, ha becsületének, emberségének és lovagi kötelességének megfelelően megvédi a várat a király, vagy akár az egész ország ellen. A törvény még elismerő szavakat is talál a „férfián és híven” védekező várnagy számára, kit csak az okozott károk megtérítésére kötelez, s csak abban az esetben marasztal hűtlenségben, ha már urának elítélése után lépett szolgálátába. Ez a törvény világosan mutatja, milyen nagy becsben állott

²⁰² 1446:6. tc.: *Quod omnes tractatus, confoederationes et vincula, inter quoscunque praelatos, barones et regnicolas in alterutrum et mutuo, fide mediante, vel aliter quomodocunque factae et ordinatae, quae scilicet utilitatem regni et reipublicae impedirent, cassae, annullatae et inanes haberentur . . . Syll. 110; 1447:4. tc. ua. Vest. 256; 1458: 52. tc.: Si aliquis regnicolarum maior vel minor aliqua presumptionis audacia partialitatem practicaret et construeret, aut coniurationem aliquam in periculum et scandalum personae regiae vel regnicolarum facere attentaret, contra Maiestatem Regiam nota perpetuae infidelitatis eo ipso sit aggravatus. Cui dominus Rex praeter voluntatem communitatis regnicolarum nequaquam gratiam facere valeat atque possit . . . Syll. 156; 1519 (bácsi): 44. tc., uo. 290; 1522: II. Lajos a conventiculumok ellen, Suppl. II. 502; 1523: 22. tc. domini és nemesek konfederációi, 45. tc. a lázadó mágnások ellen, Syll. 334, 342.*

²⁰³ Ld. IV. fej. 395—401. jz.

a magánszolgálatban tanúsított hűség még a rendiség megmerevedésének idején is.²⁰⁴

Visszatérve a rendi „ország” kebelében egyesülő testületekhez, utolsónak a városokat kell említenünk. Közszeraplásuk az 1440-es években kezdődik, attól kezdve azonban a vidéki közösségekkel együtt állandóan részt vesznek az országot megszemélyesítő gyűlésben. Ha van a magyar alkotmányfejlődésben testület, amelyet *communitas*-nak lehet nevezni, a város az, hiszen külön bíraskodása, sajátos jogrendszere, az együttélés részleteit is szabályozó belső rendje sokkal szorosabban fűzik össze tagjait, mint a külön-külön kis tartományokat igazgató földesurakat. A közösségből kiemelkedő tanácsot 1452-ben külön említik a *communitas*-tól, nem lehet azonban kétséges, hogy ez csak gyakorlati szempontból történik (követküldésről van szó); a városi hatóság éppen a közösség megszemélyesítője és képviselője. Az egyes városi közösségek a nemesiakkal egyesülve részei az egész országot jelképező egyetemes közösségnek, amit a kor szemlélete úgy fejez ki, hogy ők is az ország (elvétve: a korona) tagjai. Mint ilyenek, részt vesznek az állam ügyeinek megtárgyalásában, amint részesei a honvédelemnek is; rendszerint azzal az indokolással hívják meg őket a gyűlésekre, hogy az ott felmerülő kérdések őket is érintik, s így megjelenésük saját érdekükben is áll.²⁰⁵ Említettük már, hogy az ország legfelsőbb fórumán való részvételük mennyire elősegítette belső fejlődésüket, igazi renddé alakulásukat is.

²⁰⁴ 1416—18: Kukuljevič I. 184; 1498:46. tc.: ... illeque honori et humanitati suae, militarique officio satisfacere cupiens ... se et castra seu fortalitia domini sui viriliter et fortiter defensando, adversus regiam maiestatem, aut etiam totum regnum opposuerit ...; 1518 (bácsi): 43. tc., Syll. 268; 1525 (rákoszi): 44. tc., uo. 365. — V. ö. Mályusznak a rendi tudat erősödéséről adott szép jellemzésével, Társadalom 396—7.

²⁰⁵ 1445: bev. Nos universi praelati, barones, milites, nobiles ac civitatisenses, regnicolaeque regni Hungariae in praesenti generali congregatione Pestiensis pro reformanda pace et reipublicae utilitate eiusdem regni insimul congregati ... V. Lászlót királyuknak ismerik el, Syll. 94 (a záradékban is szerepelnek a városiak); 13. tc. felkelnek a török ellen, uo. 102; 1447, meghívó Bártfának: etiam res ipse, pro quibus conventionem facimus, hoc regnum communiter concernat, vosque non mediocrius unum membrum existatis, Suppl. II. 50, Gábor, Kormányzói méltóság 213; 1448: uo. 214; 1452: milites, nobiles, cives et nuncii universitatis nobilium, civitatum et incolarum regni Hungariae, ipsum totum regnum Hungariae repraesentantes ... Bécsben tárgyalnak, uo. 114; 1452, Kassának: aliquos tam de consilio, quam communitate ... concives vestros plena potestatis vestrae auctoritate fulectos, uo. 116; 1453: alább 209. jz., Zichy IX. 361; 1459, Pozsonynak: vos etiam veluti membra regni fidelitatem

A főpapok, az egyházi nagybirtokosok saját jogon jelentek meg az országgyűlésen, a megyék és városok küldötteinek azonban a képviselőlet gondolata adta meg a szükséges súlyt és befolyást. Erről az I. fejezetben már megemlékeztünk; mondtuk, hogy több vonatkozásban is érvényesült a rendi alkotmány területén. Voltak egyes tagjai az állam népének, akiket uraik mint kiskorúakat képviseltek; ezek a magyar középkorban az úri hatóság alatt álló jobbhagyók és a polgárjoggal nem rendelkező városlakók. Mások már maguk választják, utasítják, számoltatják követeket; ezek aktív polgárok, az ő megbízásuk adja meg a követek legitimációját.²⁰⁶ Ebben az értelemben — köztudomás szerint — 1267-ben jelent meg a képviselőlet gondolata a magyar alkotmányban, amikor megyénként két-három nemeset hívott a törvénynapra a harmadik Aranybulla, majd a ritkábban tartott tömeges országgyűlések után 1385-ből van tudomásunk megyénként négy nemes részvételéről.²⁰⁷ Először Zsigmond fejezi ki 1397-ben, hogy ezek többi társaik plena potestate s-ával jelentek meg, s az 1430-as évek óta általánossá lesz a képviselőlet elve a királyi meghívókban, országgyűlési végzésekben. Ez természetesen a rendiség egyik hatalmas létrehozójával, az intenzív államüzemmel van kapcsolatban. Az uralkodónak a török háborúkkal járó megnövekedett anyagi terhek fedezésére rendkívüli jövedelemforrásokra van szüksége, az ország teherbíró rétegeit azonban (szabadságaik értelmében) csak saját beleegyezésükkel adóztathatja meg. Ezért hívja össze egyre sűrűbben azokat, akiknek módjukban van az összesség nevében szólni, adót megajánlani és katonát ígérni.²⁰⁸ A XV. század magyar közjogi felfogása tehát kérdésünkben így foglalható össze: az országgyűlés megyei és városi követei közösségük tekintélyével és meghatalmazásával jelennek

iuramento corporali prestito nobis ut regi Hungariae promiseritis, Suppl. II. 149; 1462: Eckhart, Szentkorona 180; 1477: az összes királyi városok képviselőjéről tesz említést egy átírás, Anjou IV. 293; 1489: Quia vero non minus causam vestram qui estis etiam membra regni nostri, quam predictorum aliorum regnicolarum nostrorum gerimus, Teleki, Hunyadiak XII. 477, id. Csizmadia id. m. 20; 1490, Bártfának, uo. 407, id. Eckhart, Szentkorona 181; 1505, Sopronnak, Suppl. II. 331, id. uo.; 1508: hasonló, Suppl. II. 345; 1510, az erdélyi szászokhoz: Cum autem Fidelitates Vestrae specialis ramus sacrae coronae, et membrum huius regni existant, uo. 352; 1521, hozzájuk: Quum autem vos quoque sitis membrum huius regni, et non minus ipsa defensio vobis, quam aliis fidelibus necessaria sit, uo. 501.

²⁰⁶ Ld. I. fej. 111. jz.

²⁰⁷ 1267: ld. a III. fej. 102. jegyzetnél; 1385: Syll. 54.

²⁰⁸ Ld. Mályusz, Társadalom 351—5.

meg; ennek folytán teljes hatalmuk van, küldöik nevében válaszolhatnak az uralkodó kívánságaira, azok személyében rendelkezhetnek és határozhatnak. Amit a követek elhatároznak, azt az egész közötségnek számítja be a jog. Még a tömeges országgyűlésre is áll a képviselet elve olymódon, hogy az elmaradók a megjelentek határozatának alá kell hogy vessék magukat (1492). A megyék és városok küldötteinek teljes hatalmából származik a képviselet elvének magasabb, átfogó értelme: mivel az országgyűlésen az ország minden főpapja, nagybirtokosa, nemesi és városi közössége képviselve van, sőt az országtesthez lazábban tartozó részek (Szlavónia, Erdély) is ugyancsak teljes hatalommal rendelkező orátoraik útján, amit az így létrejött gyűlés határoz, az egész ország nevében hangzik el s így általánosan kötelező. Ez a felfogás logikusan következik az egyes követek teljes hatalmának kijelentéséből, s nem is sokkal későbbi: I. Ulászló mondja ki 1440-ben. Amint tehát a földesurak jobbágyaikat kiskorúak módjára, a követek pedig megyéiket és városaikat meghatalmazásuk alapján képviselik, úgy nyilatkozik meg az egész rendi ország e követek összességének akaratkijelentése révén. A rendi képviselet elve érvényesül az állam egész szerkezetében.²⁰⁹

A nemesi és városi követeknek az országgyűlésben való egyesülése révén megalakul tehát egy magasabb *communitas, universitas*: az „ország”. Pontosan az a folyamat zajlik le nálunk,

²⁰⁹ 1337: *de quolibet comitatu ipsius regni nostri singulos quatuor probos et nobiles viros, plena potestate ceterorum consociorum suorum ipsorum ad omnia ordinanda fungentes*, Suppl. I. 294; 1435. bev.: *de praelatorum et baronum nostrorum nec non nobilium regni nostri totum corpus eiusdem regni cum plena facultate absentium representantium unanimi voto*; 1439: a rendi példány bef.: hűséget ígérnek... tam nostro, quam etiam aliorum omnium procerum et nobilium predicti regni absentium, plenam in eorundem personis in hac parte respondendi potestatem habentes, nominibus, Syll. 58; 1440: *mandato et auctoritate totius regni praedicti fulcitis*, Suppl. I. 477 (Eckhart, Szentkorona 177 itt a tanács megbízottairól beszél, pedig országgyűlés küldte ki őket. ld. Fraknói Vilmos: *A magyar királyválasztások története*, Budapest 1921, 64 sk.); 1441: követek kiküldése... *post dictum dominum nostrum Regem, pro nobis, nostro ac tocius regni huius de (h: ac?) subditorum eius nominibus*, Teleki, Hunyadiak X., 107; 1442: Erzsébet királyné menlevelét garantálják a püspökök, magyar és lengyel országnagyok, Marczali János somogyi ispán, Vince hantai prépost és hat nemes, ... *nominibus et in personis communitatis regni Hungariae ... 4 szlavón és 2 erdélyi nuncius*, uo. 120; 1444: bef.: *Haec dispositio facta est per praelatos, barones, milites, proceres et nobiles infrascriptos, suis et communitatis totius regni Hungariae praedicti nominibus et in personis*, Syll. 93; 1450: fent 56. jz.; 1452: *cum plena potestate*, Teleki, Hunyadiak X. 321; 1452 (két okl.): fent 205.

mint a nyugati alkotmányfejlődésben: a testületekből rendek lesznek, ezekből pedig a rendi állam. Az egész rendi országot átfogó közösség magja a nemesség; emlékezünk rá, hogy az 1290-es években, sőt már az Aranybullákban az „összes serviensek” ill. „összes nemesek” lépnek fel a királlyal szemben, a század végén pedig már az ország összes lakosainak nevében szólnak.²¹⁰ A nemesek közösségének folytonossága nem szakad meg a Anjouk alatt sem. Így 1330-ban a pannónok országának *universae nobilitatis communitas*-a adja ki a Záh-nemzetséget sújtó ítéletlevelet, s a nemesi közösségre hivatkozik maga a király is a Záh-javak eladományozásánál. Ebben természetesen a főpapok, bárók és előkelők is bennefoglaltatnak. Ugyanezeknek a rétegeknek „gyűlése és egyetemessége” kéri és kapja meg Nagy Lajostól az Aranybulla megújítását, e nemesi közösség koronázza meg őt a történetírók szerint.

jz.; 1453: *ad omnium prelatorum, baronum et nobilium regni nostri Hungarie ... totum regnum Hungarie representantium supplicationis instantiam, Teleki, Hunyadiak X. 353. 362; 1453: omnes proceres et notabiliores harum parcium insimul conveniremus, de singulis quoque civitatibus (h: comitatibus!) in persona totius communitatis respondere volentes nobiles convocaremus, similiter et de civitatibus, tractaturi de rebus gerendis, Zichy IX. 362 (a szövegjavítást az oklevél további része is kétségtelenül igazolja); 1454: quatuor ex vobis cum pleno mandato et facultate statuendi et ordinandi ... generalem contra Turcos exercitum ... ac disponendi et mittendi ad imperatorem, uo. 471; 1454: cum pleno mandato, uo. 475; 1454, V. László magyarországi tanácsosairól: ... qui plenam facultatem habeant super omnibus rebus nomine totius regni respondendi et concludendi, Gábor, Kormányzói méltóság 83 (296); 1459. bev.: praelati, barones, nobiles ac de unocunque comitatu quatuor electi, cum plena facultate missi, totum regnum repraesentantes ... exhibuerunt ... articulos infrascriptos, Syll. 161; 1463: per nos et dictos praelatos, barones et nobiles regni ad hoc cum plena potestate specialiter deputatos, Suppl. II. 159; 1468: praelati, barones et nobiles totum regnum repraesentantes, Vest. 379; 1470: hasonló, Syll. 202; 1472. bev.: nobilium, electorum utpote et potiorum, uo. 211; ettől eltelve az 1468-ban kezdett kifejezés következetesen visszatér, 1474. bev., 1481. bev., 1485: Vest. 401, 1486. bev. és 78. tc., mindezek a CJ-ban, id. Eckhart, Szentkorona 181; 1492: 108. tc. 4. §.: Non venientes vero vel non comparentes, non obstante eorum absentia, omnia per comparentes conclusa pro rato habere teneantur; 1505: országgyűlésre ... universi domini praelati et barones ceterique proceres et nobiles huius regni, et de quolibet membro et quibuslibet partibus sacre corone subiectis nuncii et oratores cum plena facultate convenire debeant, Vest. 448; 1506: Praelati et barones ac nobiles et proceres totius huius regni Hungariae nunc apud Maiestatem Regiam in civitate Alba Regali constituti, totum regnum Hungariae repraesentantes, Vest. 453, Suppl. II. 339 (a Miksa ellen hadrakelet sereg gyűlt össze Fehérvárt, nem szabályos országgyűlés: Fraknoi id. m. 152).*

²¹⁰ Ld. III. fej. 185—6. jz. — Hozzá 1204: III. László koronázása ... ab universitate fuerat celebrata, Szilágyi. Anonymus 199.

Nem szükséges felsorolnunk a középkor végéig szakadatlan sorban huzódó adatokat; áttekintésük mindenkit meggyőzhet arról, hogy a nagybirtokosok és nemesek egyeteme végzi a legfontosabb alkotmányos funkciókat: választja és koronázza meg a királyt, szab felteteleket az idegen uralkodónak, köt nemzetközi szerződéseket, állapítja meg a pénzlábat, járul hozzá az államellenes bűncselekmények elkövetőinek kegyelméhez, vizsgálja felül az összegyűjtött országos szokásjogot, szerzi vissza a maga költségén az elveszett koronát s. í. t. A törvényt ez az *universitas* nyújtja be a királynak, s amikor az uralkodó szentesíti, mint ennek az egyetemességnek kiváltságát adja ki nekik. De ez a közösség egyúttal a hadsereg is: a *communitas* hivatkozik a hadkötelezettség korlátozásaira s ez kel fel végveszély esetén minden erejével. Néha külön említik a középkor végén a nemesek, vagy a *regnicole* közösségét a főpapoktól és báróktól; ekkor teljesen megfelel az angol alsóháznak, mert ez is *communitas communitatum*. De legtöbbször egy keretbe foglalják az előkelőket és közrendűeket, a kiváltságosak közösségének keretébe, mely Kézai és Thuróczy nemesi kommunitását valószínűsíti meg a politikai életben.²¹¹

²¹¹ 1330: *Pannonici regni universae nobilitatis communitas, baronum et procerum ac primatum idemptitatis conformitas, de detestabili et inaudibili crimine laesae maiestatis in sententiam proferendam, aeternumque duraturam congregatio*, Suppl. I. 268, s a király is róluk: a *praenotati regni universae nobilitatis communitate, baronum, procerum ac praelatorum deputatis* (h: *idemptitatis!*) *conformitate* ... kért elégtételt, s ugyanaz ítélte a fenti módon, uo.; Nagy Lajos koronázása a Budai Kr. szerint ... *cum consensu et voluntate unamini omnium baronum, nobilium universorum totius regni Hungariae* ... Apród János szerint ... *magnatum, procerum, baronum, militum ac communitatis nobilium regni Hungariae voluntate unamini* ... történt, Bartoniek, Királyválasztás 385 (2); 1351: bev. 4. §: *praelatorum, baronum nec non procerum ac nobilium regni nostri coetus et universitatis idemptitas, nostrum regium conspectum adeundo* ...; 1384:2. §: u. így; 1386, Mária: *nos conformitas praelatorum, baronum et coetus universorum nobilium et procerum regni nostri Hungariae* ... *pari voluntate* ... *coronassent*, Suppl. I. 286; 1386. fehérvári gyűlés: *nos praelati, barones, proceres et universi regni nobiles* ... *universaliter congregati*, IT. 1878, 173; 1401, az országtanács oklevelei *praelati, barones ac proceres regni Hungariae universi, vagy praelati, barones ac nobiles* ... nevében keltek, Szentpétery Imre: Az országos tanács 1401-ben, Századok 1904, 759; 1403, az ellenkirály pártja: *nos praelati et barones, proceres, nobiles et communitas universorum terrigenarum regni Hungariae*, Suppl. I. 302; 1405 (I): 11. tc., *ne propter utilitatem et augmentum unius civitatis tota regni nostri communitas damnari et incommodum suscipiat* ... eltörli a budai árúmegállító jogot, (a szó szoros ért., az egész országról van szó!); 1433. bev.: *universitas regnicolarum nobilium et possessionatorum* ... (alább) *communitatem nobilium*

A rendi képviselő elvének logikus érvényesülése folytán az országgyűlésen egyesült főurak, főpapok, megyei és városi követek kisorsajátítják maguknak a regnumot, mely a magyar középkor első századaiban még egyrészt a királyi hatalmat, másrészt az uralkodó köré sereglő előkelőket, a tanácsot jelenti. Említettük, hogy az „ország” szó eredetileg „urország”, az urak összessége, s ez az értelem nemcsak a XI—XII. század sajtósága, hanem átnyúlik az Anjouk és utódaik korába is, mindannyiszor új életre éledve, amikor a nemesi tömegekkel szemben ismét a tanácsba gyülekezett nagybirtokosoknak sikerül kezükbe ragadni a kormányt. Sokat idézték azt az 1490-ből származó oklevelet, melyben az országnagyok az egész ország képviselőjében rendezik Korvin János herceg jogállását: ez a példa a pillanatnyi politikai helyzeten kívül a régi gondolat szívósságára is

et possessionatorum hominum, 2. generalis exercitus communitatis regnicolarum, 7. tota communitas felkelése, 8. Item quia communitas regni Hungariae solet allegare, (alább) per ipsam communitatem nobilium et possessionatorum hominum, 26. communitatis regnicolarum generalis exercitus, Suppl. I. 375. sk., Syll. 416. sk. (a 26. cikk szövegére nézve); 1438: totam communitatem Hungariae sacre corone, Eckhart, Szentkorona 128 (62); 1439: bev. 1. §: praelatorum et baronum necnon procerum et nobilium regni nostri Hungariae coetus et universitatis identitas; 1440: bev. 2. §: per universitatem dominorum praelatorum et baronum, comitum, militum, procerum et nobilium huius regni ... hívott a trónra, ez mutatta be a régi törvényeket is, Syll. 60; 4. tc.: Postremo per nos ac universalitatem praetectorum regnicolarum nostrorum conclusum, uo. 73; 1442: fent 209. jz.; 1444: uo.; 1447: iuxta vim et formam decreti nunc per vestram universitatem nobilium regni Hungariae stabiliti et ordinati, Suppl. II. 105; 1447:35. tc.: preter voluntatem communitatis regnicolarum (alább mégegyszer), Syll. 129; 39. tc.: nisi cum consensu totius communitatis, 40. tc. hasonló uo. 132; 1453: bef. In quorum omnium testimonium praesentes litteras nostras eidem universitati praelatorum, baronum ac nobilium regni nostri Hungariae duximus concendendas (a hiteleshelyi gyakorlat formulája!); 1454: quia non semper de facili universitas regnicolarum convocari potest, Gábor, Kormányzói méltóság 83 (296); 1458, 1459. bef. ua., Syll. 161, 178; 1458:52. tc.: fent 202. jz.; 1459:18. tc.: universitas nobilium iuxta consuetudinem regni ... exercituare non teneantur ... határon kívül, Syll. 167; 49. tc.: universitas regnicolarum felkelése, uo. 177; 1460, II. Pius pápa: prelatis, baronibus, nobilibus et proceribus ac toti communitati regni Hungariae salutem, Suppl. II. 150; 1462: sed ut etiam ab universitate regni acceptentur, in hac congregatione generali ... dabimus operam, uo. 153, 155; 1462: non est nostrum, cum non personam nostram, ut dicunt, sed totius regni universitatem concernant, Vest. 367, v. ö. Mályusz, Társadalom 367; 1462: a király ... cum consiliariis suis et universitate regnicolarum merito existimavit conferendum, (s a tanácsstagok) communicaverunt ea cum fratribus suis et communitate regni, quantum opus fuit, Suppl. II. 154; 1463: u. így írnak maguk az előkelők is; az utóbbi adatok mind az osztrákokkal folyó tárgyalásokra vonatkoznak, Vest. 368; 1464:2. tc.: Item quia novimus nos,

jellemző.²¹² A köznemesség küldötteinek tekintélye azonban a XV. század derekára annyira megnövekedett, különösen mikor a városi *communitates* követei is csatlakoztak hozzájuk, hogy a régi terminológiát mindjobban kiszorítja az új: most már nem a tanács a *regnum*, hanem maga az országgyűlés. 1434-ben halljuk először „a Budán összegyűlt ország” fordulatot, mely azután nem egyszer megismétlődik; 1455-ben pl. azért halasztják el a diétát, mert a kitűzött napra az ország nem tudna összegyülekezni. Mindazt a ténykedést, melyet az országgyűlés végez, a képviselő elve értelmében az országnak tulajdonítják: az „egész ország” hoz törvényt, kéri ennek szentesítését, szavazza meg a kívánt adót, vagy a rendkívüli szolgáltatásokat (mint Werbőczy ötdénáros nemzeti ajándékát). A törvényeknek az egész ország akaratától származtatása különösen Mátyás uralkodása alatt válik sablonossá. De már 1447-ben egészen tisztán fejezi ki az elvet a Héderváry Imre felmentőlevelét kiállító országgyűlés. Az oklevél felsorolja az összes résztvevők nevét, kijelenti, hogy az ország egész testét képviselik, tudatja, hogy a Héderváry Lőrinc nádor kezén volt Budavárát most fia az elmúlt év végzeménye értelmében átadta a kormányzónak, s őt erről az ország nevében nyugtatja. A kormányzó pedig az egybegyűlteket, a z a z az ország tetszéséig tartsa hatalmában a várat. Maga Hunyadi is hol

et noverunt omnes domini praelati et barones nostri, novit etiam tota communitas regni, (hogyan veszett el a korona, s hogyan szereztek vissza) ex pecuniis communitatis regni; 1490: alább 223. jz.; 1493:17. tc.: universitatem insuper regnicolarum insurgere contigerit, 45. tc.: universitatem regnicolarum pro eligendo novo rege convenire continget; 1500:10. tc.: király, főpapok, bárók, ... universitatemque regnicolarum ... a szokásjog megvizsgálói; 1500, Várdai Pál: ad congregationem universitatis regnicolarum ... indictam, Suppl. II. 299; 1504:1. tc. 6. §: universitatis regni ... büntet; 1511: a főpapok és főurak ... cum universitate nobilium et regnicolarum huius regni, fratribus scilicet et amicis nostris in praesenti congregatione generali ... adómegajánlásban egyeztek meg, Syll. 446. — V. ö. Ferdinandy id. m. 47 (1), Eckhart Ferenc: La diète corporative hongroise (Louvain 1939, OC. III) 218, Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása, Magyarságtudomány 1936, 10.

²¹² Ld. I. fej. 85—91. jz.; Tagányi Károly: Vázlatok a régiebb Árpádkor társadalomtörténetéhez, Társadalomtudomány 1922, 233(6), Eckhart, Szentkorona 69—71. — Hozzá 1342. kamaraszerződés 18. §: tanquam nos seducens et regni nostri deceptor seu mendax, contra nostram maiestatem convincatur, CJ; 1342: várjobbágyföld munus regni, Gregorich Mária: A Bory cs. ltára 99; 1397: az Arb. régi regnum-fogalmát alkalmazza, MTT. III. 218; 1490: az ország nagyjai ... caeterique praelati et barones ac primores regni Hungariae ipsum totum regnum repraesentantes, Suppl. II. 272, v. ö. Schiller id. m. 149—50.

a király, hogy az ország nevében adja ki főpapi kinevező okleveleit.²¹³

A rendi *regnum* tehát már önálló jogi személyként áll szemben az uralkodóval. Ez nemcsak abban fejeződik ki, hogy külön említik őket, hanem még az alattvalók hűségének megosztásában is. Mikor Zsigmond 1423-ban útlevelet ad a Szentföldre utazó Várdai Mihálynak, *nobilis et vasallus regni Hungarie* fordulattal fejezi ki magyar honosságát az idegenek fogalmai szerint. De különbséget tesznek azok is a két kötelék között, mely valakit a királyhoz és az országhoz fűz: György cseh király pl. a király alattvalójának és az ország lakosának mondja Podmaniczky Balázst. Maga Mátyás is a saját és az ország alattvalóinak rendeli az 1472-i törvény megtartását.²¹⁴ Ugyanebben az időben már az ország is megköveteli a hűséget, mely addig csak a királynak és a koronának járt: Frangepán Márton comes biztosítja Hunyadi Jánost, hogy mint az ország hű tagja, híven szolgál az országnak és a koronának, a középkor végén a király meghatalmazásából a koronának és az egész ország republikájának tett szolgálatokért tesznek adományt, sőt maga Mátyás is a koronához és az ország szabadsá-

²¹³ 1434: *totum regnum nostrum pridem Budae congregatum*, Suppl. I. 456; 1447: *ad presentem conventionem nostram per universitatem nobilium comitatum predictorum transmissi, totum corpus ac idemptitatem regnicolarum repraesentantes ...* (átadják a várat a kormányzóknak) *per ipsum usque nostri seu huius regni beneplacitum nobis et huic regno fideliter conservandum*, Hédeváry I. 253, v. ö. Szentpétery Imre: Hédeváry Imre 1447-iki felmentő levele, Turul 20, 1902, 153; 1448, Hunyadi: *in persona regni, Gábor, [Kormányzói méltóság 59 (208); 1455: regnum hoc commode congregari haud posse visum fuit*, Suppl. II. 125; 1459: fent 209. jz.; 1462, pécsi püspök: *Qua in re tam Regia Serenitas, quam domini praelati et barones ac regnum universum ... gratias agunt ss. domino nostro*, Suppl. II. 154; 1468, 1470, 1474, 1481, 1486: fent 209. jz.; 1490: *dominos praelatos et barones, ac idem regnum nostrum consulturi*, Teleki, Hunyadiak XII. 485; 1498:46. tc.: fent 204. jz.; 1500: *in proxima generali congregatione ... per vos ac universum hoc regnum nostrum nobis consultum, et ita etiam conclusum et decretum exstitit*, Vest. 437; 1504:1. tc.: *non de consensu et voluntate totius regni, extra scilicet conventiones regnicolarum generales*; 1506: fent 209. jz.; 1508, Miksa: *nobis relatam fuerat Serenitatem Vestram ... celebraturam conventum totius regni sui*, Suppl. II. 248; 1518, Werbőczy: *illi quinque denarii per totum hoc regnum mihi fuerint oblati*, Suppl. II. 427; 1522: *in diaeta proxima praeterita nobis nomine regni supplicatum fuit, imo publico omnium consensu ordinatum, ut ab exteris principibus auxilia peterentur*, uo. 505.

²¹⁴ 1423: Várdai, Zichy VIII. 86; 1467: *subditus vestre serenitatis regnique regnicola, (majd) incola regni*, Podmaniczky I. 77; 1472: *a cunctis nostris et regni subditis pro statuto et firmissimo decreto teneri ... volumus*, Syll. 218.

gához való hűségre hívja fel Töttös Lászlót. A király és az ország ügyeinek, a két alkotmányos tényezőt megillető hűségnek és szolgáltnak elválasztásával teljes tisztaságban jelenik meg a XV. században a rendi dualizmus.²¹⁵ A királyi és országgyűlési ügyek között mind élesebb lesz a szétválasztás. Mikor Raguza azt kéri V. Lászlótól, hogy a királyi pecsét mellé a bárókét is függeszték oda, méltatlankodva utasítja vissza, mondván, hogy a királyi tekintélynek ártalmára lenne az uralkodói hatalomtól függő ügyekben az alattvalókat is társakká tenni. Az országterület ugyan még a király hatósága alatt áll, de a rendi tényező erősödése mindinkább visszajára fordítja az V. Lászlótól a *p o t e s t a s* érdekében kimondott elvet, s Werbőczy már határozottan kijelenti, hogy a király a nemzet nélkül a maga akaratából és önkényesen nem hozhat általános érvényű rendelkezést, tehát *d e c r e t u m*-ot.²¹⁶

Hogy az ország képviselőjét az organikus államszéméletnek megfelelően *t e s t n e k* is nevezik, melynek a király (már 1309-ben) a feje, csak éppen meg kell említenünk, mert ezt a kérdést Eckhart és Bartoniek kutatásai teljesen tisztázták. Az ország (és a

²¹⁵ 1442: *omni cum fidelitate dicto domino nostro regi huiusque (h: huicque) regno Hungarie servata, Zichy IX. 42; 1447: ideo nos huic regno et sacre ipsius corone fideliter servire iuxta (?) fidele membrum pretacti regni volentes, Frangepán I. 349; 1451: regibus Hungarie et tandem huic inclito regno Hungarie plurima fidelia servicia exhibuit et impendit, Gábor, Kormányzói méltóság 216; 1462: nunc enim videbitur, quam fidelitatem et affectum sacre corone et regni huius libertati unusquisque exhibebit, Zichy X. 221; 1491, Kinizsi Pál temesi ispán és Vingárti Geréb Péter adománya: ... in persona et auctoritate ... regis ... a hűtlen Borremisza János alkinestartó tolnamegyei Ghewrkeru jóságáról Zakczi Albertnek, Andrásnak, Dóczy Péternek és Imrének, a királynak ... deinde vero sacre regni diademati et totius regni reipublice ... tett szolgálataikért, DL. 19739; 1519(bács):44. tc.: Quod omnes confoederationes et obligamina cunctorum dominorum inter sese stabilita atque facta extunc dissolvantur, ut unusquisque liberius et sincerius rebus Maiestatis Regiae totius(que?) regni sui superintendere et providere possit, Syll. 290. — A „korona alattvalóira” ld. Eckhart, Szentkorona 104—5.*

²¹⁶ 1352: a nádor országgyűlésen ítélt több főpappal és báróval, ... per regiam benignitatem pro faciendo quibuslibet querelantibus recto iudicio, nec non pro quibusdam suis et regni sui negociis restaurandis et reformandis in socios nobis deputatis, Anjou V. 604 (még nem a rendi értelemben!); 1454: derogaret enim illud quodammodo auctoritati et dignitati nostre regie potestatis, utpote qui in rebus a potestate regali dependentibus subditos nostros nobis consortes facere non solemus, quemadmodum nec predecessores nostri reges facere soliti fuerint, Teleki, Hunyadiak X. 426; 1459: Túr oppidum közönsége megtagadja a király parancsának teljesítését, ... ex eo, quod ip(s)on essent sub iurisdictione vestre serenitatis, sed illustris domini regis Boznensis, Teleki II. 71; Tr. II. 3, 3. §.

megyék) testének szoros, területi értelme mellett a tanács, majd az országgyűlés tagjait mindinkább úgy tekintik, mint akik „az ország egész testét” képviselik, s ennek megfelelően határozatuk is az egész ország akaratát fejezi ki.²¹⁷

A rendi országnak éppen olyan különálló státusa, jogállása van, mint a királynak. A *status regni* az Anjouk uralkodása idején még egyszerűen az ország közállapotait jelenti, mint az Árpádkorban; ennek helyreállítására, megjavítására hoz törvényeket a király. Mária és Zsigmond idejében azonban már új értelemben jelenik meg az ország helyes állapota, s a közjó, valamint a közügy képzetei kapcsolódnak hozzá. A *res publica* kifejezés, amelyet már az Árpádkor is ismert, most kezd rendi értelemben szerepelni anélkül, hogy már ekkor egyszerűen az „állam”-mal adhatók vissza. Mária 1384-i törvényét még a *res publica seu commune bonum* érdekében hozza, s az 1386-ban összeülő országgyűlés határozatai sem mehettek sokkal messzebb, mikor az ország jobb állapotának érdekében a közjó előmozdítására kötelezték a jelenlevőket. Zsigmond alatt, beleértve az országtanács megnyilatkozását is, ez a közjó irányítja a törvényhozás és a kormányzat intézkedéseit. A rendi állam vonásai bontakoznak ki mégis abban, hogy a király maga tesz különbséget 1426-ban a saját és az ország státusa között. A török veszedelem erősödésével a közügy szolgálatát mindjobban színezik a haza védelmének érzelmi momentumai, mint a Bátmonostori Töttös Lászlóhoz intézett országgyűlési meghívóból világosan lájuk. Az ország legelső főurai 1445-ben

²¹⁷ Bartoniek, Királyválasztás 396—9, Eckhart, Szentkorona 176—7. — Hozzá 1309 k., Amadé nádor pert terjeszt a király elé. . . quia vestra magnitudo est caput nostrum principale, Zichy I. 124; 1318: omnes et singulos, qui se regni nostri membra existimant, ad prefatum locum ac diem auctoritate regia praecipimus convenire, Suppl. I. 266, id. Eckhart uo. 179 (a meghívó címzése — minden rendű és rangú embernek — széleskörű megjelenésre utal!); 1435: fent 209. jz.; 1441: Praelati, barones, comites, milites, proceres et nobiles regni Hungarie Bude congregati, totum corpus regni Hungarie representantes, Teleki, Hunyadiak X. 107, id. uo. 150; 1445, beháború: . . . iam proch dolor in totum regni corpus seva rabie dissensa, Zichy IX. 92; 1447: fent 215. jz.; 1450, 1451: Hunyadi in membrum regni emel nemesítésnél, Gábor, Kormányzói méltóság 215—6; 1458. bev.: totius regni nostri corpore unum sentiente ad huius maiestatis fastigium fuisset sublimati, Syll. 135; 1463: Erdély membrum regni, Suppl. II. 161, id. Eckhart 189; 1475:3. tc.: nisi forte imperator Thurcorum personaliter contra corpus regni veniat, . . . nem lesz egy évig felkelés, Syll. 222; 1500:28. tc.: a vármegyéktől elszakított községek visszacsatolása azokhoz, . . . de quorum membris (CJ. kiadások: corpore) abstractae fuissent et transiata; 1505, regales: fent 209. jz.; 1525 (rákosi):43. tc. alább 236. jz.

a pesti diétára hívják, mert a beháború már az ország egész területén eláradt. Azt akarják, hogy az ősök verejtékével megszerzett haza ne pusztuljon tovább a belső viszály miatt; jöjjön tehát el, ha a haza felszabadítását s az elnyomottak könnyítését óhajtja, hogy a közjóról határozzanak. Ebből értjük meg a következő éveknek a konföderációk ellen irányuló rendelkezéseit: ezek is a közjót, az ország békés állapotát sértették.²¹⁸ A hagyományos értelmet azonban a XV. század derekán felváltja, bizonyára klasszikus olvasmányok hatása alatt, az „állam” jelentése, mely már minden ízében rendi. V. László Hunyadi János érdemének tudja be, hogy őt Magyarország egész nemzete és respublikája királyának ismerte el. A közjó gondolatához a közszabadság kapcsolódik, s a rendek most már felelőseknek érzik magukat a közbiztonságért, a közösség szükségleteiért, az ország nyugalmaért és megmaradásáért. Felfogásuk szerint mindez a legszorosabb összefüggésben van az ő szabadságaikkal, melyeket összefoglalva közszabadságnak tekintenek. Jellemző, hogy 1514-ben kizárják a parasztságot a kiváltságok élvezetéből, kilenc év múlva azonban már azt kívánják, hogy a közös veszedelmet a főurak, nemesek és parasztok összességének segít-

²¹⁸ 1222:: bev.: Super reformatione regni nostri ... (majd) ad statum regni nostri reformandum pertinentia; 1298: lent 226. jz.; 1299: dominus Andreas rex in congregatione generali regni sui ... pro sublevatione status sui regni celebrata, sedens pro tribunalibus ... iudicaret, Anjou II. 30; 1323: propter restauracionem pristini status regni sui et utilitatem meliorem, uo. 59; 1384:2. §: Ea quae reipublicae seu communis boni grata commoda respiciunt; 1386: fent 201. jz., majd: pro reformatione et bono statu regni fecimus, ordinavimus et promulgavimus unionem et pacis reformationem, (majd) ut status regni in melius reformetur, TT. 1878, 173—4; 1401: Eckhart, Szentkorona 81 (1); 1405(I):11. tc.: pro ampliori fructuositate ... quam et communi bono regni et regnicolarum ac precipue civium ... ld. fent 211. jz. is; 1405(II): bev. celebrato prelatorum, baronum procerumque nostrorum conventu, de ipsorum consilio, auctoritate et consensu, maturaque discussione prehabita, pro totius regni bono, utilitate, profectu ac augmento, has leges seu constitutiones ex auctoritate regia duximus salubriter statuendas; 1426: erga benivolos, iusticieque et pacis, ac regalibus et regni status felicitatis augmenti, ... amatores ... kegyesen kell viselkednie, TT. 1884, 615; 1439: bev.: nostram regiam serenitatem super reformatione status dicti regni nostri ... propulsantes; 1445: bev. fent 205. jz.; 1445: quoniam nolumus iam pro(generatorum) nostrorum sudorosis laboribus quesitam terram ac patriam nostris aut aliorum dissidiis vastatam linqui, (ezért jöjjön) prout liberationem patrie et revelationem oppressorum optatis (mert nélküle is döntenek!) pro bono regni, Zichy IX. 92—3; 1446:6, 1447:4. tc., fent 202. jz. — Ld. Eckhart, Szentkorona 68.

sége hárita el.²¹⁹ A *res publica* és a közjó fogalmának átalakulása szépen szemlélteti, hogyan válik az ország fenntartásának és jó állapotának gondja a király ügyéből egyre inkább a rendek ügyévé, hiszen ők maguk az „ország”, s hogyan lesz a király hatósága alatti területből egyre inkább külön szabadsággal és jogállással rendelkező közjogi alany, sőt „nemesi köztársaság”.

Amint a király és a korona mellett hűség jár az országnak is, úgy lehet valaki hűtlen az országgal szemben. Már 1342-ben *regni nostri deceptor seu mendax*-nak mondja I. Károly a csalárd kamaraispánt, a szöveg összefüggéséből azonban kitűnik, hogy itt csak a királyi hatalom megtévesztéséről van szó. Zsigmond kezdi alkalmazni az „ország hűtlene” megjelölést, miután már az Árpádkori gyakorlat állandóan használta a „korona hűtlene” fordulatot. A XV. század közepén egészen határozott rendi értelmet ölt a kifejezés: az I. Ulászló koronázásáról kiadott okmány szerint pl. a választott király uralma ellen feltámadó nemcsak felségsértést követ el, hanem a *res publica* megbolygatója is, néhány évvel később pedig az országgyűlési meghívó világosan kimondja, hogy az ország ellen követ el hűtlenséget, aki a gyűlésre jövőket megtámadja. Az ország azonban egyenlő a nemesi

²¹⁹ 1453: *tota natio et respublica regni nostri Hungarie*, Teleki, Hunyadiak X. 353; 1459: bef.: *ad utilitatem reipublicae, commodumque regni nostri ... szolgál a decr., Syll. 177; 1462: Ceterum cum dictum sacrae coronae negotium et tantarum turbarum compositio universorum regnicolarum nostrorum libertatem, ac totius regni statum concernat, nolimus ... cum his duntaxat prelati et baronibus ac nobilibus, qui pro nunc apud Maiestatem nostram constituti sunt, in talibus respondere, seu definire; quia ea, quae ad publicam pertinent utilitatem, merito communi omnium consilio discutienda sunt et decidenda. (Mind jöjjenek el, hogy az ügy) cum unanimi omnium deliberatione, voluntate et consensu finem tandem accipiat exoptatum, Vest. 363, id. Eckhart, Szentkorona 209. Mályusz, Társadalom 366; 1463. erdélyi 4, 8. c. fent 118, 119. jz.; 1464: bev.: *Cum laudabilis felixque sit respublica illa, in qua bene institutae leges dominantur ... és bef.: in utilitatem regni nostri et pro totius eiusdem reipublicae tranquillitate facta et dispositi esse videntur, 1472: bev.: pro communi utilitate et bono statu, libertateque reipublicae exhibuerint nobis, Syll. 211; 1474:16. tc.: Quos quidem articulos ... tanquam utiles et pro praesenti necessitate dicti regni Hungariae et reipublicae ipsius convenientes, acceptavimus et approbavimus; 1490: választási feltételek 18. §: amit a rendek ... pro libertate et tranquilla quiete, atque conservatione eiusdem regni ... concluderint, ... quod regni decretum appellatur ... elfogadja, CJ; 1492:108. tc. 1. §: Quapropter ut commodum reipublicae et commune bonum regni propter talium dominorum ... non venientium tarditatem non negligant; 1523:25. tc.: ut commune periculum communi omnium dominorum ac nobilium, colonorumque et rusticorum subsidio, Dei adiutorio accedente propelli possit, Syll. 335; 1525 (rákosi):36. tc.: et**

community-szal, s így notába esik az is, aki e közösség ellen tesz valamit. Mintha csak Kézainak a hún—magyar community-ta ellen vétkezőkről írott passzusát olvasnók! Kétségtelenül ez a történet szemlélet dolgozik az 1440-es évek eseményekben gazdag országgyűléseinek követeiben. Mátyás után új erőre kap ez a felfogás, bár az 1462:2. tc. nem vette föl az ország elleni lázadást a nota esetei közé. Az 1493-i országgyűlésen proskribált Kishorváth János és Bánfi Lőrinc pl. először az ország békéjének és republikájának nyilvánvaló megzavarói és csak azután felségsértők. Ebben a korban a közjó képzete mellé már a közszabadság is elválaszthatatlanul csatlakozik, mint említettük, s azért a hazaárulókat a libertas regni megsértőinek is tekintik. Az adómegszavazást az országgyűlésnek fenntartó 1504:1. tc. szerint pl. ilyen vádakkal szokták illetni egymást a megyék, amikor egyikük megajánlja az adót, másikuk nem, s ezért kell kimondani, hogy ha valamelyik megye mégis önhatalmúlag tenné meg ezt, összes nemesei hitszegők, becstelének és kizáratnak az ország nemeseinek közösségéből, hogy az országgyűlésen megérdemelt büntetésüket elvegyék. Ugyancsak a közjó és az országos szabadság megsértője a rossz tanácsos, akit javadalma vagy birtokai elvesztésén kívül száműzni kell, mint a királyi felség és az ország hűtlenét. A respublica felforgatója és hazaáruló a pártoskodó főúr éppen úgy, mint a köznemesi gyűléssel szembehelyezkedő urához továbbra is ragaszkodó familiáris, vagy az ura ellen fellázadó jobbagy; de az ország szabadságának felforgatását vetik a forradalmi hatvani gyűlés szemére az 1526-ban felülkerekedő főurak is. A rendi érdekek elárulójára halmozott jelzőknek legszebb gyűjteményét (a sors iróniája ez!) éppen Werbőczy és Szobry hűtlenségi ítéletéből lehet összeszedni. Az oklevél szerint nemcsak a királyi tekintély, hanem az ország szabadsága ellen is vétettek, s azért kell őket mint a közrend, közbéke és közszabadság felforgatóit jószágvesztésre ítélni, hogy mások elriadjanak a két szuverén közjogi személy: a király és az ország elleni lázadástól.²²⁰ Ha megáll az a feltevésünk, hogy a közjogi jelle-

respublica regni huius in bonum statum redigatur, Syll. 362; 44. tc.: a hatvani diétára jövő nagyúr ... *una cum nobilibus publicum bonum Regiae Maiestatis et Regni sui ordinaturum et procuraturum*, uo. 365.

²²⁰ 1342:60. §. CJ; 1401: *sacre corone regie et regni notorius infidelis*, Fejér X/4. 65, id. Eckhart, Szentkorona 91 (54); 1435(II):24. tc.: *infideles manifestos nostros, et coronae nostrae, ac regni nostri*; 1440: *perpetuae et indelebilis infidelitatis crimen laesae maiestatis, reipublicaeque turbatoris poenam et iudicium incurrant*, ... a becsület, nemesség és birtok elvesztése mellett, Vest. 243; 1445:5. tc.: *procedatur contra ipsos, tanquam contra infideles regni*, Syll. 99; 1445: *noverint se contra regnum*

gü nota infidelitatis nevét a hűtlen familiatag magatartásától kapta,²²¹ a király — korona — ország elleni hűtlenség fejlődésmenetben a személyes uralomtól a rendi államig jutó átalakulásnak rendkívül jellemző képét kapjuk.

Ha a rendi gyűlés az ország egész lakosságát képviseli, ha így azonos magával az országgal és a *res publica* megtestesítője, részt kell vennie az összes fontos államügyek megvitatásában és eldöntésében is. Ezt az igényét a középkori állambölcseletnek erre a tételére alapítja, s ennek alapján ismerik el az uralkodók is: *quod omnes tangit, ab omnibus approbetur*. Az elv, tudjuk, Justinianus Codexében a *co-tutores*-re vonatkozóan hangzott el, s az egyházi gondolkodókön keresztül terjedt el Európában. Jellemző, hogy Angliában (hol már 1225 óta találunk rá példákat) éppen a híres mintaparlamentre alkalmazta I. Edvárd 1295-ben. Magyarországon a skolasztika népfellegi tanainak hirdetője, Kézai Simon mester terjeszthette el, de nem csekély hatással lehetett az írástudó rétegre az is, hogy VIII. Bonifác beiktatta a *Liber Sextus*

hoc perpetuam infidelitatis notam incurrisse, Zichy IX. 92; 1447:35. tc.: sed si qui, quod absit, praesumpserit contra communitatem, nota perpetuae infidelitatis eo ipso sit gravatus, Syll. 129; 1458:52. tc. fent 202. jz.; 1493: tanquam pacis reique publicae regni iam antea turbatores notoria et nostrae regiae dignitatis contemptores, Vest. 422; 1504:1. tc. 1. §: dif-famatorie, tanquam libertatis regni turbatorem ... (végül) 5. §: a consortio caeterorum nobilium regni relegata et segregata habeatur eo facto; 1507:7. tc.: contra libertatem et commune bonum, atque statuta huius regni ... agere attentaret, (az esküdt ülnökök jelentsék a diétának,) 1. §. quem ibidem, tanquam reipublicae libertatisque regni proditorem et turbatorem (büntessék meg); 8. tc.: perpetuus regiae maiestatis ac regni infidelis et exul habeatur; 1514:14. tc.: tanquam proditores; 1522: a res-publica felforgatása, Suppl. II. 502; 1525 (rákosi):45. tc.: Qui si contra-rium in praemissis fecerint, proditores regni et totius nobilitatis habeantur, (minden vagyonukat, életüket vesztik; gyermekeik meg) perpetuae rusticitati subiiciantur, Syll. 365; 1526:17. tc.: Quia diaeta Hatvaniensis contra mandata regiae maiestatis et libertates regni exstitit celebrata, (semmis a végzeménye), 1. §: Imo si ex ipsa congregatione aliquis defectus in detri-mentum auctoritatis suae maiestatis et libertatis regni fuisset, maiestas sua una cum consilio suo reformare dignetur; 25. tc.: Omnes literae obli-gatoriae, et quae contra libertatem, regni exteris nationibus datae essent, nullius sint vigoris et firmitatis; 1526: ea quae contra auctoritatem regi-am et libertatem regni per praefatos (Werbóczy és Szobry) acta sunt, ... quanta item diminutio auctoritatis regiae et libertatis huius regni (tör-tént; a büntetés célja,) ne daret occasionem per huiusmodi homines fac-tiosos et auctoritatem suam regiam, et libertatem huius regni vilescere ... tamquam auctoritatis regie impetitores, publici status, pacis, liberta-tis manifesti turbatores (proskribálják őket), Suppl. III. 62—66. — V. ö. a korona elleni hűtlenségre Eckhart, Szentkorona 45, 91, 139.

²²¹ Ld. a III. fejj. 170. jegyzetnél.

végére, a *regulae iuris* közé.²²² Gyakorlati alkalmazását a megnövekedett hadi és pénzügyi igények tették lehetővé, ezért Zsigmond volt az, aki tanácsi decretumaihoz, majd az 1433-i katonai szabályzat-tervezethez minden megye hozzájárulását kívánta meg. Az 1445-i országgyűlés meghívója (melynek rendi szelleme az eddig idézett részekből is kiviláglik) fejezte ki az elvet a nyugatihoz hasonló formában, Hunyadi kormányzó pedig néhány év múlva azzal fordult Szabolcsmegye közönségéhez, hogy az általuk (és a többi megye részéről) választott követek sokasága nélkül a mindnyájukat érdeklő közügyeket nem lehet eldönteni. Ugyancsak magáénak vallotta ezt az elvet Mátyás, ki a közügyeket közös megbeszélés alapján, tehát országgyűlésen kívánta eldönteni.²²³

A XV. században ilyen módon általánosan megfogalmazott elv gyakorlati következménye volt, hogy az országgyűlésen egyesült „ország” minden fontos kérdésben hallatta a szavát, hozzájárulása nélkülözhetetlen volt. Ez már az állam működésének kérdéséhez vezet át bennünket, erről azonban nem kell bővebben szólnunk, mert alkotmánytörténeti irodalmunk a rendi dualizmus érvényesülését részletesen megvilágította. A tanácsi hozzájárulás minden középkori uralkodó aktusai mellett szerepelt, ez volt jogszerűségük anyagi biztosítója. Az I. Ulászló halálát követő *interregnum* idején azonban már az „egész ország” hozzájárulását kezdték megkövetelni. Ez a *consensus* kiterjedt mindazokra az ügykörökre, amelyeket a személyes királyság korában még egyedül az uralkodó látott el, személyes hívei segítségével. A törvényhozás Zsigmond átmeneti kora után végkép megoszlik király és rendek között, s a végzeményt már 1447-ben *generale decretum regnicolarum* néven említik, majd a XVI. század elején ál-

²²² Mc Ilwain, C. H.: *The growth of political thought in the West* (New York 1932) 302 (3), 303 (1); Váczy Péter: *A népfeltség elvének magyar hirdetője a XIII. században: Kézai Simon mester, Károlyi-Emlékkönyv* (Budapest 1933) 546—65; Eckhart, Szentkorona 209.

²²³ 1405: fent 56. és 218. jegyzetnél; 1433:10. tc.: fent 53. jz.; 1445: *volentes, ut quod omnes pariter concernit, vestro et omnium aliorum consilio fiat*, Zichy IX. 92; 1452: *absque ceterorum et potiorum virorum per vos communiter electorum pluralitate, ex quo res ipsa vestram universitatem non minus quam nos et pretactos dominos prelatos et barones tangit, nolentes aliquatenus prosequi et expedire*, (küldjenek 2—3 teljhatalmú követet, hogy határozzanak) *istorum virorum eligendorum pluralitate et consilio concurrente*, Teleki, Hunyadiak X. 321, Gábor, Kormányzói méltóság 218; (itt a pluralitas nem többségi határozatot jelent, hanem a megjelenők nagy számát, amit a kúriai bíraskodásnál is megkívántak); 1462: *ut facta communia comuni consilio disponantur*, Zichy X. 221; 1462: fent 219. jz.

talánossá válik a *constitutio, ordinatio regni* vagy *regnicolarum* név. A Hármaskönyv is használja ezt a kifejezést, mikor a törvényhozó hatalom megoszlását századokra kiható érvénnyel tárgyalja. Elmúlt tehát az az idő, amikor még egyszerűen a tanács meghallgatása után adhatott ki decretumot az uralkodó. Beleszól a rendi gyűlés a hivatali felségjog gyakorlásába is: az 1439:2. törvénycikkben (gyakorlatban csak 1486-ban) megszerzi a nádorválasztás jogát, mert ennek a feladata igazságot tenni a két küzdő és egyezkedő közjogi személy: a király és az ország között. 1526-ban Werbőczy pütkösi királyságával kapcsolatban ismét kijelentik, hogy a nádorválasztás „az ország szavazatával” történik. A nádorra, mint *iudex medius*-ra annál inkább szükség volt, mert éppen 1439-től a törvények is nem egyszer a két alkotmányos tényező közötti szerződés formájában jelentek meg, két példányban is adták ki őket.²²⁴

A külügyi igazgatásban éppen Mátyás juttatta szerephez a rendeket, amelyet nehezen vitathatott el tőlük az ország kiküldötteinek 1452-i bécsi alkudozása után: Frigyes császárral és Albert herceggel folytatott tárgyalásában arra hivatkozott, hogy a megegyezés feltételeit az országgyűlésnek is el kell fogadnia, mert ez nem a király ügye, hanem az övék. Ebből következik a XVI. században nem egyszer előforduló külön királyi és külön rendi követküldés az idegen hatalmakhoz. A XV. század közepén kezdődő, meg-megújuló próbálkozások folytán megszerzi a rendi gyűlés az adómegszavazás jogát is, amelyet 1504-ben mond ki ünnepélyesen a tör-

²²⁴ 1444: bef. fent 209. jz.; 1447: in serie generalis decreti regnicolarum, Héderváry I. 253; 1459: bev.: fent 209. jz.; 1486.78. tc. 2. §: de eorum dominorum praelatorum, baronum, procerum et totius regni consilio, voluntate et assensu, pro perpetuo regni ipsius decreto et statuto, ac pro lege et iure scripto tendendos et duraturos sancimus, (majd a megpecsételés is) 3. §: totius regni voluntate et consilio ...; 1504: gentes vestras iuxta ordinationem regnicolarum paratas habere debeatis, Suppl. II. 304; 1522: et quod omnes causas iuxta articulos decreti regni nostri motas vel movendas decidere et adiudicare valeret, Gábor, Kormányzói méltóság 225; 1522: iuxta praedictum publicum edictum nostrum et totius regni constitutionem, Suppl. II. 502; 1522: totius regni consensu, uo. s fent 213. jz.; 1523:6. tc.: per hoc constitutioni regni contravenisse comperti fuerint, (alább) extra generalem regni ordinationem, ... extra constitutionem regni, ... quia publicam regni constitutionem violaverunt, Syll. 327; 1525: si vero praemissae statuti nostrae et totius regni nostri satisfacere nollent, Suppl. III. 52; Tr. II. 3. — V. ö. tölem: Törvény és szokás a Hármaskönyvben, (kny.: Werbőczy István, Acta Jur.-Pol. 2, Kolozsvár 1942) 12—6; a nádorválasztásra Mályusz, Társadalom 374, és a 226. jz. adatát 1526-ból, Suppl. III. 66.

vény: adót csak *de consensu et voluntate totius regni* szabad megajánlani s így beszélni is. A királyi kincstartó mellé országos kincstartót is állítanak a XVI. század elején. De alig lehetne felsorolni mindazokat az országos ügyeket, amelyekhez diétai hozzájárulás szükséges: a király nem adhat nélkülük kegyelmet s legsúlyosabb bűncselekmények elkövetőinek (hazaárulóknak, lázadóknak), nem változtathatja meg a pénzlábat s. i. t. A királyválasztás elvének érvényesülésekor a választók természetesen az országot képviselő nagybirtokosok és követek; 1490-ben Beatrix, ki egyes bárók hűségében bízott, nekik tulajdonította ezt a jogot, de az új király, II. Ulászló feltételeiben határozottan kimondotta, hogy az ország összes lakóit (a politikai jogokkal rendelkezőket) illeti meg.²²⁵ A rendi dualizmus tehát a középkorvégi állam működésében is érvényesült.

A közhatalom gyakorlásában már intézményesen osztozó „országgra” a magyar közjogi terminológia csak 1500-ban kezdte alkalmazni a rendi elméletet. Láttuk az angol fejlődés vizsgálatánál, hogy előbb alakult ki a legfőbb bíróság kibővülésével az országgyűlés, mint a három rend elmélete megjelent; csak a XV. század elejétől tekintették az ország legfőbb képviselőjét a rendek megtestesítőjének. Így történt ez nálunk is. Az *ordo gradus* kifejezéseket az egyháziak ugyan már a magyar középkor első századaiban használták, s így — Szent László törvényétől kezdve — bejutottak ezek hivatalos szövegekbe, decretumokba is. A közjogi elméletek azonban nem verhetnek gyökeret a társadalmi fejlődésnek megfelelő alakulása előtt; hiába beszéltek a klérikusok rendekről, ha nem valósultak meg ezek a politikai életben. A XV. század fejleményei megérlelték a magyar rendi államot, s most már alkalmas volt a talaj a zsinati és külföldi rendi elméletek átvételére. Ha az 1459-i bárói oklevelet (mely az első nyom lehetne erre vonatkozóan)

²²⁵ 1441: követküldés, fent 209. jz.; 1447:35, 39, 40, 1458:52. tc. fent 211. jz.; 1454: fent 209. jz.; 1462: (két okl.) fent 211. jz.; 1490, Beatrix: *Baronum nostrorum fidei innitatur et in eis ... speramus ... Qui quum intra paucos dies ad dietam conventuri sunt, ut novum regem designent, vos adesse velitis, rogamus, una cum ceteris baronibus regem creaturis, Bánffy II. 283; 1490. feltételek 1. §: domini praelati et barones caeterique primores et universi incolae regni eiusdem, ad quos scilicet ius eligendi novum regem, ex vetustissima regni ipsius libertate et consuetudine devolutum exstiterat, CJ; 1490: bárók totum regnum representantes, fent 212. jz.; 1504:1. tc. fent 213. jz.; 1518: uo.; 1526: Werbőczy nádorrá választása törvénytelen, mert ... non per suffragia regni huius, sed tumultuose ... történt, Suppl. III. 63. — Az országgyűlés hatáskörére ld. Eckhart Ferenc: *La diète corporative hongroise*, CC. III. 216—20.*

hamisnak tekintjük is, kétségtelen az *omnes ordines* feltűnése az 1500-i végzeményben, s azóta a királyi kancellária és a hivatalos nyelv állandóan alkalmazott fordulatává lesz. Az elméletnek gyakorlati következései is vannak, akárcsak a korona-test felfogásnak, melyből Mátyás az engedelmesség kötelezettségét vezette le. A főpapok és főurak rendje 1511-ben külön adót ajánl meg, ugyanígy járnak el a nemesek, s erről kölcsönösen pecsétes oklevélben biztosítják egymást, melyet két év múlva ki fognak cserélni. Az ország elhatározásaihoz kezdik megkívánni az összes rendek hozzájárulását s egy rend nem boríthatja fel a többiek határozatát; II. Lajos azzal tiltja el a nemeseket a hatvani gyűléstől, hogy mint egyetlen rend, érvényeset úgysem határozhatnak ott a többi rendek nélkül. Mindez persze politikai eszköz csupán, hiszen az 1498-i végzemény is a főpapok nélkül jött létre, az 1514-inek egyes szakaszaihoz pedig nem járultak hozzá. A rendekben önálló politikai öntudat fejlődik ki: a *nobilitas* ellen lázad fel a *rusticitas*, de az 1514-i törvény nem rendeli ennek teljes kiirtását, mert enélkül (t. i. a jobbágyok munkája nélkül) a nemesség keveset érne. Ahogyan a köznemesség megveti a rendeken kívül szorult *rusticitas*-t, úgy nevezi őket is a főurak befolyása alá került király *popularis multitudo*-nak a Mohácsot megelőző izgalmas esztendőkből, kik a „felsőbb rendek” ellen lázadnak s az ország elszegényedését idézik elő. A rendek formái lezárása, a grófságnak, báróságnak és nemességnek királyi oklevéllel való adományozása az a társadalmi alap, amelyre a rendek elzárkózása és kasztvá merevedése felépül. Eddig az ország általános szabadságáról beszéltek, mely az állam nemesi jellegének megfelelően egy volt a nemesek szabadságával; most már minden rendnek külön szabadsága van, ennek megsértését róják fel a hűtlenségben marasztalt Werbőczynek és Szobynak, s ennek megtartását ígéri meg királlyá emelkedő I. Ferdinánd. A középkor végén az államelmélet is teljesen a rendi fogalmakhoz idomult, a századok óta zajló folyamat (a rendi állam kibontakozása) logikus végpontjához érkezett.²²⁶

A középkorvégi állam szerkezete a legkisebb közösségtől az országgyűlésig a rendi képviselet megvalósítója volt, végső kifejlődésében az „összes rendek” képviseletéé, működésében, törvényhozás és kormányzás tekintetében is a dualizmus nyilatkozott meg. S z i m-

²²⁶ III. Béla esküje: *quod rapacitates et omnes iniquitates omnibus gradibus interdicet*, MGtSz. 1895, 287; 1298: bev. 6. §: a főpapok ... *cum omnibus nobilibus Hungraie, singulis (h: Siculis?), Saxonibus, Comanis, in unum convenientes ... tractare coepimus de his, per quae Regiae Mag-*

bolumai természetesen nem fejezhetnek ki mást, mint a testületekből, ill. rendekből összetevődő rendi *regnum* önálló közjogi személyiségét a másik alkotmányos tényezővel, a királlyal szemben. Az „ország” fogalmáról már nem kell beszélnünk: ennek eszmei kialakulása párhuzamosan haladt megtestesítőjének, az országgyűlésnek fejlődésével. Szemléltető képét kapjuk azonban az alkotmányos változásoknak a korona fogalmának átalakulásában, melyet Eckhart Ferenc olyan szépen rajzolt meg. Ez az átalakulás, mint ő is hangsúlyozta, nem a politikai elmélet légüres terében zajlott le, hanem valóságos társadalmi és politikai változások függvényeként: a koronaeszme történetének ezért csak úgy mutatkozik meg valódi értelme, ha ezeknek a változásoknak tükröződését látjuk meg benne.

Azok az állomások, amelyek a korona = királyi hatalom hagyományos egyenletének bővülését eredményezik, mind valamilyen alkotmányválsággal függenek össze. Az Anjoukorhan sértetlenül fenntartott tradíciót először az 1386-i királytalan országgyűlés végzése törli meg, amikor különbséget tesz az ország közjava és a szent korona, valamint a király személye között. Egy év múlva Zsigmond választásakor a még ekkor irányadó főurak ráébrednek

nificentiae, et statui regni totius, ac etiam ipsarum ecclesiasticarum personarum, et ordinum aliorum consuleretur, ideo statuimus, Syll. 28; 1459: in litteris ... publicatis in universi congregatione omnium ordinum regni congregatorum ... (1458-ban, Marnavich Tomkó comes) per alias nostras litteras inter barones regnorum nostrorum sit cooptatus et admissus consensu omnium ordinum regni, Suppl. II. 141 (ez a báróvá emelés éppen annyit ér, mint a Frangepánok hasonló kiváltságlevele, hamisságát éppen a korai rendekre-hivatkozás árulja el); 1500: bev. 2. §: ut hoc ipsum regnum et eiusdem incolae, subditos videlicet nostros fideles in tranquilla pace sub bonis legibus, et unumquemque ordinem et statum in antiqua sempiternaque libertate conservare possimus; 1506, Miksa panaszkodik ... de his, quae proceres et status regni Hungariae in proximo convectu ... contra nos et tractatum nostrum mutuam intenterunt, Vest. 451; 1510: diaetamque ipsam ... constituimus, ad quam universos dominos praelatos et barones atque proceres, et totum statum nobilitarem ipsius regni per singula ... capita convocavimus, Suppl. II. 351; 1511: a főpapok és bárók adóegyhessége a nemesekkel, fent 211. jz.; 1514: bev. 1. §: tumultum illum nefandissimum, quem plebs rustica superiori aestate intra ipsius regni nostri viscera contra optimates et omnem nobilitatem cum summa et plane inaudita crudelitate concitaverat; 14. tc.: ne ... omnis rusticitas (sine qua nobilitas parum valet) deleatur; 1519 (bácsi) 22. tc.: quae iam Maiestati Regiae, ac dominis et universae nobilitati declarata sunt, Syll. 282; 1522: a külföldi uralkodók ... mirarentur enim et in maximam omnibus ordinibus levitatem adscriberent, quando audirent ordinationes totius regni salutares tam subito fuisse levissimorum hominum factionibus immutatas, Suppl. II. 502; 1525: Non videmus etiam, quid hac nova diaeta firmum aut stabile decerni possit, nam nos illuc non ibimus

arra, hogy a közhatalmat és a király személyét el lehet egymástól választani, s a hatalom jelképéhez, a koronához nekik is van valami közük. Ezóta jelenik meg az „ország koronája” fordulata. A gondolatnak olyan reális alapjai vannak, hogy az 1401-i interregnum idején a tanács a szent korona nevében gyakorolja a hatalmat, a kancellár nem a királyé többé, hanem a szent koronáé, az alattvalók a szent korona hívei s a rászorulókat nem a király, hanem a korona veszi védelmébe. A gondolat azután egy újabb krízis, I. Ulászló koronázása idején halad tovább egy lépéssel. Az új királyt meg kell koronázni, de a korona nincs az országban; ezért az országgyűlés a Szent István fejerekljetartójáról levett koronával végzi el a magasztos aktust, ünnepélyes oklevélben jelentvén ki, hogy „a koronázás mindig az országlakók akaratától függ és a korona hatékonysága és ereje az ő jóváhagyásukon alapul”. Ebből következik, hogy az újonnan megkoronázott királynak mindazok a jogai megvannak, amelyek elődeit megillették, mintha az elvitt koronával avatták volna fel. Az átruházás gondolata (még nem a szent korona tana) jelenik meg itt, az átruházók már nemcsak a hatalmas főurak, hanem a tömeges országgyűlésen nagy számban összegyűlt nemesek. Az I. Ulászló halálát követő interregnum alatt ismét nagyot emelkedik a rendi gyűlés tekintélye; még a kormányzó mellett is állandóan működik a diétán választott tanács, s az átmeneti helyzet következménye az „ország koronája” szimbólumnak állandósulása nemcsak V. László, hanem Mátyás és a Jagellók idejében is. A koronának tett szolgálatok után a király csak második helyen szerepel. A rendi ál-

... neque dominos alluc ire patiemur, solus autem ordo vester aliis ordinibus absentibus concludere aliquid perfecti non posset, Vest. 582; 1526, a Werbőczy—Szobry elleni ítéletlevélben: a hatvani gyűlés ... contra mandatum regium et poene omnium ordinum huius regni consensum (volt összehívva, s a királyt odautazni kényszerítették) cum dominis utriusque ordinis et proceribus ... ibique inter cetera opprobria in omnes ordines et dignitates sine moderacione iactata (Werbőczyt választották nádorrá; mindez) in apertam diminucionem auctoritatis suae regiae et antiquae libertatis omnium statuum huius regni vergere, Suppl. III. 63—4; ugyanígy Báthory nádori kinevezésében, végül: ut sicuti iuxta antiquam consuetudinem in generali conventu per suffragia omnium ordinum huius regni nostri palatini in hoc regno nostro creari solent, (és többször) tota nobilitas uo. 66; 1526, II. Lajos a pápának: novissime vero ex nefaria popularis multitudinis in superiores ordines rebellione ... az ország leszegényedett (Katona és Kovachich sem az 1514-i lázadásra, hanem az 1518, ill. 1526-i köznemesi mozgalomra értik), Suppl. III. 55, 57; 1526, Ferdinánd: Quod dominos ecclesiasticos, seculares, praelatos, barones, nobilitatem, civitates liberas ac universos status praedicti regni, in eorum libertatibus, legibus et decretis, quibus a temporibus divorum regum Hungariae sunt usi ... conservabimus ac defendemus, Syll. 371.

lam kibontakozásával a koronaeszmét és a testként felfogott rendi országot kezdik mindinkább azonosítani, Werbóczy pedig nemcsak maradandó formát ad ennek az azonosságnak, hanem hozzáadja azt a (logikus) bővítést is, hogy minden nemes tagja a szent koronának.²²⁷ Ez a koronatan igazi, rendi értelme: a két önálló közjogi személyt, a királyt és az „országot”, tehát a politikai nemzetet egyesíti a korona képében, mint ennek fejét és tagjait.

A címer szimboluma ugyancsak kiesik a király tulajdonából és az egész ország sajátjává lesz. Ez a változás már a XIII. században megmutatkozik, amikor az Árpádház vágásos családi címere mellett IV. Béla az állampecsétben is alkalmazza a III. Béla pénzén már megjelent kettőskeresztes címet. Ezidőben Európában sok dinasztia címere vált az állam szimbolumává; a kihaló dinasztiák családi jelvényeiből államcímerek lettek (Babenbergekek—Ausztria, Wittelsbachok—Bajorország, stb.). Európában a XIII. század második negyede az államcímerek kialakulásának kora. Nálunk is az ősi uralkodóház kihalása választja el a vágásos pajzsot a dinasztia-tól: az Anjouk származásukra való utalásul használják ugyan, de megvan a maguk címere is: Nagy Lajos Kassának tett címeradományában a lilimokat a nyolc csikkal *signum nostrum regium*-nak mondja. Zsigmond, kinek árpádházi kapcsolata még távolibb, négyelt pajzsba foglalja a vágásos és a kettőskeresztes címet, I. Ulászló pedig már mai alakjukban egyesíti, bár nem véglegesen. Mátyásnak semmi vérségi köze nem lévén az Árpádokhoz, nála mind a csíkos, mind a kettőskeresztes pajzs a királyi hatalom jelképe. A mi kérdésünk azonban ez: mennyiben lett az Árpádok használta kétféle címer a rendi országé? Ebben a tekintetben a kettőskeresztes pajzsot az 1445:15. tc. világosan az ország jelvényének, *signetum regni Hungariae*-nak nevezi, Mátyás pedig a bíbornoki kollégiumot 1480-ban azzal fenyegeti meg, hogy hármassá teszi *dupplicatam illum crucem, quod regni nostri insigne est*, tehát a címer rendi kisajátítása a XV. század derekára tehető.²²⁸ Mértékére azonban a pecsétkérdés világít rá a legjobban.

Mondottuk a II. fejezetben, hogy a XIII. században Európa sok államában a tanács és a kialakuló rendek vették kezükbe a ki-

²²⁷ Eckhart, Szentkorona 67, 72, 79, 96—100, 192, 207—8.

²²⁸ Csánki Dezső: Az új magyar és úgynevezett közös címerekről, Századok 1916, 1—27; Dóry Ferenc: Magyarország címerének kialakulása, Turul 35, 1917, 17—32 (innen idézzük az 1369, 1445, 1480-i adatokat); Hóman Bálint: A magyar címer történetéhez, Turul 36, 1918—21, 3—11 (Munkái I. 327 sk.); Kőpeczi Sebestyén József: A brassai Fekete templom

rályi nagypecsétet, s ez így országpecsétté vált. Az uralkodók rendelkezési szabadságukat kisebb (gyűrűs, titkos, stb.) pecsétek használata útján szereztek vissza.²²⁹ Nálunk a pecséthasználat korlátozása III. Endre, a kisebb királyi pecsétek megjelenése az Anjouk uralkodásához fűződik. Ekkor azonban még nem sikerült másnak befolyást szerezni a pecsételésre, tehát az államügyek intézésére, mint a tanácstagok közt előkelő szerepet vivő kancellárnak. A hatalom gyakorlását kezükbe ragadó rétegek nem is a rendes pecsétet vették ki az uralkodó kezéből, hanem az alkotmányváltások idején külön pecsétet vésettek. Köriratuk a rendi szemlélet előtörését szemlélteti. 1386-ban, Mária fogsága idején a kormányhatalmat gyakorló tanács *sigillum regnicolarum regni Hungariae* köriratú pecsétet használ, amelynek rajza a kettőskereszt. Ugyanezt a rajzot foglalja körül az 1401-i alkotmányos válság alatt vésetett pecsét fölirata is: *sigillum sacre corone regni Hungariae*. A változás a koronaeszmé fejlődésével kapcsolatos. A várnai ütközet után törvény rendelkezik az országpecsétről, melyen a kettős kereszt jelvénye lesz, s Budán kell őrizni, hogy a perlevelek kiállításában és az igazságszolgáltatásban ne álljon be fönnakadás. Ezt a pecsétet az országos tanács 1445. és 1452. közt számos kiadványában használta, körirata *sigillum universitatis rengni (!) Hungariae* volt; emellett néhány esetben (az előbbinek hiányában) egy másikat is alkalmazott (*sigillum praelatorum, baronum et nobilium regni Ungrie*) és egy gyűrűs-pecsétet, csekélyebb jelentőségű ügyekben (*sigillum minus regni Hungarie*). A köriratok tehát feltűntetik mindazokat a megjelöléseket, amelyek a rendi ország megtestesítőit a XV. században megillették. Tudomásunk van róla, hogy az 1445-ben elrendelt pecsétet a kormányzóé mellé függesztették az ünnepélyes kiadványokra, ami a rendi dualizmus ékesen szóló bizonyítéka; így a kormányzó és az universitas pecsétje erősítette meg az 1447-i decretumot, s Magyarország közönségének pecsétje függött az 1452-i magyar-osztrák egyességen.²³⁰ A királyi hatalom gyakorlásának helyreállí-

Mátyás-kori címerei, Cluj—Kolozsvár 1927, 14—8 (Erdélyi Tud. Füz. 8. sz.) — Hunyadi János pénzain ugyancsak mindkét országcímert használta: Gábor, Kormányzói méltóság 67—8. jegyzetek. — Ld. II. fejt. 83. jz. 229 Ld. II. fejt. 84. jz.

²³⁰ 1386: Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan (Budapest 1930) 211; 1401: tőle, Az országos tanács 1401-ben, Századok 1904, 759—66; körirata Eckhart, Szentkorona 79; 1445:15. tc.: Item quod disponatur unum sigillum, in quo sit signetum crucis, sicuti signetum regni Hungariae, et

tása után az országos pecsétek divatja letűnt, de a dualizmus kifejezésre jutott abban, hogy a király mellett a főpapok, főurak, tanácsosok is odafüggesztették pecsétjüket egy-egy fontosabb, főként nemzetközi jellegű okiratra. A királyi pecsétek használatát is korlátozta az, hogy a kancellária a személyes írásbeliség szervéből mindinkább állami hivattalá vált.²³¹

A nyugati alkotmánytörténeti irodalom abban látja a rendi állam kialakulásának betetőzését, hogy a rendi ország megszerzi az uralkodótól jogainak írásos biztosítását, „az ország kartáját” (*Landcharter*), mely legmagasabb fokon tartalmazza az összevont testületek és rendek kartáinak megfelelő testületi szabályozást. Ez lényegében valamely állam írott alkotmányának felel meg. Jogbölcseleti értelemben véve minden politikai közösségnek van alkotmánya, ha ez nem is egyéb feltételezett alapszabványnál; van az önkényuralomnak is, mégpedig a *quidquid principi placuit, legis habet vigorem* elv képében. Alkotmánytörténeti értelemben azonban az alkotmány fogalmát szűkebbre kell vonnunk, s így karizmatikus, vagy patrimonális uralom mellett nem beszélhetünk róla. Az alkotmány az állami életnek olyan alapvető szabályozását tételezi fel, amely a modern viszonyok között a legális uralomban, a középkorban pedig tipikusan a rendiségben valósul meg. Az tehát, hogy valamely országnak alkotmánya van, nem természetes jelenség, hanem (amennyiben nem kívülről hozzák be), hosszú történeti fejlődés eredménye.²³² Ebben a rendiség általában előkészíti a modern konstitucionalizmust, a rendeknek és a belőlük összetevődő országnak adott kiváltságok az összes honpolgárok jogainak és kötelességeinek deklarálását. Magyar viszonylatban is a kiváltságokból kell elindulnunk, ha az alkotmány első lépéseit ke-

illud sigillum servetur in civitate Budensi, ut quaerulantes habeant sub illo sigillo litteras querimoniales, et procedatur iustitia secundum quod decet, usque coronationem regis, Syll. 103; 1447: bev.: certos articulos ... in forma decreti sub nostrae universitatis et ... gubernatoris sigillis nostris feceramus, uo. 116; hasonlók Suppl. II. 51, 106; 1452: Presentes autem sigillis communitatum videlicet regni Hungarie ac ducatus Austrie fecimus consignari, (másnap oklevelükön) sigillum generale regni est subimpressum, Teleki, Hunyadiak X. 325, 329; az országos tanács pecséthasználata árt. Szentpétery Imre: Héderváry Imre 1447-iki felmentő levele, Turul 20, 1902, 153—61 és Gábor, Kormányzói méltóság 47 (170); tiltakozás a bárók pecsétjei ellen, 1454: fent 215. jz.; bárók pecsétjei még Mátyásnál is: Mályusz, Társadalom 366.

²³¹ Szilágyi Lóránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458—1526, Turul 44, 1930, 51. sk.

²³² Ld. tőlem: A történeti alkotmány, Hítel 1944, 343—4.

ressük. A középkor tradicionális rendszere, tudjuk, mindenütt az egyéni jogok szentségén épült föl, s éppen ezért a király koronázásakor esküt tett arra, hogy mindenkit megtart jogaiban és szabadságaiban. Ez az ígélet nemcsak a magyar királyavatásoknál hangzott el újra és újra, hanem megtette interregnum idején az országtanács is (1401), válságos helyzetben pedig ugyanaz az uralkodó is megismételte. Így ígérte meg II. Lajos az ország szabadságainak gondos megtartását a megyék nemességének, hogy visszatartsa őket a forradalmi hatvani gyűléstől. A minden egyes alattvaló szabadságából azonban a középkor végére már „az összes rendek”, ill. az „ország” szabadsága lett.²³³

Az ország szabadsága a magyar alkotmány magja. Ennek a kifejezésnek több értelme van. Jelenti mindenekelőtt a nemesek kiváltságait: az úri joghatóságot, a szolgáltatásoktól való mentességet, a vámmentességet, a jobbágyok költöztetésére való jogot, stb. Sőt bővebben: a birtokosok szabadsága ez, hiszen osztoznak benne az egyháziak is. Ez a korai értelem megfelel annak a korszaknak, amikor a kiváltságleveleket még a nemesség keretébe tartozó főurak és serviensek vívták ki, s az első országgyűléseken az ország összes lakosai nevében határoztak.²³⁴ De jelenti az ország szabadsága az ország szokásjogát is, amelyben természetesen kötelezettség is foglaltatik; egyízben pl. az általános fölkelést nevezik *libertas regni*-nek. Ez ismét a tradicionális felfogást tükrözteti: minden jog voltaképpen alanyi jog, kiváltság és szabadság, ezeknek ezrével tevődik össze az ország szokásjoga.²³⁵ A rendi állam kialakulásának előrehaladásával mindinkább kezd ez a semleges jelentés rendi színezetet öltetni: Mátyás idején megjelenik a „közszabadság” kifejezés, amely immár alig elválaszthatóan kapcsolódik a közjónak és közügynek a fogalmához, s amelynek megsértése meg-

²³³ Bartoniek Emma: A magyar királykoronázások története (Budapest é. n.) 45—9; példa 1270, V. István: nos eisdem inviolabilis fidei firmitatem . . . promississemus, ut singulos singulariter et universos universaliter in suis iuribus illesos conservaremus et indempnes ac iniusta alienata seu occupata restauraremus, Zichy I. 20; 1401: az országtanács ígéréte, Eckhart, Szentkorona 81; 1453:1, 1464:1. tc.; 1500: bev. 2. §: fent 226. jz.; 1508: Vest. 457; 1525: nam quod pro regni libertate et commodo faciendum nobis est, id totum libentissime semper facturi sumus, neque in hoc a voluntate nostra praelati et barones discrepant, quorum eadem voluntas est, ut libertas regni in omnibus observetur, Vest. 582.

²³⁴ Ld. IV. fej. 361—5. jz., és fent 45. jz. (1467), 170, 184. jz.

²³⁵ 1445:13. tc.: iuxta antiquam consuetudinem et libertatem regni Hungariae, (felkelés), Syll. 102; 1472: bev. fent 219. jz., 15. tc.: libertates et consuetudines regni nostrī, Syll. 218; 1480: fent 170. jz.; 1490: feltételek 1. §: fent 225. jz.

zavarása a *republica* rendjének, tehát hazaárulás.²³⁶ Mindez azonban alig megfogható; mellette kialakul az országos szabadságnak egy sokkal realisabb jelentése is.

Egy évvel azután, hogy Nagy Lajos a nemesek egyetemének kérésére megerősítette az *Aranybullát*, e törvény értelmében országgyűlést tartottak, amelyről Gilétfi Miklós nádornak ítéletle vele maradt fenn. Ebben az Aranybullát az ország szabadságának nevezi. Ez a név végigkísérte a Bullát megújításain, s a serviensi jogok kartája lassan az egész ország szabadságlevelévé lett. Amikor pl. I. Ulászló megerősítette a Bullát és az 1298-i decretumot, az egykorú rubrum a Bullát „Magyarország szabadságai és konstitúciói” névvel, Lajos hozzáadott cikkeit „a Magyarországnak adott és engedett szabadságok és rendelkezések” címmel vezette be. A nemeseknek új király választásakor, vagy más kedvező alkalmakkor első dolga volt átíratni a Bullát, s így ez egyre gyarapodott Nagy Lajos, Mária, Zsigmond, I. Ulászló, Mátyás megerősítésének tekintélyével. De nőtt azoknak a törvényeknek a száma is, amelyeket az „ország szabadságának” körébe foglaltak. Amióta a rendi gyűlés a XV. század közepén magához ragadta a törvényhozás jogát (a szentesítéstől eltekintve), a decretumok sem csupán a király és tanács tekintélyével adattak ki, hanem maga „az ország akarata” nyilatkozott meg bennük. Ittátuk, hogy míg előbb a törvényt az országnak adott kiváltsággként fogták fel, a középkor végén egyre inkább „az országglakosok konstitúciójának” tekintették, melynek célja természetesen a közjó és közszabadság fenntartása. A törvényalkotás volumenje is megnövekedett, Mátyás örökérvényű kódex igényével lépett föl, s ugyanebben az időben lettek egyre gyakoribbak az előző végzeményekre való hivatkozások. Mindezek a körülmények indokoltá tették a törvénytövegek gyűjtését. R. Kiss István kimutatta, hogy az országgyűlési cikkeket a budai tárnokházban hivatalosan

²³⁶ 1462: fent 215. és 219. jz.; 1463: non ad aliquam diminutionem libertatis communis, sed potius ad conservationem eius tendant (a diéta végzeményei), Suppl. II. 160; 1525 (rákosi): 43. tc.: Si quis vero dominorum praelatorum et baronum huius regni incrementum regiminis Maiestatis Regiae salutemque huius patriae et libertatem nobilium suamque propriam cupit, ad ipsam dietam libere venire poterit, se de vero membro huius regni declaraturus, Syll. 365; 50. tc.: quia vetustae legi et libertati totius regni Hungariae dilatio palam praeiudicare videtur, Syll. 368; 51. tc.: Et quod literae adiudicatoriae per Regiam Maiestatem contra libertatem et consuetudinem sedis suae iudiciariae et regni sui, absoluta sua autoritate extradari commissae et extradatae nullius sint firmitatis, (a kúriai szó-kásjog itt elválik az országostól!), uo.; 1525 (hatvani): 30. tc. ua., Vest. 608. — A szabadság megsértésére ld. fent 220. jz.

gyűjtötték (itt őrizték az 1500:22. tc. szerint Zsigmond hadi szabályzatát is), s ezeknek a szövegeknek összeállítására vonatkozott a szokásjog összegyűjtésére vonatkozó kívánsággal párhuzamosan hangoztatott diétai követelés. Amint annak Werbőczy Hármaskönyve, ennek egy rendszeres törvénygyűjtemény lett az eredménye, mely immár átvette a *privilegium commune regni* nevet. A munkálat, melyről 1527-ben még van tudomásunk, I. Ferdinánd udvarában érthető okokból elsikkadt. Címeinek jegyzékét a felfedező R. Kiss István „az első magyar közjog” címen ismertette, de ez több annál: a középkor alkonyán kialakult magyar rendi állam „országos kartája”, az első magyar alkotmánylével.²³⁷

Az elmondottak talán meggyőzhettek arról, hogy a bevezetőben tett megkülönböztetésünk helyes volt. A magyar rendi állam kialakulása, a rendi alkotmány létrejötte hosszú, évszázados fejlődés eredménye, mely a XV–XVI. században éri el tetőpontját. Hogy ennek az állításnak igazságáról megbizonyosodjunk, nem kell egyebet tennünk, mint a jelen szakaszban a rendi állam vonásai szerint csoportosított adatokat időrendbe sorolni. A rendiség kialakulása nálunk sem halad nyílegyenes vonalban, hanem hullámszerűen, mint Eckhart Ferenc hangsúlyozta előadásaiban. A politikai életnek két pólusa van: uralkodó és nemzet, az utóbbi azonban hataimas belső átalakuláson megy át, Szent István maroknyi tanácsosától az Anjoukkal és Zsigmonddal együtt kormányozó nagybirtokosokon át a Jagellók köznemesi gyűléseiig. Nem elégséges tehát két elv: a hűbéri és rendi, küzdelmét látni a középkor utolsó századaiban; figyelembe kell venni a két pólus viszonylagos erejét és azokat a küzdelmeket, amelyek a *populus* szerepének betöltése érdekében az egyes osztályok és rendek, közelebről főnemesek és köznemesek között folynak. A német közjog első rendszerezője, Bebenbergi Lupold püspök 1340-ben még a választófejedelmeket, a birodalom hercegeit, grófjait és báróit foglalja össze a *populus* fogalmába, melyet a császár fölé emel:²³⁸ ebben az időben még nálunk sem volt másképpen. A fejlődés éppen abban állott hogy a „nemzet” és az „ország” jelentése a társadalmi változásoknak megfelelően egyre inkább kiterjedt, demokratizálódott, míg a Jagellók

²³⁷ Ferdinandy Gejza: Az aranybulla (Budapest 1899), küil. 129—30; Kiss István, rugonfalvi: Az első magyar közjog, Századok 1914, 291—302, 353—369; tölem: Törvény és szokás a Hármaskönyvben (id. fent 224. jz.). — A decreta regni-re fent 224. jz.

²³⁸ McIlwain id. m. 288, 291.

alatt már az egész köznemességet, a legszegényebbeket is, magában foglalta. Amikor tehát azt mondjuk, hogy a magyar rendiség kialakulása az Aranybullával kezdődött, távolról sem fogadjuk el azt a történetietlen felfogást, mely Werbőczy Primae nonusát s a koronatuságig emelkedett nemesi rendet már a XIII. században feltalálja.

Azok a nagy lépések, melyekkel a rendi alkotmány a XIII. századtól a XVI. századig haladt, rendszerint az uralkodói hatalom gyengeségének pillanataihoz fűződnek. Az alkotmányválságok hozzák felszínre a fejlődés sokszor mélyben rejtőző, visszafojtott tendenciáit, ezek segítik elő az alkotmány kialakulását. Így a patrimoniális uralom válsága a XIII. század nagy kiváltságseveleit hívja életre, a század végének felbomlása pedig a nemesi közösségek összezárkózását sietteti. Az uralkodó gyengeségét 1290 és 1301 között még csak a papság és a nemesség használja ki a nemzet nevében. Az Anjouk uralkodása alatt a dualizmus két tényezője közül a király erősebb, a rendi fejlődés mégsem pihen. Elősegíti a nemesi vármegyék megnövekedő közigazgatási szerepe, a communitates politikai gyakorlatának gyarapodása, a nemesi szabadságok 1351-i megújítása. Amikor Mária és Zsigmond idején belső háborúk, a török veszedelem, a király ismételt távolléte és fogsága lehetőséget nyújtanak a „nemzet” fokozottabb érvényesülésére, ez már mind összetételében, mind igényeiben megerősödvé lép elénk. Az új egyházpolitika szorosabban fűzi az országhoz a papi rendet, a honvédelem szükségletei növelik a nemesi megyék fontosságát, a városok megkapják rendi kartájukat és külön gyűlésre hivatnak össze. A képviseleti országgyűléseken a követek teljes hatalmának gondolata érvényesül, az „országtest” fogalmát már ez a diéta, „az összegyűlt ország” valósítja meg. Az országnak már alattvalói vannak, a respublica mindinkább rendi színezetet ölt, külön státusa van és hűtlenséget lehet elkövetni ellene. A szimbolumok átalakulása nyomon követi ezt a társadalmi-politikai fejlődést: a királyt elváltasztják a koronától, néhány hónapig a szentkorona nevében folyik a kormányzás, 1386-ban az országlakosok, 1401-ben a szentkorona pecsétje alatt. Az ország szabadságlevelét újabb és újabb átírások erősítik meg. Az 1439 és 1458 közötti két válságos évtizedben azután szinte mindazok a jegyek egyszerre tűnnek föl, amelyek a rendi államot jellemzik; a főnemeselek úniókat kötnek egymással, a köznemesi küldöttek együtt képviselik az egész ország testét, a városok megjelennek az országgyűlésen és összegyűjtik külön jogszokásaikat. A diéta azonos az országgal, annak

egész testével, a haza fogalma színnel és étellel telik meg, a *republica* királyt ismer el és megbünteti az ellene vétkezőt. Megjelenik az általános hozzájárulás egyházjogi-nyugateurópai elve, s a törvényhozás, követküldés, nádorválasztás nem folyhatik le az ország képviselőinek közreműködése nélkül. A korona erejét az országlakosoktól kapja, a kettőskereszt az ország jelvénye, a pecsét az *universitas*-é, a törvény az ország végzeménye. A Jagellók kora már nem sokat ad a kialakult képhez; a papságot a nemeség kebelébe öleli, a főnemesek únióit eltiltja, szigorúan bünteti a közjó és közszabadság megsértőit, kimondja az adómegszavazás és királyválasztás jogát, összegyűjti az ország szabadságát kifejező alkotmány-cikkeket. Elméletben a rendek képét alkalmazza a már kialakult közösségre és a kiváltságosokat a korona szimbolumában egyesíti.

Mi volt Mátyás szerepe a rendi állam kialakulásában? Mályusz Elemér méltán megkoszorúzott tanulmányában meggyőzően bizonyította, hogy a magyar renaissance nagy uralkodója tudatosan erősítette meg a köznemességet, fejlesztette ki a nemesi vármegyét és tette az eddig rendszertelenül tartott országgyűlést a nemzet politikai központjává. Az átalakulást röviden így jellemezte Mályusz: „a hűbéri elv helyébe a rendit segítette”.²³⁹ Ami a hűbériséget illeti, a IV. fejezet bevezetésében hangsúlyoztuk már, hogy nem lehet szöges ellentétbe állítani a rendiséggel, a familiaritás alapos megvizsgálásának tanulságaként pedig azt az eredményt vontuk le, hogy a magyar alkotmányfejlődésnek nincs külön hűbéri korszaka, hanem az állam patrimoniális alapszerkezetéből egyszerre emelkednek ki hűbéri és rendi vonások. A XV. században — mondottuk — a hűbéri függés szorosabbá vált, a rendi közösségek pedig rendi állammá egyesültek.²⁴⁰ Most az egyesülési folyamatot kísértük figyelemmel, s ezért idézett eredményeinket azzal egészíthetjük ki, hogy a rendiség, de még a rendi állam sem Mátyás alatt kezdődött, s a nagy küzdelem nem a hűbériség és rendiség, hanem a főnemesi és köznemesi rend között folyt a hatalom birtokáért. Mátyás ebben a harcban a szélesebb rétegeket képviselő köznemesség mellé állott s ezt minden eszközzel erősíteni törekedett. De nem azért, hogy hatalmát mértéktelenül megnövelje s a lengyel nemesi köztársasághoz hasonlóan túlsúlyra juttassa, hanem azért, hogy a *regnum* keretében erőteljes tagokat egyesíthessen. Elismerjük, hogy az önkén-

²³⁹ Társadalom, különösen 250 (az id.), 355--6, 368.

²⁴⁰ Ld. fent 181, 312. l.

tes egyesüléstől a kényszerű együttműködésig vezető lépést, mely külföldön jól ismert, Mátyás vezetése alatt tette meg a magyar rendiség, ez azonban nem a rendi állam megteremtése, hanem az addig versengő országtagok rendbeszedése. Mátyás a rendi állam elemeit és frazeológiáját készen kapta az uralkodását megelőző alkotmányválság éveiből, ő megpróbálta a rendi pólus túltengő erejét megfékezni és minden rendet az ország nagy céljainak szolgálatába állítani. Halála után ez az erős kézzel fenntartott harmónia megbomlott, s a magyar rendiségen beteljesedett az Irás szava: „Minden önmagában meghasonlott ország elpusztul és ház házra omol.” (Luk. 11, 17.)

